

ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ



ἡ τέχνη

τῆς ἀγάπης

ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗΣ

ERICH FROMM

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΠΙΔΑΣ

Γιά μιιά έξανθρωπομένη τεχνολογία

Στήν τεχνοκρατική εποχή μας, πού ἡ μηχανή ἀρχισε νά σκέφτεται γιά λογαριασμό τοῦ ἀνθρώπου καί ὁ ἀνθρώπος προχωρεῖ ταχύτατα πρὸς τὴν ἀπανθρωποποίησή του καί τὴ μεταμόρφωσή του σέ ἐξάρτημα μιᾶς τεράστιας κοινωνικῆς μηχανῆς, βιβλία σάν τὴν «*Επανάσταση τῆς Ἑλπίδας*» τοῦ γερμανοαμερικανοῦ κοινωνιολόγου Ἐριχ Φρόμ εἶναι περισσότερο κι ἀπὸ πολύτιμα. Ἀποτελοῦν ἓνα ἀπεγνωσμένο S.O.S. τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρωπότητας, πρὸς τὸν ἑαυτὸ της καί γιά τὸν ἑαυτὸ της, ὥστε νά γίνει ὅ,τι εἶναι δυνατό, καί τό συντομότερο, γιά νά προληφθεῖ τό ὀλοκληρωτικό ναυάγιό της, πού ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ σημερινοῦ τρόπου ζωῆς τό προαναγγέλλουν. Ὁ συγγραφέας, ἐντούτοις, εἶναι ἀπὸ κείνους πού ἐλπίζουν ἀκόμη, ὅτι τελικά ὁ ἀνθρώπος θά βρεῖ τίς ἀναγκαῖες καινούργιες λύσεις, ἀρκεῖ νά ἴναι στραμμένος πρὸς τὴ ζωή, ν' ἀγαπᾷ τὴ ζωὴ σάν τό ὑπέρτατο ἀγαθὸ του, γιά νά σωθεῖ ἀπὸ τὸν πνευματικὸ καί, τελικά, ἀπὸ τό σωματικὸ θάνατο.

ERICH FROMM

ΖΕΝ ΒΟΥΔΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ

Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν θεϊστικῶν ἰδεῶν τὸ 19ο αἰῶνα – κάτω ἀπὸ μιᾶ ὀπτική γωνία – δέν ἦταν μικρὸ ἐπίτευγμα. Ὁ ἀνθρώπος ἔκανε μιᾶ μεγάλη βουτιά στὴν ἀντικειμενικότητα. Ἡ γῆ ἔπαψε νά εἶναι τό κέντρο τῆς ὑφηλίου· ὁ ἀνθρώπος ἔχασε τὸν κεντρικὸ του ρόλο, τοῦ πλάσματος πού εἶναι προορισμένο ἀπὸ τό Θεὸ νά κυριαρχεῖ πάνω σ' ὅλα τ' ἄλλα πλάσματα. Μελετώντας τὰ κρυμμένα κίνητρα

Έριχ Φρόμ:

Ἡ Τέχνη τῆς Ἀγάπης



ERICH FROMM

‘Η Τέχνη τῆς Ἀγάπης

Μετάφραση

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ



ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ – ΑΘΗΝΑ

Τίτλος τοῦ πρωτότυπου ἔργου
THE ART OF LOVING

Copyright © 1956 by Erich Fromm
Copyright © 1978 γιά τήν ἑλληνική γλώσσα
Ἑκδόσεις ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΠΡΟΦΩΤ Ε.Π.Ε.
Κάνιγγος 27, Ἀθήνα 147, τηλ. 3604-369
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Θ. Μπαλλίδης καί Υἱός Ο.Ε.
Ἑμμ. Παππᾶ 13, Ν. Ἰωνία, τηλ. 2797-039

ΔΙΟΡΘΩΣΗ: Γιώτα Κουλουρίδου
ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Κατερίνα Κουρεμπανᾶ

Boukoumanis Editions
1 Mavromikhali st., Athens 143, Greece
tel. 3618-502, 3606-313

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΕΙΝΑΙ Η ΑΓΑΠΗ ΤΕΧΝΗ;	11
Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ	17
1. Ἡ ἀγάπη μόνη ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης	17
2. Ἡ ἀγάπη ἀνάμεσα στούς γονεῖς καί στό παιδί	51
3. Τά ἀντικείμενα τῆς ἀγάπης	59
Ἀδερφική ἀγάπη	60
Μητρική ἀγάπη	62
Ἐρωτική ἀγάπη	66
Ἀγάπη στόν ἑαυτό μας	72
Ἀγάπη στό θεό	78
Η ΑΓΑΠΗ ΚΑΙ Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	99
Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ	125

«Ἐκεῖνος πού δέν ξέρει τίποτε, δέν ἀγαπᾷ τίποτε. Ἐκεῖνος πού δέ μπορεῖ νά κάνει τίποτε, δέν καταλαβαίνει τίποτε. Ἐκεῖνος πού δέν καταλαβαίνει τίποτε, εἶναι ἄχρηστος. Ἐκεῖνος ὅμως πού καταλαβαίνει, μπορεῖ καί ἀγαπᾷ καί προσέχει καί βλέπει... Ὅσο πιά πολλή γνώση σ' ἓνα πράγμα, τόσο μεγαλύτερη ἡ ἀγάπη... Ὅσοι φαντάζονται ὅτι ὅλα τά φρουῖτα ὠριμάζουν τήν ἴδια ἐποχή μέ τίς φράουλες, δέν ξέρουν τίποτε γιά τά σταφύλια.»

ΠΑΡΑΚΕΛΣΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό διάβασμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ θ' ἀπογοητεύσει ὅλους ἐκείνους πού περιμένουν νά βροῦν ἕνα εὐκολο μάθημα γιά τήν τέχνη τῆς ἀγάπης. Ἀντίθετα, τό βιβλίο αὐτό θέλει ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀγάπη δέν εἶναι ἕνα συναίσθημα τό ὁποῖο εὐκολα μπορεῖ νά χαίρεται ὁ καθένας, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐπίπεδο ὠριμότητας στό ὁποῖο ἔχει φτάσει. Θέλει νά πείσει τόν ἀναγνώστη ὅτι ὅλες του οἱ προσπάθειες γιά τήν ἀγάπη εἶναι προορισμένες ν' ἀποτύχουν, ἐκτός κι ἂν προσπαθήσει πολύ δραστήρια ν' ἀναπτύξει ὁλόκληρη τήν προσωπικότητά του, ἔτσι ὥστε νά φτάσει σ' ἕνα δημιουργικό προσανατολισμό· καί ὅτι ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἀγάπης δέ μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ χωρίς τήν ἱκανότητα γιά τήν ἀγάπη στό διπλανό μας, χωρίς ἀληθινή ταπεινοφροσύνη, θάρρος, πίστη καί πειθαρχία. Σ' ἕνα πολιτισμό ὅπου αὐτές οἱ ιδιότητες εἶναι σπάνιες, ἡ ἐπίτευξη τῆς ἱκανότητας γιά ἀγάπη κατ' ἀνάγκη παραμένει ἕνα σπάνιο κατόρθωμα. Ὁ καθένας ἄς ἀναρωτηθεῖ πόσα ἄτομα μέ ἀληθινή ἀγάπη γιά τοὺς ἄλλους ἔχει γνωρίσει.

Ὡστόσο, ἡ δυσκολία αὐτῆς τῆς προσπάθειας δέν πρέπει νά γίνει αἰτία γιά ν' ἀπέχουμε ἀπό τό νά γνωρίσουμε τά ἐμπόδια ἀλλά καί τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐπιτυχία. Γιά ν' ἀποφύγω τίς περιττές περιπλοκές, προσπάθησα νά χειριστῶ τό θέμα σέ γλώσσα ὅσο τό δυνατό ἀπλούστερη. Γιά τόν ἴδιο λόγο περιόρισα στό ἐλάχιστο τίς παραπομπές στή βιβλιογραφία γιά τήν ἀγάπη.

Δέ βρῆκα ὅμως πολύ ἱκανοποιητική λύση σ' ἕνα

ἄλλο πρόβλημα: πῶς ν' ἀποφύγω ἐπαναλήψεις ιδεῶν πού ἔχω ἐκφράσει σέ ἄλλα μου βιβλία. Ὁ ἀναγνώστης πού ἔχει ὑπόψη του τά βιβλία μου «Ὁ φόβος μπροστά στήν ἐλευθερία», «Ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ἑαυτό του» καί «Ἡ ὑγιής κοινωνία», θά βρεῖ στό βιβλίο αὐτό πολλές ιδέες πού εἶχαν ἐκφραστεῖ σ' ἐκεῖνα τά βιβλία. Ὡστόσο, «Ἡ τέχνη τῆς ἀγάπης» δέν εἶναι, μέ κανένα τρόπο, μιᾶ ἀνακεφαλαίωση. Παρουσιάζει πολλές ιδέες πέρα ἀπ' ὅσες ἔχουν ἐκφραστεῖ προηγούμενα, καί φυσικά ὀρισμένες παλιότερες ιδέες παίρνουν νέες προοπτικές ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ὅλες περιστρέφονται γύρω σ' ἓνα θέμα, τήν τέχνη τῆς ἀγάπης.

Ε.Φ.

ΕΙΝΑΙ Η ΑΓΑΠΗ ΤΕΧΝΗ;

Είναι ή αγάπη τέχνη; Ήν είναι, χρειάζεται γνώση και προσπάθεια. Ή μήπως ή αγάπη είναι ένα ευχάριστο συναίσθημα πού κατά σύμπτωση τό γνωρίζει κανείς, τό «συναντά» αν είναι τυχερός; Αυτό τό μικρό διβλίο βασίζεται στην πρώτη αντίληψη, ενώ αναμφισβήτητα ή πλειοψηφία τών ανθρώπων πιστεύουν στή δεύτερη.

Όχι πώς οί άνθρωποι θεωρούν την αγάπη σαν κάτι άσήμαντο. Οί άνθρωποι διψούν γι' αγάπη. Παρακολουθούν αναρίθμητα κινηματογραφικά φίλμ πού διηγούνται ευτυχισμένες ή άποτυχημένες έρωτικές ιστορίες. Άκοϋν εκατοντάδες άνόητα τραγούδια για την αγάπη. Παρόλα αυτά, σχεδόν κανείς τους δέ σκέφτεται αν υπάρχει κάτι πού πρέπει νά μάθει σχετικά μέ την αγάπη. Αυτή ή περίεργη αντίληψη, βασίζεται σε όρισμένες υποθέσεις πού, ξεχωριστά ή συνδυασμένες, τείνουν νά τή δικαιώσουν. Οί πιο πολλοί άνθρωποι βλέπουν τό πρόβλημα της αγάπης πρωταρχικά σαν πρόβλημα του πώς ν' αγαπηθούν, και όχι του πώς ν' αγαπήσουν, πώς ν' αναπτύξουν την ικανότητά τους γι' αγάπη. Δηλαδή, εκείνο πού τούς άπασχολεί είναι πώς νά τούς αγαπήσουν οί άλλοι, πώς νά γίνουν άξιαγάπητα πρόσωπα. Για νά φτάσουν στό σκοπό αυτό ακολουθούν διάφορους τρόπους. Ένας τρόπος, αυτός πού κυρίως ακολουθούν οί άντρες, είναι νά πετύχουν, ν' αποκτήσουν όση δύναμη και πλούτο μπορούν, στό βαθμό πού τούς επιτρέπουν τά κοινωνικά περιθώρια της θέσης τους. Ό δεύτερος τρόπος, αυτός πού ιδιαίτερα ακολουθείται από τίς γυναίκες, είναι νά γίνουν έλκυστικές, μέ τή

φροντίδα για τό σώμα καί τό ντύσιμο. Άλλοι τρόποι για νά γίνει κανείς έλκυστικός, είτε άντρας είναι είτε γυναίκα, είναι ή καλλιέργεια ωραίων τρόπων συμπεριφοράς, ή ευχάριστη κι ενδιαφέρουσα όμιλία, ή καλοσύνη, ή μετριοφροσύνη, ή πραότητα. Πολλές από τίς μεθόδους πού χρησιμοποιούμε για νά γίνουμε άξιαγάπητοι, είναι οί ίδιες μ' εκείνες πού χρησιμοποιούμε για νά πετύχουμε στή ζωή, «για ν' αποκτήσουμε φίλους καί νά επηρεάζουμε ανθρώπους». Πραγματικά για τούς περισσότερους ανθρώπους του πολιτισμού μας, τό νά είναι κανείς άξιαγάπητος σημαίνει βασικά νά συνδυάζει τή δημοτικότητα μέ τήν έρωτική έλξη.

Μιά δεύτερη υπόθεση πού κρύβεται πίσω από τή σκέψη ότι δέν υπάρχει τίποτα πού νά μπορεί κανείς νά μάθει σχετικά μέ τήν άγάπη, είναι ότι ή άγάπη αποτελεί πρόβλημα *αντικειμένου* κι όχι πρόβλημα *ψυχικής ικανότητας*. Οί άνθρωποι νομίζουν ότι ή άγάπη είναι κάτι εύκολο καί ότι τό δύσκολο είναι νά βρούν τό κατάλληλο άτομο πού θέλουν ν' αγαπήσουν ή από τό όποιο επιθυμούν ν' αγαπηθοούν. Οί αίτίες τής αντίληψης αυτής έχουν τίς ρίζες τους στήν εξέλιξη τής σύγχρονης κοινωνίας. Μιά αίτία είναι ή μεγάλη άλλαγή πού έφερε ό είκοστός αιώνας σχετικά μέ τήν έκλογή του «έρωτικού αντικειμένου». Στή δικτωριανή εποχή, όπως καί σέ πολλούς άλλους παραδοσιακούς πολιτισμούς, ό έρωτας δέν ήταν μά αϋθόρμητη προσωπική έμπειρία πού μπορούσε νά οδηγήσει κατοπινά στό γάμο. Άπεναντίας, ό γάμος συναπτόταν συμβατικά, είτε μέ τή μεσολάβηση ενός προξενητή, είτε μέ τή συνεννόηση τών ενδιαφερομένων οικογενειών, ή καί χωρίς τή βοήθεια τών μεσολαβητών. Οί κοινωνικές συμβάσεις ήταν τό θεμέλιο αυτής τής συμφωνίας. Έπαιρναν σάν δεδομένο ότι ή άγάπη θα έρχόταν μετά τή σύναψη του γάμου. Στίς τελευταίες γενιές, ή αντίληψη τής ρομαντικής άγάπης έγινε σχεδόν πάγκοινη στό δυτικό κόσμο. Στήν Άμερική, ενώ δέν έλειψαν ακόμα ολοκληρωτικά οί συμβατι-

κόττες, ή μεγάλη πλειοψηφία τών ανθρώπων γυρεύουν τή «ρομαντική αγάπη», τήν προσωπική έμπειρία τής αγάπης πού θά έπρεπε κατόπι νά οδηγήσει στο γάμο. Αὐτή ή νέα αντίληψη τής ελευθερίας στήν αγάπη μεγάλωσε τή σημασία τοῦ *αντικειμένου* σέ βάρος τής *λειτουργίας*.

Στενά συνδεμένο μέ τόν παράγοντα αὐτό, ὑπάρχει ἕνα ἀκόμα χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ὁλόκληρος ὁ πολιτισμός μας βασίζεται στήν ἐπιθυμία ν' ἀγοράζουμε, στήν ἰδέα μᾶς ἀμοιβαία ὠφέλειμης ἀνταλλαγῆς. Ἡ εὐτυχία τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου βρίσκεται στή συγκίνηση πού τοῦ δίνει ή θέα τῆς διτρίνας καί ή ἀπόκτηση ὅλων τῶν πραγμάτων πού ἔχει τή δυνατότητα ν' ἀγοράσει τοῖς μετρητοῖς ἢ μέ δόσεις. Ὁ ἄντρας καί ή γυναίκα βλέπουν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους μέ παρόμοιο τρόπο. Γιά τόν ἄντρα, μά ἐλκυστική νέα – καί γιά τή νέα ἕνας ἐλκυστικός ἄντρας – εἶναι τό βραβεῖο πού προσπαθεῖ νά κατακτήσει. Ἡ λέξη «ἐλκυστικός/ή» συνήθως σημαίνει ἕνα ὠραῖο δέμα ἀπό προσόντα πού ἔχουν ζήτηση καί ἐκτίμηση στήν ἀγορά τῆς προσωπικότητας. Αὐτό πού κάνει ἕνα ἄτομο ἐλκυστικό ἐξαρτιέται ἀπό τή μόδα τῆς ἐποχῆς, τόσο στό σωματικό ὅσο καί στό πνευματικό ἐπίπεδο. Στή διάρκεια τῆς δεκαετίας 1920-1930, ἐλκυστική ἦταν ή νέα πού ἔπινε καί κάπνιζε, εἶχε σκληροὺς τρόπους καί ἦταν σέξυ. Σήμερα, ή μόδα θέλει τά κορίτσια πιό σπιτικά καί συνεσταλμένα. Στό τέλος τοῦ περασμένου αἵωνα καί στίς ἀρχές τοῦ τωρινοῦ, ὁ ἄντρας ἔπρεπε νά εἶναι ἐπιθετικός καί φιλόδοξος – σήμερα ὀφείλει νά εἶναι κοινωνικός καί ἀνεκτικός – ἂν θέλει νά θεωρεῖται ἕνα ἐλκυστικό δέμα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τό ἐρωτικό συναίσθημα ἀναπτύσσεται σ' ἕνα ἄτομο συνήθως μόνο σέ σχέση μ' ἐκεῖνα τά ἄτομα (ἢ ἀνθρώπινα προϊόντα) πού βρίσκονται μέσα στά ὅρια τῶν δυνατοτήτων του γιά ἀνταλλαγή. Ψάχνω γιά τήν εὐκαιρία. Τό ἀντικείμενο θά πρέπει νά εἶναι ἐπιθυμητό ἀπό τήν ἀποψη τῆς

κοινωνικής του αξίας και ταυτόχρονα να μέ θέλει αξιολογώντας τις φανερές και κρυφές αξίες και δυνατότητές μου. Δυό άτομα λοιπόν έρωτεύονται όταν νιώθουν ότι βρήκαν τό καλύτερο διαθέσιμο αντικείμενο στην αγορά, παίρνοντας υπόψη τά όρια της δικής τους ανταλλακτικής αξίας. Συχνά, σ' αυτού του είδους τό παζάρεμα, όπως και στό παζάρεμα για την αγορά ενός κτήματος, αξιόλογο ρόλο παίζουν οί κρυμμένες δυνατότητες πού μπορούν ν' αξιοποιηθούν. Σ' ένα πολιτισμό όπου επικρατεί τό έμπορικό πνεύμα και ή ύλική επιτυχία θεωρείται σάν ή σπουδαιότερη αξία, δέν είναι καθόλου παράξενο πού οί έρωτικές σχέσεις των ανθρώπων ακολουθούν τό ίδιο υπόδειγμα ανταλλαγής πού κυριαρχεί στην αγορά εμπορεύματος και εργασίας.

Η τρίτη πλάνη πού οδηγεί στην αντίληψη ότι δέν υπάρχει τίποτε να μάθουμε για την αγάπη, βρίσκεται στή σύγχυση ανάμεσα στην αρχική έμπειρία του έρωτικού συναισθήματος και στή διάρκειά του, ή όπως θα λέγαμε διαφορετικά, στό να είσαι μόνιμα έρωτευμένος. "Αν δυό άνθρωποι άγνωστοι, ξένοι, όπως ξένοι είμαστε όλοι ανάμεσά μας, παραμερίσουν τό φράγμα πού τούς χωρίζει και νιώσουν κοντά ό ένας στόν άλλο, και νιώσουν ένα, αυτή ή στιγμή της συνένωσης είναι μία στιγμή υπέρτατης αγαλλίασης, ή δυνατότερη ίσως έμπειρία της ζωής τους. Ακόμα πιο δυνατή και θαυματουργή είναι ή έμπειρία αυτή για τούς ανθρώπους εκείνους πού ήταν κλεισμένοι, απομονωμένοι και ζούσαν χωρίς αγάπη. Αυτό τό θαύμα της ξαφνικής εξοικείωσης συχνά διευκολύνεται, αν αρχίσει ή συνδυαστεί μέ τή σεξουαλική έλξη και συνένωση. Ωστόσο, αυτή ή μορφή της αγάπης είναι από την ίδια της τή φύση χωρίς διάρκεια. Τά δυό πρόσωπα γνωρίζονται όλο και περισσότερο, ή οικειότητά τους χάνει όλο και πιο πολύ τό μυστηριακό της χαρακτήρα, ώσπου ό ανταγωνισμός τους, οί απογοητεύσεις τους κι ή άμοιβαία τους πλήξη σκοτώνουν διήποτε απέμεινε από την αρχική συγκίνηση. Ωστόσο,

στήν αρχή δέν ξέρουν τίποτε ἀπ' ὅλ' αὐτά. Πράγματι, παίρνουν τήν ἔνταση τῆς ἀμοιβαίας λατρείας τους καί τῆς «τρέλας» πού νιώθει ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο σάν ἀποδείξη τῆς μεγάλης τους ἀγάπης, ἐνῶ αὐτό ἴσως ἀποδείχνει μόνο τό βαθμό τῆς προηγούμενης μοναξιᾶς τους καί τίποτε παραπάνω.

Αὕτῃ ἡ ἀντίληψη – ὅτι τίποτε δέν εἶναι πιό εὐκολο ἀπό τό ν' ἀγαπᾶς – ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἡ πιό διαδομένη παρὰ τήν ἀφθονία τῶν ἀποδείξεων γιά τό ἀντίθετο. Σχεδόν καμιά προσπάθεια, κανένα ἔργο δέν ἀρχίζει μέ τόσο μεγάλες ἐλπίδες καί προσδοκίες ὅπως ἀρχίζει ἡ ἀγάπη, κι ὡστόσο τίποτε δέν ἀποτυχαίνει τόσο συχνά ὅσο αὕτῃ. Ἄν αὐτό συνέβαινε μέ ὁποιαδήποτε ἄλλη δραστηριότητα, οἱ ἄνθρωποι θά ἦταν περισσότερο πρόθυμοι νά ἐξετάσουν τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας αὐτῆς καί νά μάθουν πῶς θά μπορούσαν νά ἐνεργήσουν καλύτερα. Ἡ θά ἐγκατέλειπαν τή δραστηριότητα αὐτή. Καί ἀφοῦ, στήν περίπτωση τῆς ἀγάπης, αὐτό εἶναι ἀδύνατο, μόνο ἕνας δρόμος ὑπάρχει γιά τό ξεπέραςμα τῆς ἀποτυχίας: νά ἐξετάσουμε τοὺς λόγους τῆς ἀποτυχίας αὐτῆς καί νά προχωρήσουμε στήν ἔρευνα τῆς ἔννοιας τῆς ἀγάπης.

Τό πρῶτο βῆμα εἶναι νά καταλάβουμε ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι μιὰ τέχνη, ἀκριδῶς ὅπως μιὰ τέχνη εἶναι καί ἡ ἴδια ἡ ζωή. Ἄν θέλουμε νά μάθουμε πῶς ν' ἀγαπᾶμε, πρέπει νά προχωρήσουμε μέ τόν ἴδιο τρόπο πού προχωροῦμε ὅταν θέλουμε νά μάθουμε μιὰ ὁποιαδήποτε ἄλλη τέχνη, π.χ. μουσική, ζωγραφική, ξυλουργική ἢ τήν ἐπιστήμη τῆς ἱατρικῆς καί τῆς μηχανικῆς.

Ποιά εἶναι τὰ ἀπαραίτητα στάδια στήν ἐκμάθηση μιᾶς ὁποιασδήποτε τέχνης;

Ἡ διαδικασία τῆς ἐκμάθησης μιᾶς τέχνης μπορεῖ ἀπλά νά διαιρεθεῖ σέ δύο μέρη: Τό πρῶτο εἶναι ἡ ἐκμάθηση τῆς θεωρίας καί τό δεύτερο ἡ ἐκμάθηση τῆς πρακτικῆς. Ἄν θέλω νά μάθω τήν ἐπιστήμη τῆς ἱατρικῆς, πρέπει πρῶτ' ἀπ' ὅλα νά μάθω τὰ βασικά στοιχεῖα γιά τό ἀνθρώπινο σῶμα καί γιά τίς διάφορες ἀρρώστιες.

Ἀλλά κι ὅταν ἀποκτήσω ὅλη αὐτή τή γνώση, πάλι δέ θά εἶμαι ἱκανός στήν τέχνη τῆς ἱατρικῆς. Μόνο ἔπειτα ἀπό μακριά πρακτική ἐξάσκηση θά εἶμαι κύριος τῆς τέχνης, μόνο ὅταν ἡ θεωρητική γνώση καί ἡ πείρα τῆς πρακτικῆς θά ἔχουν συγχωνευτεῖ σ' ἓνα πράγμα – στή διαίθεσή μου, πού ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῆς κατοχῆς μιᾶς τέχνης. Ἀλλ' ἐκτός ἀπό τή γνώση τῆς θεωρίας καί τῆς πρακτικῆς, ἓνας τρίτος παράγοντας εἶναι ἀναγκαῖος γιά τήν κατάκτηση κάθε τέχνης – ἡ ὑπέρτατη σημασία πού δίνουμε στήν τέχνη αὐτή. Τίποτ' ἄλλο στόν κόσμο δέν πρέπει νά εἶναι πιο σημαντικό ἀπό τήν τέχνη πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Αὐτό ἰσχύει γιά τή μουσική, τήν ἱατρική, τήν ξυλουργική – καί γιά τήν ἀγάπη. Κι ἴσως ἐδῶ νά βρίσκεται ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα: γιατί οἱ ἄνθρωποι τοῦ πολιτισμοῦ μας προσπαθοῦν τόσο σπάνια νά μάθουν αὐτή τήν τέχνη στό πείσμα τῶν ὀλοφάνερων ἀποτυχιῶν τους; Παρόλο πού ἡ λαχτάρα γι' ἀγάπη εἶναι τόσο βαθιά ριζωμένη, σχεδόν ὅλα τ' ἄλλα φαίνονται νά εἶναι πιο σημαντικά ἀπό τήν ἀγάπη: ἐπιτυχία, γόητρο, χρήματα, δύναμη. Ὅλη μας σχεδόν ἡ ἐνεργητικότητα χρησιμοποιεῖται γιά νά μάθουμε πῶς νά πετύχουμε σ' αὐτούς τοὺς σκοπούς. Καί σχεδόν καθόλου γιά νά μάθουμε τήν τέχνη τῆς ἀγάπης.

Θά θεωρήσουμε λοιπόν ἀξιόλογα καί θά μάθουμε μόνο ἐκεῖνα τά πράγματα πού μποροῦν νά μᾶς φέρουν χρήματα ἢ γόητρο; Καί ἡ ἀγάπη πού πλουτίζει «μόνο» τήν ψυχή, ἀλλά δέ φέρνει κανένα ἄλλο κέρδος, ὅπως τό ἐννοοῦν σήμερα, εἶναι μιά πολυτέλεια γιά τήν ὁποία δέν ἔχουμε τό δικαίωμα νά ξοδέψουμε ἀρκετή ἐνεργητικότητα; Ὅπως κι ἂν εἶναι, ἡ ἐρευνα πού ἀκολουθεῖ θά ἐξετάσει τήν τέχνη τῆς ἀγάπης σύμφωνα μέ τή διαίρεση πού ἀναφέραμε. Στήν ἀρχή θά μιλήσω γιά τή θεωρία τῆς ἀγάπης, πράγμα πού θ' ἀπασχολήσει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου. Κατόπιν θά μιλήσω γιά τήν πρακτική τῆς ἀγάπης, στό μικρό βαθμό πού μπορεῖ νά μιλά κανεῖς γιά τήν ἐφαρμογή τῆς τέχνης αὐτῆς, ὅπως καί κάθε ἄλλης τέχνης.

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

1. Ἡ ἀγάπη μόνη ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης

Κάθε θεωρία τῆς ἀγάπης θά ἔπρεπε νά ἀρχίζει μέ τή θεωρία τοῦ ἀνθρώπου, τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης. Ὅπου συναντᾶμε τήν ἀγάπη, ἢ μάλλον τό ἀντίστοιχο τῆς ἀγάπης, σά ζῶα, πρόκειται κυρίως γιά ἐκδηλώσεις τῆς λειτουργίας τῶν ἐνστίκτων τους. Στόν ἄνθρωπο ἀντίθετα, μόνο ὑπολείμματα αὐτοῦ τοῦ ἐνστικτώδικοι μηχανισμού ἐξακολουθοῦν νά λειτουργοῦν. Τό βασικό γιά τόν ἄνθρωπο εἶναι ὅτι ἔχει ξεφύγει ἀπό τό ζωικό βασίλειο, ἀπό τή σκλαβιά τῶν ἐνστίκτων, ὅτι ἔχει ξεπεράσει τή φύση – ἂν καί ποτέ δέν τήν ἐγκαταλείπει. Εἶναι ἕνα κομμάτι τῆς φύσης – κι ὡστόσο, μιά καί κάποτε ξέκοψε ἀπ' αὐτήν, δέ μπορεῖ νά ξαναγυρίσει κοντά της. Μιά καί κάποτε διώχτηκε ἀπό τόν παράδεισο – πού ἀντιπροσωπεύει τήν κατάσταση τῆς ἀρχέγονης ἐνότητας μέ τή φύση – τά χερουδεῖμ μέ τά φλεγόμενα σπαθιά φράζουν τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς, ἂν δοκιμάσει νά τόν ἀκολουθήσει.

Ὁ ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά γυρίσει πίσω, μπορεῖ μόνο νά πάει μπροστά, ἀναπτύσσοντας τό λογικό του, ἀνακαλύπτοντας μιά καινούργια ἁρμονία, μιά ἀνθρώπινη ἁρμονία, ἀντί γιά τήν προανθρώπινη πού εἶναι ὀριστικά κι ἀνεπίστρεπτα χαμένη.

Ὅταν γεννιέται ὁ ἄνθρωπος – καί μέ τή λέξη αὐτή ἐννοῶ τόσο τό ἀνθρώπινο γένος ὅσο καί τό ξεχωριστό ἄτομο – ἐγκαταλείπει μιά κατάσταση συγκεκριμένη πού

άντιπροσωπεύει ό κόσμος τών ένσπίκτων, και θρίσκειται σέ μά κατάσταση άκαθόριστη, άδέβαιη και άνοιχτή. Σιγουριά ύπάρχει μόνο όσο άφορᾷ τό παρελθόν, και για τό μέλλον μόνο όσο άφορᾷ τό θάνατο.

Ό άνθρωπος είναι προικισμένος μέ τό λογικό. Είναι ζωή που έχει συνείδηση του έαυτου της. Ό άνθρωπος έχει συνείδηση του έαυτου του, του συνανθρώπου του, του παρελθόντος του και τών δυνατοτήτων του μέλλοντος του. Αυτή ή επίγνωση του έαυτου του σάν μιᾷ ξεχωριστής όντότητας, ή επίγνωση του περιορισμένου, σύντομου χρόνου της ζωής και επιπλέον ή επίγνωση του γεγονότος ότι χωρίς τή θέλησή του γεννήθηκε και χωρίς τή θέλησή του θά πεθάνει, πριν ή μετά από αυτούς που αγαπᾷ, ή επίγνωση ότι είναι μόνος και ξεχωρισμένος από τούς άλλους, αδύνατος μπροστά στίς δυνάμεις της φύσης και της κοινωνίας, όλ' αυτά κάνουν τήν άτομική ξεκομμένη του ύπαρξη μά άδάσταχτη φυλακή. Και ίσως θά τρελαινόταν, άν δέν κατάφερνε νά έλευθερωθεϊ από τή φυλακή αυτή, νά ξεφύγει από τή μόνωση και νά ένωθεϊ κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο μέ τούς άλλους ανθρώπους, μέ τόν έξω κόσμο.

Η έμπειρία της μοναξιᾷ προκαλεϊ άγωνία. Τό ξεχωριστό της ύπαρξής μας είναι πράγματι ή πηγή κάθε άγωνίας. Τό νά είμαι μόνος, σημαίνει ότι είμαι ξεκομμένος από τούς άλλους, χωρίς καμιά ικανότητα νά χρησιμοποιήσω τίς ανθρώπινες δυνάμεις μου.

Γιαυτό, τό νά είμαι μόνος σημαίνει ότι είμαι άδοήθητος, άνίκανος νά επικοινωνήσω ενεργητικά μέ τόν κόσμο, τά πράγματα και τούς ανθρώπους. Σημαίνει ότι ό κόσμος μπορεί νά στραφεί έναντίον μου χωρίς έγώ νά μπορώ ν' άντιδράσω. Έτσι λοιπόν, τό ξεχωριστό της ύπαρξής μας είναι πηγή βαθιάς άγωνίας. Και πέρα απ' αυτό, προκαλεϊ τό συναίσθημα της ντροπής κι άκόμα της ένοχής. Αυτή ή έμπειρία της ντροπής και ένοχής που ένυπάρχει στήν ξεκομμένη ύπαρξη, έκφράζεται στή βιβλική ιστορία του 'Αδάμ και της Εύας. 'Αφού ό

Ἀδάμ καί ἡ Εὐά ἔφαγαν ἀπό «τό δέντρον τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ», ἀφοῦ παράκουσαν τήν ἐντολή (δέν ὑπάρχει καλό καί κακό ἂν δέν ὑπάρχει καί ἡ ἐλευθερία νά ἀπειθήσεις), ἀφοῦ ἔγιναν ἄνθρωποι μέ τό νά χειραφετηθοῦν ἀπό τήν ἀρχέγονη ζωική συμδίωση μέ τή φύση, μόλις δηλαδή γεννήθηκαν σάν ἀνθρώπινα ὄντα – εἶδαν «ὅτι ἦσαν γυμνοί καί ἐντράπηκαν». Μήπως θά ἔπρεπε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἕνας μύθος τόσο παλιός καί ἀρχέγονος ἔχει τή σεμνότητι ἀντίληψη τοῦ 19ου αἰῶνα καί ἐπομένως τό σημαντικό πού ὁ μύθος θέλει νά μᾶς μεταδώσει εἶναι ἡ ἀμνηχανία πού νιώσανε γιά τά ἀκάλυπτα γεννητικά τους μέρη; Ἀσφαλῶς δέν εἶναι αὐτό τό σημαντικό καί ὅποιος δέ μπορεῖ παρὰ νά τό βλέπει ἔτσι μόνο, χάνει τήν οὐσία σ' ὅλη αὐτή τήν ἱστορία, πού φαίνεται νά εἶναι ἡ ἐξῆς: ἀφοῦ ὁ ἄντρας καί ἡ γυναίκα ἀπέκτησαν συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ τους καί ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου, νιώσανε ταυτόχρονα πῶς εἶναι καί μόνοι καί διαφορετικοί, ὅσο ἀφορᾷ τό ὅτι ἀνήκουν σέ διαφορετικά φύλα. Ἐνῶ ὅμως ἀναγνωρίζουν τό χωρισμό τους, παραμένουν ξένοι μεταξύ τους, ἐπειδή δέν ἔχουν μάθει ἀκόμα ν' ἀγαπιοῦνται (κι αὐτό γίνεται ὀλοφάνερο ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀδάμ ὑπερασπίζει τόν ἑαυτό του κατηγορώντας τήν Εὐά, ἀντί νά τήν ὑπερασπίσει). *Ἡ ἐπίγνωση τοῦ ἀνθρώπινου ξεχωρισμοῦ χωρίς τήν ἐπανεένωση διά τῆς ἀγάπης εἶναι ἡ πηγὴ τοῦ συναισθήματος τῆς ντροπῆς. Εἶναι ταυτόχρονα καί ἡ πηγὴ τῆς ἀγωνίας καί τοῦ συναισθήματος τῆς ἐνοχῆς.*

Ὡστε, ἡ πιό βαθιὰ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νά ξεπεράσει τή χωριστὴ του ὑπαρξη, νά ξεφύγει ἀπό τή φυλακή τῆς μόνωσής του. Ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀποτυχία του νά πραγματοποιήσῃ αὐτό τό σκοπὸ, θά σημάνει τήν τρέλα, γιατί ὁ τρόμος τῆς τέλεις ἀπομόνωσης μπορεῖ νά ξεπεραστεῖ μόνο μέ ἕνα τόσο ριζικὸ ἀποτράβηγμα ἀπὸ τόν ἔξω κόσμον ὥστε τό αἶσθημα τοῦ χωρισμοῦ νά ἐξαφανιστεῖ – ἐφόσον ὁ ἔξω κόσμος, ἀπὸ τόν ὁποῖο εἶναι χωρισμένος, ἐξαφανίζεται.

‘Ο άνθρωπος – σ’ όλες τις εποχές και σ’ όλους τούς πολιτισμούς – προσπαθεί νά λύσει αυτό τό μοναδικό και ίδιο πάντα πρόβλημα: πώς νά ξεπεράσει τό χωρισμό του, πώς νά πετύχει τήν ένωση, πώς νά υπερβεί τά όρια τής άτομικής του ζωής και νά φτάσει στήν ένότητα. Τό πρόβλημα είναι τό ίδιο και γιά τόν πρωτόγονο άνθρωπο πού ζει στίς σπηλιές, και γιά τό νομάδα πού παρακολουθεί τά κοπάδια του, γιά τόν αιγύπτιο χωρικό, τό φοίνικα έμπορο, τό ρωμαίο στρατιώτη, τόν καλόγερο τοῦ μεσαίωνα, τό γιαπωνέζο σαμουράι, τό σύγχρονο υπάλληλο γραφείου ή εργάτη εργοστασίου. Τό πρόβλημα είναι τό ίδιο γιατί πηγάζει από τό ίδιο έδαφος: τήν ανθρώπινη κατάσταση, τίς συνθήκες τής ανθρώπινης ύπαρξης. Έκείνο πού αλλάζει είναι ή απάντηση. Η απάντηση αυτή μπορεί νά είναι λατρεία τών ζώων, ανθρωποθυσία, στρατιωτική κατάκτηση, απόλαυση τής χλιδής, ασκητική αυταπάρηση, έντονη εργασία, καλλιτεχνική δημιουργία, αγάπη γιά τό θεό και αγάπη γιά τόν άνθρωπο.

‘Αν και υπάρχουν πολλές απαντήσεις – ή καταγραφή τους θά αποτελούσε τήν ιστορία τής ‘Ανθρωπότητας – ώσόσο δέν είναι και αναρίθμητες. Αντίθετα, αν παραβλέψουμε τίς άσήμαντες διαφορές πού έχουν σχέση μέ τήν περιφέρεια και όχι μέ τό κέντρο, θ’ ανακαλύψουμε ότι υπάρχει μόνο ένας περιορισμένος αριθμός απαντήσεων πού έχουν ως τώρα δοθεί και πού μόνες αυτές μπορούν νά έχουν δοθεί από τόν άνθρωπο μέσα στους διάφορους πολιτισμούς πού έχει ζήσει. Η ιστορία τής θρησκείας και τής φιλοσοφίας είναι ή ιστορία αυτών τών απαντήσεων, τής ποικιλίας τους αλλά και τοῦ περιορισμένου αριθμοῦ τους.

Οί απαντήσεις αυτές πάλι εξαρτώνται, ως ένα σημείο, από τό βαθμό έξατομίκευσης στόν όποιο έχει φτάσει τό συγκεκριμένο άτομο. Στό νήπιο, τό έγώ βρίσκεται σέ ύποτυπώδη μορφή. Νιώθει ακόμα ένα μέ τή μητέρα του, και δέν έχει τό συναίσθημα τοῦ χωρισμοῦ όσο ή μητέρα

βρίσκεται κοντά του. Ἡ αἴσθησις τῆς μοναξιάς ξεπερνιέται μέ τή σωματική παρουσία τῆς μητέρας, τοὺς μα-
στούς της, τὴν ἐπιδερμίδα της. Ἀλλά ὅσο τό παιδί με-
γαλώνει, καί στό βαθμό πού ἀναπτύσσει τό αἶσθημα τῆς
ἀτομικότητος καί τοῦ χωρισμοῦ, ἡ σωματική παρουσία
τῆς μητέρας δέν εἶναι πιά ἀρκετή καί παρουσιάζεται ἡ
ἀνάγκη νά ὑπερνικήσει τό χωρισμό μέ ἄλλους τρόπους
καί ἄλλα μέσα.

Παρόμοια καί ἡ ἀνθρωπότητα στή νηπιακή της ἡλι-
κία νιώθει ἀκόμα σάν ἓνα μέ τή φύση. Τό χῶμα, τά
ζῶα, τά φυτά εἶναι ὁ κόσμος τοῦ ἀνθρώπου, σ' αὐτή
τὴν περίοδο. Ταυτίζει τόν ἑαυτό του μέ τά ζῶα καί
αὐτό τό ἐκφράζει μέ τό νά φορᾷ μάσκες ζώων, μέ τό νά
λατρεύει ζῶα τοτέμ ἢ ζῶα θεοῦς. Ὅσο ὅμως ἡ ἀνθρώ-
πινη φυλή ἐλευθερώνεται ἀπό αὐτοὺς τοὺς πρωταρχι-
κοὺς δεσμούς, τόσο περισσότερο ξεχωρίζει ἀπό τό φυ-
σικό βασίλειο, ἀλλά καί τόσο πιά ἔντονη γίνεται ἡ
ἀνάγκη νά βρεῖ καινούργιους τρόπους γιά νά ξεφύγει
ἀπό τό χωρισμό.

Ἕνας τρόπος γιά τὴν ἐκπλήρωση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης
βρίσκεται στίς κάθε λογῆς ὀργιαστικές καταστάσεις.
Αὐτές μπορεῖ νά ἔχουν τὴ μορφή μιᾶς αὐτοπροκαλού-
μενης μέθης, καμιά φορά μέ τὴ βοήθεια ναρκωτικῶν.
Πολλές τελετουργίες πρωτόγονων φυλῶν δίνουν μιά
πολύ ζωντανή εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆς ἀπάντησης.
Σέ μιά προσωρινή κατάσταση ἔξαρσης, ὁ ἔξωτερικός
κόσμος ἐξαφανίζεται καί μαζί του τό αἶσθημα τοῦ χω-
ρισμοῦ ἀπ' αὐτόν. Μιά καί αὐτές οἱ τελετουργίες γίνον-
ται ὁμαδικά, προστίθεται καί ἡ ἐμπειρία τῆς σύμμιξης
μέ τὴν ὁμάδα καί ἔτσι ὁ τρόπος αὐτός γίνεται ἀκόμα
πιο ἀποτελεσματικός. Στενά δεμένη μ' αὐτὴ τὴν ὀργια-
στικὴ λύση, καί συχνά συνυφασμένη μέ αὐτήν, εἶναι ἡ
σεξουαλικὴ ἐμπειρία. Ὁ σεξουαλικὸς ὀργασμὸς μπορεῖ
νά προκαλέσει κατάστασι παρόμοια μέ αὐτὴν πού προ-
καλεῖ ἡ καταληψία ἢ ἡ χρῆσις ὀρισμένων ναρκωτικῶν.
Ἐκδηλώσεις ὁμαδικῶν σεξουαλικῶν ὀργίων ἀποτελοῦ-

σαν συχνά μέρος πολλῶν πρωτόγονων τελετουργιῶν. Φαίνεται ὅτι ὕστερα ἀπὸ μιά ὀργιαστική ἐμπειρία, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά προχωρήσει χωρὶς νά ὑποφέρει τόσο πολὺ ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ χωρισμοῦ του. Σιγὰ σιγὰ ὅμως ἡ ἔνταση τῆς ἀγωνίας ἀνεβαίνει, καὶ τότε ἡ ἐπαναλαμβανόμενη ἐκτέλεση τῆς τελετουργίας τὴν ἐλαττώνει.

Ἐφόσον αὐτὲς οἱ ὀργιαστικές καταστάσεις εἶναι ὁμαδική ὑπόθεση καὶ συνήθεια σέ μιά φυλή, δέν προκαλοῦν αἶσθημα ἀγωνίας ἢ ἐνοχῆς. Τό νά παίρνεις μέρος σ' αὐτά εἶναι σωστό κι ἐπιπλέον ἐνάρετο, ἀφοῦ ὅλοι μετέχουν σ' αὐτά καὶ ἐπιδοκιμάζονται καὶ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς θεραπευτὲς καὶ τοὺς ἱερεῖς τῆς φυλῆς. Ὡστε δέν ὑπάρχει λόγος νά νιώσεις ἐνοχή ἢ ντροπή. Ὡστόσο εἶναι ἐνελῶς διαφορετικό, ἂν τῇ λύσει αὐτῇ τῇ διαλέξει ἓνα ἄτομο πού ἀνήκει σέ μιά κοινωνία, σ' ἓνα πολιτισμό πού ἔχει ἐγκαταλείψει αὐτὲς τίς ὁμαδικές ἐκδηλώσεις. Ὁ ἀλκοολισμός καὶ τὰ ναρκωτικά εἶναι οἱ τρόποι πού μπορεῖ νά διαλέξουν τὰ ἄτομα σέ μιά μὴ ὀργιαστική κοινωνία. Αὐτά τὰ ἄτομα ὑποφέρουν ἀπὸ αἰσθήματα ἐνοχῆς καὶ τύψεις σέ ἀντίθεση μέ κείνα πού μετέχουν σέ τέτοιες ἐκδηλώσεις πού εἶναι κοινωνικά παραδεκτές. Ἐνῶ προσπαθοῦν νά ξεφύγουν ἀπὸ τὴ μοναξιά καταφεύγοντας στὸ ἀλκοόλ ἢ τὰ ναρκωτικά, νιώθουν ἀκόμα πιὸ ξεκομμένοι ὅταν ἡ ἐμπειρία αὐτῇ πάρει τέλος, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο παρὰσύρονται καὶ καταφεύγουν στὰ ἴδια μέσα μέ ὅλο καὶ μεγαλύτερη συχνότητα καὶ ἔνταση. Σχεδὸν παρόμοια εἶναι καὶ ἡ καταφυγὴ στὴ λύση τοῦ σεξουαλικοῦ ὀργίου. Σ' ἓνα ὀρισμένο βαθμό, ἡ σεξουαλική συνενῶση εἶναι μιά φυσική καὶ κανονική διέξοδος ἀπὸ τὸ χωρισμό καὶ κάποια, μερική, ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ἀπομόνωσης. Ἀλλὰ σέ πολλὰ ἄτομα, στὰ ὁποῖα ἡ μοναξιά δέν ἀνακουφίζεται μέ ἄλλους τρόπους, ἡ ἀναζήτησις τοῦ σεξουαλικοῦ ὀργασμοῦ γίνεται μιά λειτουργία πού δέ διαφέρει ἀπὸ τὸν ἀλκοολισμό καὶ τὰ ναρκωτικά. Γίνεται μιά ἀπελπισμένη προσπάθεια

νά ξεφύγουν από την αγωνία που πηγάζει από τό χωρισμό, μέ αποτέλεσμα μιά ὄλο καί μεγαλύτερη αἰσθηση μοναξιᾶς – ἐφόσον ἡ σεξουαλική πράξη χωρίς ἀγάπη ποτέ δέ γεφυρώνει τό χάσμα ανάμεσα σέ δυό ἀνθρώπινα ὄντα, παρὰ μόνο στιγμαῖα.

Ὅλες οἱ μορφές τῆς ὀργιαστικῆς συνένωσης ἔχουν τρία χαρακτηριστικά. Εἶναι ἔντονες, ἀκόμα καί βίαιες· ἐκδηλώνονται σ' ὀλόκληρη τήν προσωπικότητα, ψυχή καί σῶμα· εἶναι παροδικές καί περιοδικές. Ἀκριβῶς τό ἀντίθετο συμβαίνει μέ κείνη τή μορφή τῆς συνένωσης ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καί τήν πιό συχνή λύση πού ὁ ἀνθρώπος διάλεξε καί στό παρελθόν καί στό παρόν: τή συνένωση πού βασίζεται στή συμμόρφωση μέ τήν ὁμάδα, τά ἔθιμά της, τούς τρόπους ζωῆς καί πεποιθήσεις της. Ἀλλά καί σ' αὐτό τόν τομέα διαπιστώνουμε μιά σημαντική ἐξέλιξη.

Σέ μιά πρωτόγονη κοινωνία ἡ ὁμάδα εἶναι μικρή. Ἀποτελεῖται ἀπό κείνους πού ἔχουν τό ἴδιο αἷμα καί μοιράζονται τήν ἴδια γῆ. Μέ τήν ἀδιάκοπη ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁμάδα μεγαλώνει. Γίνεται ἡ κοινότητα τῆς πόλης, ὁ πληθυσμός ἑνός μεγάλου κράτους, τά μέλη μιᾶς ἐκκλησίας. Ἀκόμα κι ὁ πιό φτωχός Ρωμαῖος ἔνωθε περηφάνια γιατί μπορούσε νά πει: «civis romanus sum» (εἶμαι ρωμαῖος πολίτης). Ἡ Ρώμη καί ἡ αὐτοκρατορία της ἦταν ἡ οἰκογένειά του, ἡ πατρίδα του, ὁ κόσμος του.

Ἀλλά καί στή σύγχρονη δυτική κοινωνία, ἡ ἔνωση μέ τήν ὁμάδα εἶναι ὁ κύριος τρόπος γιά τό ξεπέραςμα τοῦ χωρισμοῦ. Εἶναι μιά ἔνωση ὅπου τό ἀτομικό ἐγώ ἐξαφανίζεται σέ μεγάλο βαθμό κι ὅπου ὁ σκοπός τοῦ ἀτόμου εἶναι νά ἀνήκει στό σύνολο, στήν ἀγέλη. Ἄν εἶμαι κι ἐγώ σάν τούς ἄλλους, ἂν δέν ἔχω αἰσθήματα ἢ σκέψεις πού μέ κάνουν διαφορετικό, ἂν συμμορφώνομαι στά πρότυπα τῆς ὁμάδας ὅσο ἀφορᾷ τούς τρόπους, τίς συνήθειες, τό ντύσιμο, τίς ιδέες, τότε ἔχω σωθεῖ. Ἐχω σωθεῖ ἀπό τή φοβερή ἐμπειρία τῆς μοναξιᾶς. Τά δικτα-

τορικά καθεστώτα, χρησιμοποιούν τις απειλές και την τρομοκρατία για να επιβάλουν αυτή τη συμμόρφωση. Τά δημοκρατικά χρησιμοποιούν την υποβολή και την προπαγάνδα.

Υπάρχει ωστόσο μία βασική διαφορά ανάμεσα στα δύο συστήματα. Στίς δημοκρατίες υπάρχει ή δυνατότητα για τη μη προσαρμογή, και αυτή είναι πράγματι ένα όχι σπάνιο φαινόμενο. Στά ολοκληρωτικά καθεστώτα μόνο λίγοι εξαιρετικοί ήρωες και μάρτυρες μπορούν να αρνηθούν τη συμμόρφωση αυτή. Παρά τη διαφορά αυτή ωστόσο, οι δημοκρατικές κοινωνίες παρουσιάζουν ένα καταπληκτικά υψηλό βαθμό προσαρμογής. Ή εξήγηση βρίσκεται στο γεγονός ότι πρέπει να βρεθεί μία απάντηση στην ανάγκη για συνένωση, και όταν δεν υπάρχει άλλος ή καλύτερος τρόπος, τότε ή συνένωση μέσα στη συμμόρφωση με την αγγέλη γίνεται ή πρωταρχική, ή κυριαρχική. Μπορεί κανείς να καταλάβει τη δύναμη του φόβου που πηγάζει από το να είσαι διαφορετικός, από το να είσαι λίγα δήματα πέρ' από το κοπάδι, μόνο αν νιώσει το βάθος της ανάγκης να ξεπεράσει το χωρισμό. Καμιά φορά, αυτός ο φόβος της μη προσαρμογής εξηγείται λογικά σαν φόβος συγκεκριμένων κινδύνων που θά απειλοῦσαν τον ασυμμόρφωτο. Στην πραγματικότητα όμως, οι άνθρωποι θέλουν να συμμορφώνονται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από όσο είναι αναγκασμένοι να τό κάνουν, τουλάχιστο στίς δυτικές δημοκρατίες.

Οί πιό πολλοί άνθρωποι δεν έχουν καν επίγνωση της ανάγκης τους για συμμόρφωση. Ζούν με την ψευδαίσθηση ότι ακολουθούν τις δικές τους προσωπικές ιδέες και κλίσεις, ότι είναι άτομοστές, ότι οί πεποιθήσεις και γνώμες τους είναι αποτέλεσμα του δικού τους στοχασμού κι ότι απλώς και μόνο έτυχε οί ιδέες τους να είναι ίδιες με τίς ιδέες της πλειοψηφίας. Ή όμοφωνία όλων χρησιμεύει μόνο σαν απόδειξη της όρθότητας των ιδεών «τους». Καί έφόσον υπάρχει ακόμα ή ανάγκη να

νιώθουν κάποια άτομικότητα, ικανοποιούν αυτή την ανάγκη σέ σχέση μέ κάποιες δευτερεύουσες διαφορές. Τά αρχικά του ὀνόματος πάνω στήν ισάντα ἤ στή μπλούζα, τό νά ἀνήκεις στό δημοκρατικό κόμμα καί ὄχι στό συντηρητικό, γίνονται ἡ ἔκφραση τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν. Τό διαφημιστικό σύνθημα, «Αὐτό εἶναι καίτι διαφορετικό», δείχνει καθαρά αὐτή τήν ἔντονη ἀνάγκη γιά κάποια διαφορά, πού στήν πραγματικότητα ἔχει σχεδόν ἐξαφανιστεῖ.

Αὐτή ἡ αὐξανόμενη τάση γιά τόν περιορισμό τῶν διαφορῶν εἶναι στενά δεμένη μέ τήν ἀντίληψη καί τήν ἐμπειρία τῆς ἰσότητος, ὅπως αὐτή ἀναπτύσσεται σίς πιό ἐξελιγμένες βιομηχανικές κοινωνίες. Ἰσότητα, σ' ἓνα θρησκευτικό σύστημα, σήμαινε ὅτι ὅλοι εἴμαστε παιδιά τοῦ θεοῦ, ὅτι ὅλοι μετέχουμε στήν ἴδια ἀνθρώπινη καί θεία ταυτόχρονα οὐσία, ὅτι ὅλοι εἴμαστε ἓνα. Σήμαινε ἐπίσης ὅτι οἱ διαφορές ἀνάμεσα στά ἄτομα πρέπει νά εἶναι σεβαστές κι ὅτι ἐνῶ εἶναι ἀλήθεια πῶς ὅλοι εἴμαστε ἓνα, εἶναι ἐξίσου ἀληθινό ὅτι καθένας ἀπό μᾶς εἶναι μιά μοναδική ὄντοτητα, εἶναι ἓνας κόσμος ξεχωριστός. Μιά τέτοια πεποίθηση γιά τή μοναδικότητα τοῦ ἀτόμου βρῖσκουμε νά ἐκφράζεται σ' αὐτό τό ταλμουδικό κείμενο: «Ὅποιος ποτέ σώσει μιά μόνο ζωή, εἶναι σά νά ἔχει σώσει τόν κόσμο ὁλόκληρο· ὅποιος ποτέ καταστρέψει μιά μόνο ζωή, εἶναι σά νά ἔχει καταστρέψει τόν κόσμο ὁλόκληρο.» Ἡ ἰσότητα σάν προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικότητος ἦταν πάλι ἡ κύρια σημασία τῆς στή φιλοσοφία τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ. Σήμαινε ὅτι ποτέ κανένας ἄνθρωπος δέν ἀποτελεῖ μέσο ἄλλου ἀνθρώπου, ὅπως καθαρότερα ἀπ' ὅλους τό διατύπωσε ὁ Κάντ. «Ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, ἐφόσον ἀποτελοῦν σκοπό καί μόνο σκοπό καί ποτέ μέσο ὁ ἓνας γιά τόν ἄλλο. Ἀκολουθώντας τίς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ σοσιαλιστές στοχαστές τῶν διαφόρων σχολῶν καθόρισαν τήν ἰσότητα σάν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης, τῆς χρησιμοποίησης ἀνθρώπου ἀπό ἄν-

θρωπο, ανεξάρτητα από τό αν αυτή ή χρησιμοποίηση ήταν απάνθρωπη ή «άνθρωπινή».

Στή σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία ή έννοια τής ισότητας άλλαξε. Μέ τήν ισότητα ύπονουσν τήν ισότητα τών αυτομάτων, τών ανθρώπων πού έχουν χάσει τήν ατομικότητά τους. *Ίσότητα σημαίνει όμοιότητα μάλλον παρά ταυτότητα*, στή σημερινή εποχή. Είναι ή όμοιότητα τών περιορισμών, τών ανθρώπων πού δουλεύουν στίς ίδιες δουλιές, πού έχουν τίς ίδιες διασκεδάσεις, πού διαβάζουν τίς ίδιες εφημερίδες, πού έχουν τά ίδια αισθήματα καί τίς ίδιες ιδέες. Από αυτή τήν άποψη θά έπρεπε νά εξετάσουμε μέ κάποιο σκεπτικισμό όρισμένα έπιτεύγματα, πού συνήθως προβάλλονται σάν σημάδια τής προόδου του πολιτισμού μας, όπως π.χ. ή ισότητα τών γυναικών. Δέ χρειάζεται νά τονίσω ότι δέν είμαι έναντίον τής ισότητας τών γυναικών. Ωστόσο οί θετικές πλευρές αυτής τής ισότητας δέν πρέπει νά μάς έξαπατούν. Διότι ή ισότητα αυτή είναι μά άλλη εκδήλωση τής τάσης για κατάργηση τών διαφορών. Η ισότητα αγοράζεται μέ αυτή ακριδώς τήν τιμή: οί γυναίκες είναι ίσες γιατί δέν είναι πιά διαφορετικές. Μιά χαρακτηριστική φράση τής φιλοσοφίας του Διαφωτισμού, *I' áme n' a pas de sexe*, ή ψυχή δέν έχει φύλο, έχει γίνει καθολική πράξη. Η πολικότητα τών φύλων εξαφανίζεται καί μαζί μ' αυτήν ή έρωτική άγάπη, πού βασίζεται σ' αυτή τήν πολικότητα. Άντρες καί γυναίκες γίνονται ίδιοι, όμοιοι καί όχι ίσοι σάν δυό αντίθετοι πόλοι. Η σύγχρονη κοινωνία κηρύσσει τό ιδανικό αυτό τής ατομικοποιημένης ισότητας γιατί χρειάζεται ανθρώπινα άτομα, ίδια τό ένα μέ τό άλλο, για νά τά δάζει νά λειτουργούν μέσα σέ μία μαζική συνάθροιση, χωρίς προστριβές, όμαλά.

Όλοι θά ύπακούουν στίς ίδιες διαταγές κι ώστόσο ό καθένας θά είναι πεισμένος ότι ακολουθει τίς δικές του ιδέες. Ακριδώς όπως ή σύγχρονη μαζική παραγωγή άπαιτεί τήν τυποποίηση τών έμπορευμάτων, έτσι καί ή

κοινωνική διαδικασία απαιτεί την τυποποίηση του ανθρώπου και αυτή ή τυποποίηση ονομάζεται «ισότητα».

Ἡ συνένωση μέσω τῆς προσαρμογῆς δέν εἶναι ἐντονη οὔτε βίαιη. Εἶναι ἡρεμη, ὑπαγορεύεται ἀπό τή ρουτίνα, καί γι' αὐτό τό λόγο εἶναι συχνά ἀνεπαρκῆς γιά νά κατασιγάσει τήν ἀγωνία πού προέρχεται ἀπό τό χωρισμό. Τά φαινόμενα τοῦ ἀλκοολισμοῦ, τῶν ναρκωτικῶν, τοῦ μανιακοῦ σεξουαλισμοῦ καί τῶν αὐτοκτονιῶν στή σύγχρονη δυτική κοινωνία ἀποτελοῦν συμπτώματα τῆς σχετικῆς ἀποτυχίας αὐτῆς τῆς πειθαρχίας τοῦ κοπαδιοῦ. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἡ λύση αὐτή ἀφορᾷ κυρίως τό πνεῦμα καί ὄχι τό σῶμα καί γι' αὐτό τό λόγο μειονεκτεῖ σέ σύγκριση μέ τίς λύσεις τῶν ὀργιαστικῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ συμμόρφωση μέ τήν ἀγέλη ἔχει μόνο ἓνα πλεονέκτημα. Εἶναι διαρκῆς, μόνιμη καί ὄχι σπασμωδική. Τό ἄτομο εἰσάγεται στά πρότυπα τῆς προσαρμογῆς στήν ἡλικία τῶν 3 ἢ 4 χρόνων καί κατά συνέπεια ποτέ δέ χάνει τήν ἐπαφή μέ τήν κοινότητα. Ἀκόμα καί ἡ κηδεία του, τήν ὁποία φαντάζεται σάν τήν τελευταία μεγάλη κοινωνική του ἐκδήλωση, βρίσκεται ἀπόλυτα μέσα στά πλαίσια τοῦ προκαθορισμένου προτύπου.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν συμμόρφωση σάν τρόπο γιά τήν ἀνακούφιση ἀπό τήν ἀγωνία πού πηγάζει ἀπό τό χωρισμό, πρέπει νά ἐξετάσουμε καί ἓναν ἄλλο παράγοντα τῆς σύγχρονης ζωῆς. Τό ρόλο πού παίζουν ἡ ρουτίνα τῆς ἐργασίας καί ἡ ρουτίνα τῆς διασκέδασης. Ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἓνα ἐξάρτημα, ἓνα κομμάτι τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἢ τοῦ γραφειοκρατικοῦ μηχανισμοῦ τῶν ὑπαλλήλων καί τῶν διευθυντῶν. Τοῦ μένει ἐλάχιστη πρωτοβουλία, τά καθήκοντά του εἶναι προκαθορισμένα ἀπό τήν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας. Ἀκόμα, ὑπάρχει μικρή διαφορά ἀνάμεσα σέ κείνους πού βρίσκονται πολύ ψηλά στήν κλίμακα καί σέ κείνους πού βρίσκονται στή βάση. Ὅλοι τους ἐκτελοῦν καθήκοντα προκαθορισμένα ἀπό τή συνολική συγκρότηση τοῦ ὀργανισμοῦ, μέ προκαθορισμένη ταχύτητα καί προκαθορισμένο τρόπο.

Ἀκόμα καί τά συναισθήματα ἔχουν προδιαγραφεῖ: χαρούμενη διάθεση, ἀνεκτικότητα, ἀξιοπιστία, φιλοδοξία καί ικανότητα νά συνεργάζεσαι μέ ὅλους χωρίς προστριβές. Ἀλλά καί ἡ διασκέδαση ἔχει τυποποιηθεῖ μέ παρόμοιους, ἂν καί ὄχι τόσο δραστικούς τρόπους. Τά βιβλία διαλέγονται ἀπό τίς λέσχες τοῦ βιβλίου, τά φίλμ ἀπό τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν κινηματογράφων καί ἀπό τὰ διαφημιστικά κείμενα πού αὐτοί πάλι πληρώνουν. Ἀλλά καί οἱ ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις ἔχουν τή ρουτίνα τους. Ἡ κυριακάτικη βόλτα μέ τό αὐτοκίνητο, ἡ τηλεόραση, ἡ τράπουλα, τὰ φιλικὰ πάρτυ. Ἀπό τή γέννηση μέχρι τό θάνατο, ἀπό Δευτέρα σέ Δευτέρα, ἀπ' τό πρωί ὡς τό βράδι, ὅλες οἱ δραστηριότητες εἶναι προκατασκευασμένες, τυποποιημένες. Πῶς θά μπορούσε ἓνας ἄνθρωπος, πού εἶναι πιασμένος σ' αὐτό τό δίχτυ τῆς ρουτίνας, νά μήν ξεχάσει ὅτι εἶναι ἄνθρωπος, ἓνα μοναδικό ἄτομο, πού ἔχει αὐτή τή μοναδική εὐκαιρία νά ὑπάρξει, νά ζήσει ἐλπίδες καί ἀπογοητεύσεις, μέ λύπη καί φόβο, μέ τή λαχτάρα τῆς ἀγάπης καί τόν τρόμο τοῦ τίποτε καί τῆς μοναξιάς;

Ἕνας τρίτος τρόπος γιά τήν πραγματοποίηση τῆς συνένωσης βρίσκεται στή *δημιουργική δραστηριότητα*, εἴτε πρόκειται γιά *καλλιτέχνη* εἴτε γιά *χειροτέχνη*. Σέ κάθε εἶδος δημιουργικῆς ἐργασίας, ὁ δημιουργός ἐνώνεται μέ τό ὑλικό του πού ἀντιπροσωπεύει τόν ἐξωτερικό κόσμο. Εἴτε εἶναι ὁ ξυλουργός πού φτιάχνει ἓνα τραπέζι, εἴτε ὁ χρυσοχόος πού σκαλίζει ἓνα κόσμημα, εἴτε ὁ χωρικός πού καλλιεργεῖ καλαμπόκι, εἴτε ὁ ζωγράφος πού φτιάχνει ἓνα πίνακα, σ' ὅλες αὐτές τίς μορφές τῆς δημιουργικῆς ἐργασίας, ὁ ἐργάτης καί τό ἀντικείμενό του γίνονται ἓνα, ὁ ἄνθρωπος ἐνώνεται μέ τόν κόσμο μέ τή διαδικασία τῆς δημιουργίας. Αὐτό, ὡστόσο, ἰσχύει μόνο γιά τή δημιουργική ἐργασία, γιά τήν ἐργασία πού ἐγώ προγραμματίζω, ἐκτελῶ καί βλέπω τὰ ἀποτελέσματα της. Στό σύγχρονο μηχανισμό τῆς ἐργασίας, ὁ ἐργάτης πού δουλεῖ στήν ἀτέρμονη περιστροφική ται-

νία δέ νιώθει καθόλου αυτή την ένωτική ποιότητα της εργασίας. 'Ο έργατης γίνεται ένα εξάρτημα της μηχανής ή του γραφειοκρατικού μηχανισμού. Έχει πάψει νά είναι αυτός – καί γι' αυτό τό λόγο καμιά συνένωση δέν πραγματοποιείται έκτός από τή συμμόρφωση.

Ή συνένωση πού έπιτυγχάνεται μέ τή δημιουργική εργασία δέν είναι διαπροσωπική. Ή συνένωση πού προκαλείται μέσα στήν οργανιστική καταληψία είναι παροδική. Ή συνένωση πού πραγματοποιείται μέ τή συμμόρφωση είναι μόνο ψευδοσυνένωση. "Ωστε, αυτές είναι μόνο μερικές, λειψές απαντήσεις στό πρόβλημα της ύπαρξης. Ή άκέραιη απάντηση βρίσκεται στήν πραγματοποίηση της διαπροσωπικής συνένωσης, στή συγχώνευση μ' ένα άλλο πρόσωπο, στήν *αγάπη*.

Αυτός ό πόθος για διαπροσωπική συνένωση είναι ή πιό ισχυρή όρμή μέσα στόν άνθρωπο, είναι τό πιό θεμελιακό πάθος, είναι ή δύναμη πού κρατά ένωμένη τήν ανθρώπινη φυλή, τό γένος, τήν οίκογένεια, τήν κοινωνία. Ή άποτυχία νά τήν πραγματοποιήσει κανείς οδηγεί στήν τρέλα ή τήν καταστροφή – αυτοκαταστροφή ή καταστροφή τών άλλων. Χωρίς τήν αγάπη ή ανθρώπινητά δέ θά μπορούσε νά υπάρξει ούτε μιά μέρα. Κι ωστόσο, αν όνομάσουμε τήν πραγματοποίηση της διαπροσωπικής συνένωσης «αγάπη», θά βρεθούμε σέ δύσκολη θέση. Ή συνένωση μπορεί νά έπιτευχθεί μέ διαφορετικούς τρόπους – καί οί διαφορές δέν είναι λιγότερο σημαντικές απ' ό,τι τά κοινά σημεία στίς διάφορες μορφές της αγάπης. Θά έπρεπε νά τίς όνομάσουμε όλες αυτές αγάπη; Ή θά έπρεπε νά φυλάξουμε τόν όρο «αγάπη» μόνο για μιά ιδιαίτερη μορφή συνένωσης, εκείνη πού αποτέλεσε τήν ιδανική άρετή σ' όλες τίς μεγάλες ανθρωπιστικές θρησκείες καί φιλοσοφικά συστήματα στίς τέσσερις τελευταίες χιλιάδες χρόνια της δυτικής καί ανατολικής ιστορίας;

Όπως πάντα όταν παρουσιάζονται έννοιολογικές δυσκολίες, έτσι κι εδώ ή απάντηση δέ μπορεί παρά νά

είναι αυθαίρετη. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι νά ξέρουμε γιά ποιό εἶδος συνένωσης μιλάμε ὅταν ἀναφέρουμε τή λέξη ἀγάπη. Ἀντιλαμβανόμαστε τήν ἀγάπη σάν τήν ὥριμη, ἀκέραιη λύση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, ἥ μιλάμε γιά ὀρισμένες ἀνώριμες μορφές ἀγάπης πού μποροῦμε νά ὀνομάσουμε *συμβιοτικές ἐνώσεις*; Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν θά ὀνομάζω ἀγάπη μόνο τήν πρώτη. Θ' ἀρχίσω ὅμως τήν ἐρευνα τῆς «ἀγάπης» μέ τήν τελευταία.

Ἡ *συμβιοτική ἐνωση* ἔχει τό βιολογικό της πρότυπο στή σχέση μεταξύ ἐγκύου μητέρας καί ἐμβρύου. Εἶναι δύο κι ὡστόσο ἓνα. Ζοῦν μαζί (συμβίωση), χρειάζεται ὁ ἓνας τόν ἄλλο. Τό ἐμβρυο εἶναι μέρος, κομμάτι τῆς μητέρας, κι ὅ,τι χρειάζεται τό παίρνει ἀπ' αὐτήν. Ἡ μητέρα εἶναι ὁ κόσμος του ὅλος. Τό τρέφει, τό προστατεύει, ἀλλά καί ἡ δική της ζωή δυναμώνει ἀπό τήν ὑπαρξή του. Στήν περίπτωση τῆς *ψυχικῆς* συμβιοτικῆς ἐνωσης, τά δύο σώματα εἶναι ἀνεξάρτητα, ἀλλά τό ἴδιο εἶδος σύνδεσης ὑπάρχει στόν ψυχολογικό τομέα.

Ἡ *παθητική* μορφή τῆς συμβιοτικῆς ἐνωσης εἶναι ἡ ὑποταγή ἥ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε ἓνα κλινικό ὄρο, ὁ *μαζοχισμός*. Τό μαζοχιστικό ἄτομο ξεφεύγει ἀπό τό ἀνυπόφορο συναίσθημα τῆς ἀπομόνωσης καί τοῦ χωρισμοῦ μέ τό νά γίνει μέρος καί ἀντικείμενο ἑνός ἄλλου προσώπου πού τό κατευθύνει, τό καθοδηγεῖ, τό προστατεύει, πού εἶναι ἡ ζωή του, τό ὀξυγόνο του θά λέγαμε. Ἐξάλλου, ἡ δύναμη ἐκείνου στόν ὅποιο ὑποτάσσεται κανεῖς διογκώνεται, εἴτε ἄνθρωπος εἶναι εἴτε θεός. Αὐτός εἶναι τό πᾶν. Ἐγώ δέν εἶμαι τίποτε, παρά μόνο ἐφόσον εἶμαι κομμάτι, μέρος του. Σάν μέρος του, μετέχω στό μεγαλεῖο του, στή δύναμη, στή σιγουριά. Τό μαζοχιστικό ἄτομο δέν ἔχει τήν ἀνάγκη νά πάρει ἀποφάσεις, νά ἀναλάβει κινδύνους. Δέν εἶναι ποτέ μόνο, ἀλλά καί δέν εἶναι ποτέ ἀνεξάρτητο. Δέν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ. Δέν ἔχει ἀκόμα τέλεια γεννηθεῖ. Στή θρησκευτική ἐννοια τό ἀντικείμενο τῆς λατρείας λέγεται εἰδωλο.

Στίς ἐγκόσμιες σχέσεις, στήν περίπτωση μιᾶς μαζοχιστικής ἐρωτικής σχέσης, ὁ βασικός μηχανισμός τῆς εἰδωλολατρίας παραμένει ὁ ἴδιος. Ἡ μαζοχιστική σχέση μπορεί νά ἀναμιχθεῖ καί μέ τό σωματικό, σεξουαλικό πόθο. Σ' αὐτή τήν περίπτωση πρόκειται γιά μιᾶ ὑποταγή ὅπου συμμετέχει ὄχι μόνο τό πνεῦμα ἀλλά καί ὁλόκληρο τό σῶμα. Μποροῦμε νά συναντήσουμε μαζοχιστική ὑποταγή στή μοίρα, στήν ἀσθένεια, στή ρυθμική μουσική, στήν ὀργιαστική κατάσταση πού προέρχεται ἀπό χάπια ἢ κάποια ἄλλη ὑπνωτική μέθη. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, τό ἄτομο ἀπαρνιέται τήν ἀκεραιότητά του καί κάνει τόν ἑαυτό του ὄργανο ἑνός ἄλλου προσώπου ἢ πράγματος ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του. Καί ἀποφεύγει τήν ἀνάγκη νά λύσει τό πρόβλημα τῆς ζωῆς του μέ τή δημιουργική δραστηριότητα.

Ἡ ἐνεργητική μορφή τῆς συμβιοτικής ἔνωσης εἶναι ἡ κυριαρχία ἢ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τόν ψυχολογικό ὄρο πού ἀντιστοιχεῖ στό μαζοχισμό, ὁ *σαδισμός*. Τό σαδιστικό ἄτομο θέλει νά ξεφύγει ἀπό τή μοναξιά του καί τό συναισθημα τῆς φυλάκισής του κάνοντας ἕνα ἄλλο πρόσωπο μέρος καί κομμάτι τοῦ ἑαυτοῦ του. Μεγαλοποιεῖ, δυναμώνει τόν ἑαυτό του ἐνσωματώνοντας σ' αὐτόν ἕνα ἄλλο πρόσωπο, πού τόν λατρεῖ.

Τό σαδιστικό ἄτομο εἶναι τόσο ἐξαρτημένο ἀπό τό ὑποταγμένο, ὅσο καί τό τελευταῖο ἀπό τό πρῶτο. Κάνένα δέ μπορεί νά ζήσει χωρίς τό ἄλλο. Ἡ διαφορά εἶναι μόνο ὅτι τό σαδιστικό ἄτομο διατάζει, ἐκμεταλλεύεται, πληγώνει, ταπεινώνει, ἐνῶ τό μαζοχιστικό διατάζεται, πληγώνεται, ὑφίσταται τήν ἐκμετάλλευση, ταπεινώνεται. Αὐτή βέβαια ἡ διαφορά εἶναι σημαντική ἂν τήν ἐξετάσεις ἀπό τή ρεαλιστική ἄποψη· ἀπό τήν ἄποψη τῶν θαύτερων συναισθημάτων ὅμως, ἡ διαφορά δέν εἶναι τόσο σημαντική, ὅσο σημαντικό εἶναι τό κοινό σημεῖο πού ἔχουν οἱ δύο τους: σύνδεση μέ ἀπώλεια τῆς ἀκεραιότητος. Ἄν τό κατανοήσουμε αὐτό, δέ θά μᾶς ἐκπλήξει ἡ διαπίστωση πῶς συχνά ἕνα ἄτομο

άντιδρᾶ καί μέ μαζοχιστικό καί μέ σαδιστικό τρόπο, συνήθως πρὸς διαφορετικά ἀντικείμενα. Ὁ Χίτλερ ἀντιδρᾷσε βασικά μέ σαδιστικό τρόπο ἀπέναντι στοῦ λαοῦ, ἀλλὰ μαζοχιστικά ἀπέναντι στή μοίρα, τήν ἱστορία τήν «άνωτέρα δύναμη» τῆς φύσης. Τό τέλος του – ἡ αὐτοκτονία του μέσα στή γενική καταστροφή – εἶναι τόσο χαρακτηριστική ὅσο ἦταν τό ὄνειρό του γιά τήν ἐπιτυχία – ἀπόλυτη κυριαρχία¹.

Σέ ἀντίθεση μέ τή συμβιοτική ἔνωση, ἡ ὠριμη ἀγάπη *εἶναι ἔνωση μέ τόν ὄρο τῆς διατήρησης τῆς ἀκεραιότη-
τας, τῆς ἀτομικότητος. Ἡ ἀγάπη εἶναι ἐνεργητική δύ-
ναμη μέσα στόν ἄνθρωπο. Εἶναι μιά δύναμη πού γκρε-
μίζει τοὺς τοίχους πού χωρίζουν τόν ἄνθρωπο ἀπὸ τό
συνάνθρωπο καί τόν ἐνώνει μέ τοὺς ἄλλους. Ἡ ἀγάπη
τοῦ δίνει τή δύναμη νά ξεπεράσει τό συναίσθημα τῆς
ἀπομόνωσης καί τοῦ χωρισμοῦ, κι ὥστόσο τοῦ ἐπιτρέ-
πει νά εἶναι ὁ ἑαυτός του, νά διατηρεῖ τήν ἀκεραιότητά
του. Στήν ἀγάπη συμβαίνει τοῦτο τό παράδοξο: οἱ δύο
γίνονται ἓνας κι ὥστόσο παραμένουν δύο.*

Ἄν ποῦμε πῶς ἡ ἀγάπη εἶναι μιά δραστηριότητα, θά
ἀντιμετωπίσουμε μιά δυσκολία πού πηγάζει ἀπὸ τή δι-
φορούμενη σημασία τοῦ ὄρου «δραστηριότητα». Μέ τόν
ὄρο αὐτό, στή σύγχρονη σημασία του, ἐννοοῦμε μιά
δράση πού φέρνει κάποια μετατροπή σέ μιά ὑπάρχουσα
κατάσταση μέ μέσο τήν κατανάλωση ἐνέργειας. Ὡστε
ἓνας ἄνθρωπος θεωρεῖται δραστήριος, ἂν κάνει ἐπιχει-
ρήσεις, ἂν σπουδάζει ἱατρική, ἂν δουλεύει στό αὐτό-
ματο ἐργοστάσιο, ἂν φτιάχνει τραπέζια ἢ ἀσχολεῖται μέ
τόν ἀθλητισμό. Κοινό χαρακτηριστικό σ' ὅλες αὐτές τίς
δραστηριότητες εἶναι ὅτι κατευθύνονται πρὸς τήν ἐπί-
τευξη ἑνὸς ἐξωτερικοῦ στόχου. Ἐκεῖνο πού δέ λαμβάνε-
ται ὑπόψη εἶναι τό ἐσωτερικό κίνητρο τῆς δραστηριότη-
τας. Ἄς πάρουμε γιά παράδειγμα τόν ἄνθρωπο πού

1. Περισσότερα γιά τό σαδισμό καί τό μαζοχισμό στό *Ὁ ἄνθρωπος
γιά τόν ἑαυτό του*, ἐκδόσεις Μπουκουμάνη.

ἀγκιστρώνεται στήν ἀδιάκοπη ἐργασία ἀπό ἓνα συναισθημα βαθιᾶς ἀνασφάλειας, ἀδεβαιότητας καί μοναξιάς. Ἡ κάποιον ἄλλο πού σπρώχνεται ἀπό τή φιλοδοξία ἢ τήν ἀπληστία γιά χρήματα. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις, τό ἄτομο εἶναι σκλάβος ἐνός πάθους καί ἡ ἐνεργητικότητά του εἶναι στήν πραγματικότητα «παθητικότητα», γιατί σύρεται σ' αὐτήν. Δέν εἶναι ὁ ἐνεργῶν, ἀλλά ὁ πάσχων. Ἀντίθετα, ἓνας ἄνθρωπος πού κάθεται ἡσυχος καί διαλογίζεται, χωρίς συγκεκριμένο σκοπό ἢ στόχο, παρὰ μόνο γιά νά νιώσει τόν ἑαυτό του καί τήν ἐνότητά του μέ τόν κόσμο, θεωρεῖται ὅτι εἶναι «παθητικός», γιατί δέν «κάνει» κάτι. Στήν πραγματικότητα, αὐτή ἡ στάση τῆς συγκέντρωσης καί τοῦ διαλογισμοῦ εἶναι ἡ πιό ὑψηλή δράση πού ὑπάρχει, μιά δράση τῆς ψυχῆς, πού εἶναι δυνατή μόνο ὑπό τόν ὄρο τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας καί ἀνεξαρτησίας. Μιά ἀντίληψη τῆς δραστηριότητος, ἡ σύγχρονη, ἀναφέρεται στή χρησιμοποίηση ἐνέργειας γιά τήν ἐπίτευξη ἐξωτερικῶν σκοπῶν. Ἡ ἄλλη ἀντίληψη ἀναφέρεται στή χρησιμοποίηση τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν θά ἐπέλθῃ κάποια ἐξωτερική μετατροπή. Ἡ δεύτερη αὐτή ἀντίληψη τῆς δραστηριότητος ἔχει διατυπωθεῖ καθαρότατα ἀπό τόν Σπινόζα. Ξεχωρίζει τά αἰσθήματα σέ παθητικά καί ἐνεργητικά, σέ «δράσεις» καί σέ «πάθη». Στήν ἀσκηση ἐνός ἐνεργητικοῦ αἰσθήματος, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος, εἶναι κύριος τοῦ αἰσθήματός του. Στήν ἀσκηση ἐνός παθητικοῦ αἰσθήματος, ὁ ἄνθρωπος σύρεται, εἶναι ὄργανο κινήτρων γιά τά ὁποῖα καί ὁ ἴδιος δέν ἔχει ἐπίγνωση. Ἐτσι ὁ Σπινόζα φτάνει στό συμπέρασμα πώς ἀρετή καί δύναμη εἶναι ἓνα καί τό αὐτό². Φθόνος, ζήλια, φιλοδοξία, κάθε λογῆς ἀπληστία εἶναι πάθη. Ἡ ἀγάπη εἶναι δράση, εἶναι ἀσκηση τῆς ἀνθρώπινης δυνάμεως πού μπορεῖ νά ἐκδηλωθεῖ μόνο ἐλεύθερα καί ποτέ σάν ἀποτέλεσμα καταναγκασμοῦ.

2. Σπινόζα, *Ethics*, IV, ὁρ. 8.

Ἡ ἀγάπη εἶναι δράση καί ὄχι παθητικό αἶσθημα.

Μέ τόν πιό γενικό τρόπο, ὁ ἐνεργητικός χαρακτήρας τῆς ἀγάπης μπορεῖ νά καθοριστεῖ ἂν ποῦμε ὅτι ἀγάπη πρωταρχικά σημαίνει δόσιμο καί ὄχι ἀπολαβή.

Τί σημαίνει ὁμως δόσιμο; Ὅσο κι ἂν φαίνεται ἀπλή ἡ ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα, ὡστόσο εἶναι γεμάτη ἀπό ἀμφισβητήσεις καί περιπλοκές. Ἡ πιό διαδομένη παρεξήγηση εἶναι ἐκείνη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὑποτίθεται ὅτι δόσιμο σημαίνει χάσιμο, παραχώρηση, νά στερεῖσαι κάτι, νά θυσιάζεις κάτι. Τό ἄτομο πού ὁ χαρακτήρας του δέν ἐξελίχθηκε πέρα ἀπό τό σπάδιο τοῦ προσανατολισμοῦ πρὸς τήν ἀπολαβή, τήν ἐκμετάλλευση, τήν ἀποθησαύριση, νιώθει τό δόσιμο μόνο μ' αὐτό τόν τρόπο. Ὁ ἐμπορικός αὐτός χαρακτήρας εἶναι πρόθυμος νά δώσει ἀλλά μόνο σάν ἀντάλλαγμα γι' αὐτό πού θά λάβει. Τό νά δώσει χωρίς νά λάβει, σημαίνει γι' αὐτόν ὅτι ἀπατήθηκε³. Οἱ ἄνθρωποι πού ὁ κύριος προσανατολισμός τους εἶναι μή δημιουργικός, νιώθουν τό δόσιμο σάν δική τους πτώχευση, μείωση. Τά πιό πολλά ἄτομα αὐτοῦ τοῦ τύπου λοιπόν ἀρνοῦνται νά δώσουν. Ἄλλοι δίνουν τό νόημα τῆς θυσίας στό δόσιμο καί τό ὀνομάζουν ἀρετή. Νιώθουν ὅτι ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι ὀδυνηρό νά δίνεις, *ὀφείλεις* νά δίνεις. Ἡ ἀρετή τοῦ νά δίνεις θρίσκεται γι' αὐτούς ἀκριβῶς στό γεγονός τῆς ἀποδοχῆς τῆς θυσίας. Γι' αὐτούς, ἡ ἀρχή ὅτι εἶναι προτιμότερο νά δίνεις παρά νά παίρνεις, σημαίνει ὅτι εἶναι προτιμότερο νά ὑποφέρεις τή στέρηση παρά νά νιώθεις χαρά.

Γιά τό δημιουργικό χαρακτήρα, τό δόσιμο ἔχει μιά ὀλότελα διαφορετική σημασία. Τό νά δίνεις εἶναι ἡ πιό ὑψηλή ἔκφραση τοῦ δυναμισμοῦ. Στήν ἴδια τήν πράξη τοῦ δοσίματος νιώθω τή δύναμή μου, τόν πλοῦτο, τήν ἰκανότητά μου. Αὐτό τό αἶσθημα τῆς πλουτισμένης ζωτικότητας καί τοῦ δυναμισμοῦ μέ γεμίζει χαρά. Νιώθω

3. Περισσότερα γιά τόν ἐμπορευματοποιημένο (ἀγοραστικό) χαρακτήρα στό *Ὁ ἄνθρωπος γιά τόν ἐαυτό του*, ἐκδόσεις Μπουκουμάνη.

τόν ἑαυτό μου νά πλημμυρίζει, νά χαρίζει, ὀλοζώντα-
νος, καί γιαυτό χαρούμενος⁴. Τό νά δίνω μοῦ φέρνει
μεγαλύτερη χαρά ἀπό τό νά παίρνω, ὄχι γιατί εἶναι
ἀποσπέρησή μου ἀλλά γιατί στήν πράξη τῆς προσφορᾶς
ἐκφράζεται ἡ ζωντάνια μου, ἡ ἴδια μου ἡ ὕπαρξη.

Δέν εἶναι δύσκολο ν' ἀναγνωρίσουμε τήν ἀλήθεια αὐ-
τῆς τῆς ἀρχῆς ἅν τήν ἐφαρμόσουμε σέ ὀρισμένα εἰδικά
φαινόμενα. Τό πιό ἀπλό παράδειγμα θά τό βροῦμε στή
σφαίρα τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων. Τό κορύφωμα τοῦ
σεξουαλικοῦ ὀργασμοῦ στόν ἄντρα βρίσκεται στήν
πράξη τῆς προσφορᾶς. Ὁ ἄντρας δίνει τόν ἑαυτό του,
τό ὄργανο τῆς ἐπαφῆς, στή γυναίκα. Στήν κορυφαία
στιγμή τοῦ ὀργασμοῦ δίνει τό σπέρμα του. Δέ μπορεῖ
παρά νά δώσει ἄν εἶναι δυνατός, ἱκανός. Ἄν δέ μπορεῖ
νά δώσει εἶναι ἀνίκανος. Ἀλλά καί γιά τή γυναίκα ἡ
διαδικασία δέν εἶναι διαφορετική ἄν καί κάπως πιό
περίπλοκη. Κι αὐτή δίνει τόν ἑαυτό της. Ἀνοίγει τίς
πύλες πρός τό θηλυκό της κέντρο. Τήν ὥρα πού παίρ-
νει, ταυτόχρονα δίνει. Ἄν εἶναι ἀνίκανη γι' αὐτή τήν
πράξη τῆς προσφορᾶς, ἄν μόνο μπορεῖ νά παίρνει, τότε
εἶναι ψυχρή. Στή γυναίκα πάλι ἡ πράξη τῆς προσφορᾶς
ἐπαναλαμβάνεται ὄχι στό ρόλο τῆς ἐρωμένης ἀλλά στό
ρόλο τῆς μητέρας. Δίνει ἀπό τόν ἑαυτό της στόν ἄν-
θρωπο πού σχηματίζεται μέσα της, δίνει τό γάλα της
στό νήπιο, δίνει τή ζεστασιά τοῦ κορμιοῦ της. Τό νά μή
δώσει θά ἦταν στ' ἀλήθεια ὀδυνηρό.

Στή σφαίρα τῶν ὕλικῶν πραγμάτων τό νά δίνεις ση-
μαίνει νά εἶσαι πλούσιος. Πλούσιος δέν εἶναι ἐκεῖνος
πού ἔχει πολλά, ἀλλά ἐκεῖνος πού δίνει πολλά. Ὁ ἀπο-
θησαυριστής πού ἔχει τήν ἀγωνία καί τήν ἐγνοια μή
χάσει κάτι, εἶναι, ἀπό τήν ψυχολογική ἄποψη, ὁ φτωχός
καί ξεπεσμένος ἄνθρωπος, ἄσχετο μέ τό πόσα ἔχει.
Ὅποιος ἔχει τή δύναμη νά δίνει ἀπό τόν ἑαυτό του,
ἀπό τό δικό του, εἶναι πλούσιος. Νιώθει τόν ἑαυτό του

4. Πρὸς τόν ὀρισμό τῆς χαρᾶς πού δίνει ὁ Σπινόζα.

σάν κάποιον πού μπορεί νά παρέχει ἀπό τόν ἑαυτό του στούς ἄλλους. Μόνο ἐκεῖνος πού ἔχει στερηθεῖ ἀπ' ὅσα ξεπερνοῦν τίς βασικές ἀνάγκες γιά τήν ἐπιβίωση, θά ἦταν ἀνίκανος νά χαρεῖ τήν πράξη τῆς προσφορᾶς ὑλικῶν πραγμάτων. Ἀλλά ἡ καθημερινή πείρα δείχνει ὅτι ἐκεῖνα πού ἓνα ἄτομο θεωρεῖ σάν βασικές ἀνάγκες ἐξαρτῶνται τόσο ἀπό τό χαρακτήρα του ὅσο καί ἀπό τό τί πραγματικά κατέχει. Εἶναι γνωστό σέ ὅλους μας πώς οἱ φτωχοί εἶναι πιό πρόθυμοι νά δίνουν ἀπό τούς πλούσιους. Ὡστόσο καί ἡ φτώχεια πού ξεπερνᾷ κάποιο ὄριο, μπορεί νά κάνει τήν προσφορά ἀδύνατη καί εἶναι τόσο ἐξευτελιστική, ὅχι μόνο ἐξαιτίας τῆς ἄμεσης δυστυχίας πού προκαλεῖ ἀλλά ἐξαιτίας τοῦ ὅτι στερεῖ ἀπό τό φτωχό τή χαρά τῆς προσφορᾶς.

Ὡστόσο ἡ πιό σημαντική περιοχή τῆς προσφορᾶς δέ βρίσκεται στά ὑλικά πράγματα ἀλλά στόν ἰδιαίτερο ἀνθρώπινο κόσμο. Τί δίνει ἀλήθεια ἓνας ἄνθρωπος στό συνάνθρωπό του; Δίνει ἀπό τόν ἑαυτό του, ἀπό τό πιό πολύτιμο πού ἔχει, δίνει ἀπό τή ζωή του. Αὐτό δέ σημαίνει ἀναγκαστικά ὅτι θυσιάζει τή ζωή του γιά τόν ἄλλο, ἀλλά ὅτι τοῦ δίνει ἀπό κεῖνο πού εἶναι ζωντανό μέσα του. Τοῦ δίνει ἀπό τή χαρά του, ἀπό τό ἐνδιαφέρον, τήν κατανόηση, τή γνώση, τό χιούμορ, τή θλίψη του – ἀπ' ὅλες τίς ἐκφράσεις καί ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς πού κρύβει μέσα του. Καί καθῶς δίνει μ' αὐτό τόν τρόπο, ἐμπλουτίζει τό συνάνθρωπο, δυναμώνει τό αἶσθημα τῆς ζωντάνιας του μέ τό νά δυναμώνει τή δική του αἴσθηση ὑπαρξῆς. Δέ δίνει μέ τό σκοπό νά πάρει. Ἡ προσφορά εἶναι ἀπό μόνη της μιᾷ ἐξαίσια χαρά. Καθῶς ὅμως δίνει δέ μπορεί παρὰ νά γεννήσει κάτι καινούργιο μέσα στόν ἄλλο ἄνθρωπο καί αὐτό πού γεννιέται ἀντανακλᾶται πάλι σ' αὐτόν. Ὅταν ἀληθινά δίνεις, δέ μπορεί παρὰ νά λάβεις ἐκεῖνο πού σοῦ ξαναδίνεται. Τό νά δίνεις, ἔχει σάν ἐπακόλουθο νά μεταβάλεις καί τόν ἄλλο ἄνθρωπο σέ δότη, γι' αὐτό κι οἱ δύο τους μετέχουν στήν χαρά αὐτοῦ τοῦ καινούργιου πού δημιουργήσαν. Στήν

πράξη τῆς προσφορᾶς κάτι νέο γεννιέται καί τά δύο πρόσωπα νιώθουν εὐγνωμοσύνη γιά τή ζωή πού γεννήθηκε καί γιά τούς δύο τους. Ἰδιαίτερα σέ σχέση μέ τήν ἀγάπη, αὐτό σημαίνει: ἡ ἀγάπη εἶναι μιά δύναμη πού δημιουργεῖ ἀγάπη. Ἡ ἀδυναμία νά δημιουργήσεις ἀγάπη, εἶναι ἀνικανότητα. Αὕτῃ ἡ σκέψη ἔχει ἐκφραστεῖ πολύ ὁμορφα ἀπό τόν Μάρξ: «Ἄς πάρουμε», γράφει, «τόν ἄνθρωπο σάν ἄνθρωπο καί τή σχέση του μέ τόν κόσμο σάν ἀνθρώπινη σχέση, καί τότε δέ μπορεῖς ν' ἀνταλλάξεις τήν ἀγάπη παρὰ μόνο μέ ἐμπιστοσύνη κλπ. Ἄν θέλεις νά χαρεῖς τήν τέχνη, πρέπει νά εἶσαι καλλιτεχνικά διαπαιδαγωγημένος. Ἄν θέλεις νά ἔχεις ἐπιρροή στούς ἄλλους, πρέπει νά εἶσαι ἕνα τέτοιο ἄτομο πού πραγματικά νά ἀσκεῖ μιά διεγερτική καί προαγωγική ἐπίδραση στούς ἄλλους. Κάθε σχέση σου μέ τούς ἀνθρώπους καί τή φύση πρέπει νά εἶναι μιά συγκεκριμένη ἐκφραση τῆς *πραγματικῆς ἀτομικῆς* σου ζωῆς πού ἀντιστοιχεῖ στό ἀντικείμενο τῆς θέλησῆς σου. Ἄν ἀγαπᾷς χωρίς νά προκαλεῖς ἀγάπη, δηλαδή ἂν ἡ ἀγάπη δέ φέρνει καί στόν ἄλλο τήν ἀγάπη, ἂν καθὼς ἐκφράζεσαι στή ζωή σάν ἄνθρωπος πού ἀγαπᾷ δέ γίνεσαι ταυτόχρονα καί ἀγαπημένος, τότε ἡ ἀγάπη σου εἶναι ἀνίκανη, εἶναι δυστυχία»⁵. Ἄλλ' ὅχι μόνο στήν ἀγάπη τό νά δίνεις σημαίνει καί νά παίρνεις. Καί ὁ δάσκαλος διδάσκεται ἀπό τούς μαθητές του, ὁ ἡθοποιός ἐνθαρρύνεται ἀπό τό κοινό του, ὁ ψυχαναλυτής θεραπεύεται ἀπό τόν ἀσθενή του – μέ τόν ὅρο ὅτι δέ μεταχειρίζονται ὁ ἕνας τόν ἄλλο σάν ἀντικείμενα, ἀλλά συνδέονται ἀνάμεσά τους πηγαῖα καί δημιουργικά.

Δέ χρειάζεται ἴσως νά τονίσουμε ἰδιαίτερα τό ὅτι ἡ ἱκανότητα νά ἀγαπᾷ σάν μιά πράξη προσφορᾶς ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ χαρακτήρα ἑνός ἀτόμου.

5. «Nationalökonomie und Philosophie», 1844, περιλαμβάνεται στό *Die Frühschriften* τοῦ Μάρξ, Alfred Kröner Verlag, Στουτγάρδη, 1953, σελ. 300, 301.

Προϋποθέτει νά ἔχει φτάσει κανείς σ' ἓνα προσανατολισμό, σέ μιά ἀντίληψη ζωῆς ξεκάθαρα δημιουργική. Σ' αὐτή τήν ἀντίληψη, τό ἄτομο ἔχει ξεπεράσει τήν ἐξάρτηση, τή ναρκισσιστική παντοδυναμία, τήν ἐπιθυμία νά ἐκμεταλλεύεται ἄλλους ἢ νά ἀποθησαυρίζει, κι ἔχει ἀποκτήσει σταθερή πίστη σίς δικές του ἀνθρώπινες δυνάμεις, καί τό θάρρος νά στηρίζεται σ' αὐτές τίς δυνάμεις γιά τήν πραγμάτωση τῶν σκοπῶν του. Στό βαθμό πού αὐτές οἱ ιδιότητες λείπουν, φοβᾶται νά δώσει τόν ἑαυτό του καί ἐπομένως ν' ἀγαπήσει.

Ἄλλά πέρα ἀπό τό στοιχεῖο τῆς προσφορᾶς, ὁ ἐνεργητικός χαρακτηῖρας τῆς ἀγάπης γίνεται φανερός σό ὅτι πάντα περιέχει ὁρισμένα βασικά στοιχεῖα πού εἶναι κοινά σέ ὅλες τίς μορφές τῆς ἀγάπης. Αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι: *φροντίδα, εὐθύνη, σεβασμός καί γνώση.*

Ὅτι ἡ ἀγάπη περιέχει τή φροντίδα, εἶναι ὀλοφάνερο στήν ἀγάπη μᾶς μητέρας γιά τό παιδί της. Καμιά διαβεβαίωση γιά τήν ἀγάπη της δέ θά μᾶς φαινόταν εἰλικρινής, ἂν τή βλέπαμε νά μή δείχνει φροντίδα γιά τό μωρό, ἂν παραμελοῦσε τήν τροφή του, τήν καθαριότητά του, τή σωματική του ἄνεση. Ἄλλά μᾶς κάνει δυνατή ἐντύπωση ἡ ἀγάπη της ὅταν τή βλέπουμε νά περιποιεῖται τό μωρό. Δέν εἶναι διαφορετικά τά πράγματα κι ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιά τήν ἀγάπη πρὸς τά ζῶα ἢ τά λουλούδια. Ἄν μιά γυναίκα μᾶς ἔλεγε ὅτι ἀγαπᾷ τά λουλούδια καί βλέπαμε ὅτι ξεχνοῦσε νά τά ποτίσει, ἀσφαλῶς δέ θά πιστεύαμε στήν «ἀγάπη» της γιά τά λουλούδια. Ἀγάπη εἶναι τό ἐνεργητικό ἐνδιαφέρον γιά τή ζωή καί τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ πού ἀγαπᾷμε. Ὅπου αὐτό τό ἐνεργητικό ἐνδιαφέρον λείπει, δέν ὑπάρχει ἀγάπη. Αὐτό τό στοιχεῖο τῆς ἀγάπης περιγράφεται πολύ ὁμορφα σό βιβλίο τοῦ Ἰωνᾶ. Ὁ θεός εἶπε σόν Ἰωνᾶ νά πάει στή Νινευή γιά νά προειδοποιήσει τούς κατοίκους της ὅτι θά τιμωρηθοῦν ἂν δέ διορθώσουν τίς κακές τους συνήθειες. Ὁ Ἰωνᾶς ἐγκαταλείπει τήν ἀποστολή του γιατί φοβήθηκε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Νινευῆ

μπορεῖ νά μετανοήσουν καί ὁ θεός νά τούς συγχωρήσει. Ἦταν ἄνθρωπος μέ πολύ δυνατό τό αἶσθημα τοῦ νόμου καί τῆς τάξης, ἀλλά χωρίς ἀγάπη. Ὡστόσο, στήν προσπάθειά του νά ξεφύγει, βρέθηκε μέσα στήν κοιλιά ενός κήτους, μιᾶς φάλαινας, πού συμβολίζει τήν κατάσταση τῆς ἀπομόνωσης, τῆς φυλάκισης, στήν ὁποία ἡ ἔλλειψη ἀγάπης καί ἀλληλεγγύης τόν ἔφερε. Ὁ θεός τόν σώζει καί ὁ Ἰωνᾶς πηγαίνει στή Νινευή. Κηρύττει στούς κατοίκους ὅπως ὁ θεός τοῦ εἶχε πεῖ καί ἀκριβῶς ἐκείνο πού φοδότην πραγματοποιεῖται. Οἱ ἄνθρωποι τῆς Νινευῆ μετανοοῦν γιά τίς ἁμαρτίες τους, διορθώνουν τούς κακούς τους τρόπους, ὁ θεός τούς συγχωρεῖ καί ἀποφασίζει νά μήν καταστρέψει τήν πόλη. Ὁ Ἰωνᾶς θυμώνει τρομερά καί ἀπογοητεύεται. Ἦθελε νά λειτουργήσει ἡ «δικαιοσύνη» καί ὄχι τό ἔλεος, ἡ εὐσπλαχνία. Στό τέλος βρίσκει λίγη ἀνάπαυση στή σκιά ενός δέντρου πού ὁ θεός ἔκανε νά φυτρώσει γιά χάρη του, γιά νά τόν προστατέψει ἀπό τόν ἥλιο. Ἀλλ' ὅταν ὕστερα ὁ θεός ἔκανε τό δέντρο νά μαραθεῖ, ὁ Ἰωνᾶς στενοχωριέται καί γεμάτος ὀργή παραπονιέται στό θεό. Ὁ θεός ἀπαντᾷ: «Λυπήθηκες γιά τό ἀγριόδεντρο γιά τό ὅποιο οὔτε μόχθησες, οὔτε κάν τό φύτεψες ἐσύ· πού φύτεψε σέ μία νύχτα καί ἐξαφανίστηκε σέ μία νύχτα. Καί δέ θά ἔπρεπε ἐγώ νά γλιτώσω τή Νινευή, τή μεγάλη πόλη μέ τίς πολλές μυριάδες κατοίκους πού δέ διακρίνουν ἀνάμεσα στό δεξι καί τό ἀριστερό τους χέρι, καί μέ τά πολλά κοπάδια;» Ἡ ἀπάντηση τοῦ θεοῦ στόν Ἰωνᾶ κλείνει ἕνα συμβολισμό πού πρέπει νά κατανοήσουμε. Ὁ θεός ἐξηγεῖ στόν Ἰωνᾶ πώς ἡ οὐσία τῆς ἀγάπης εἶναι νά «μοχθεῖς» γιά κάτι καί νά «ἀναστήσεις» κάτι, πώς ἀγάπη καί μόχθος εἶναι ἀξεχώριστα. Ἀγαπᾷ κανεῖς ἐκεῖνο γιά τό ὅποιο μοχθεῖ καί μοχθεῖ γιά κείνο πού ἀγαπᾷ.

Ἀλλά ἡ φροντίδα καί τό ἐνδιαφέρον συνοδεύονται καί ἀπό μία ἄλλη ιδιότητα τῆς ἀγάπης: τήν *εὐθύνη*. Σήμερα ἡ εὐθύνη συχνά ὑποδηλώνει ἕνα καθήκον, κάτι

πού επιβάλλεται σ' ένα άτομο απ' έξω. Ἀλλά ἡ εὐθύνη, στήν ἀληθινή της ἔννοια, εἶναι μιά ολοκληρωτικά θεληματική, αὐτόβουλη πράξη. Εἶναι ἡ ἀνταπόκρισή μου στίς ἀνάγκες, φανερές ἢ κρυφές, ενός ἄλλου ἀνθρώπου. Νά εἶσαι «ὕπευθυνος», σημαίνει νά εἶσαι ἔτοιμος καί ικανός νά ἀνταποκριθεῖς. Ὁ Ἰωνᾶς δέν ἐνιωθε ὑπεύθυνος γιά τούς πολίτες τῆς Νινευή. Σάν τόν Κάιν, θά μπορούσε κι αὐτός νά ρωτήσῃ: «Μήπως εἶμαι φύλακας τοῦ ἀδερφοῦ μου;» Ὁ ἄνθρωπος πού ἀγαπᾷ ἀνταποκρίνεται. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀδερφοῦ του δέν εἶναι μόνο ὑπόθεση τοῦ ἀδερφοῦ του ἀλλά καί δική του. Νιώθει ὑπεύθυνος γιά τούς συνανθρώπους του, ὅπως νιώθει ὑπεύθυνος καί γιά τόν ἑαυτό του. Αὐτὴ ἡ εὐθύνη, στήν περίπτωση τῆς μητέρας καί τοῦ μωροῦ, ἀναφέρεται κυρίως στή φροντίδα τῶν σωματικῶν, ὑλικῶν ἀναγκῶν. Στήν ἀγάπη ἀνάμεσα σέ ἐνήλικους ἀναφέρεται κυρίως στίς ψυχικές ἀνάγκες τοῦ ἄλλου ἀτόμου.

Ἡ εὐθύνη θά μπορούσε εὐκολα νά ξεπέσει στήν κυριαρχία καί τήν κατοχή, ἂν δέν ὑπῆρχε ἕνα τρίτο συστατικό τῆς ἀγάπης, ὁ σεβασμός. Ὁ σεβασμός δέν εἶναι φόβος ἢ δέος, ἀλλά σημαίνει τήν ικανότητα νά βλέπεις ἕνα ἄτομο ὅπως εἶναι καί νά ἔχεις ἐπίγνωση τῆς μοναδικῆς του ἀτομικότητος. Σεβασμός σημαίνει φροντίδα γιά νά μεγαλώσῃ καί νά ἀναπτυχθεῖ τό ἄλλο ἄτομο ὅπως εἶναι. Ὁ σεβασμός λοιπόν προϋποθέτει τήν ἀπουσία ἐκμετάλλευσης. Θέλω τό πρόσωπο πού ἀγαπῶ νά ἀναπτυχθεῖ καί νά ἐξελιχθεῖ γιά τό δικό του καλό καί μέ τό δικό του τρόπο κι ὄχι μέ τό σκοπό νά μέ ὑπηρετήσῃ. Ἄν ἀγαπῶ τόν ἄλλο, τότε νιώθω ἕνα μαζί του ἢ μαζί της, ἀλλά μαζί του ὅπως αὐτός εἶναι, ὄχι ὅπως ἐγώ θά εἶχα ἀνάγκη νά εἶναι, σάν ἕνα ἀντικείμενο γιά τήν ἐξυπηρέτησή μου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ σεβασμός εἶναι δυνατός μόνο ἂν ἐγώ ἔχω φτάσει στήν ἀνεξαρτησία· ἂν ἐγώ μπορῶ νά σταθῶ καί νά βαδίσω χωρίς νά ἔχω ἀνάγκη ἀπό δεκανίκια, χωρίς νά εἶμαι ὑποχρεωμένος νά κυριαρχῶ ἢ νά ἐκμεταλλεύομαι κάποιον ἄλλο.

Ὁ σεβασμός ὑπάρχει μόνο πάνω στή δάση τῆς ἐλευθερίας. «L' amour est l' enfant de la liberté», λέει ἓνα παλιό γαλλικό τραγούδι. Ἡ ἀγάπη εἶναι παιδί τῆς λευτεριᾶς, ποτέ τῆς κυριαρχίας.

Δέν εἶναι ὅμως δυνατό νά σέβεσαι ἓνα πρόσωπο ἂν δέν τό γνωρίζεις. Ἡ φροντίδα καί ἡ εὐθύνη θά ἦταν τυφλές, ἂν δέν τίς ὀδηγοῦσε ἡ γνώση. Ἡ γνώση θά ἦταν κούφια, ἂν δέν τήν παρακινοῦσε τό ἐνδιαφέρον. Ὑπάρχουν πολλά ἐπίπεδα, πολλά στρώματα γνώσης. Ἡ γνώση πού εἶναι μιὰ πλευρά τῆς ἀγάπης, δέ σταματᾷ στήν περιφέρεια ἀλλά προχωρεῖ στόν πυρήνα, στό κέντρο. Εἶναι δυνατή μόνο ἂν μπορῶ νά ξεπεράσω τό ἐνδιαφέρον γιά τόν ἑαυτό μου καί νά δῶ τό ἄλλο ἄτομο μέ τά δικά του κριτήρια. Μπορῶ νά καταλάβω π.χ. ὅτι κάποιος εἶναι θυμωμένος, ἀκόμα κι ἂν δέν τό δείχνει φανερά. Μπορῶ ὅμως ἴσως καί νά τόν ξέρω ἀκόμα βαθύτερα. Τότε ξέρω ὅτι εἶναι ἀνήσυχος καί στενοχωρημένος· πώς νιώθει μόνος καί ἔνοχος. Τότε καταλαβαίνω ὅτι ὁ θυμός του εἶναι μιὰ ἐκδήλωση ἀπό κάτι βαθύτερο καί τόν βλέπω σάν ἄνθρωπο πού ἀγωνιᾷ καί βασανίζεται, σάν ἄνθρωπο πού ὑποφέρει μᾶλλον παρά σάν ὀργισμένο.

Ἡ γνώση ἔχει ἀκόμα μιὰ, τήν πιό θεμελιώδη σχέση μέ τό πρόβλημα τῆς ἀγάπης. Ἡ βασική ἀνάγκη γιά συνένωση μ' ἓνα ἄλλο πρόσωπο, μέ τό σκοπό νά ξεφύγουμε ἀπό τή φυλακή τῆς ἀπομόνωσής μας, συνδέεται στενά μέ μιὰ ἄλλη εἰδικά ἀνθρώπινη ἐπιθυμία, τήν ἐπιθυμία νά γνωρίσουμε τό «μυστικό τοῦ ἀνθρώπου». Ἐνῶ ἡ ζωή στίς πιό ἀπλές βιολογικές ἐκδηλώσεις της εἶναι ἓνα θαῦμα κι ἓνα μυστήριο, ὁ ἄνθρωπος στίς ἀνθρώπινες ἐκδηλώσεις του εἶναι ἓνα ἀνεξιχνίαστο μυστήριο γιά τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό καί γιά τό συνάνθρωπό του. Ξέρουμε τόν ἑαυτό μας, κι ὥστόσο παρόλες τίς προσπάθειες πού μπορεῖ νά κάνουμε, δέν ξέρουμε τόν ἑαυτό μας. Ξέρουμε τό συνάνθρωπό μας κι ὥστόσο δέν τόν ξέρουμε, κι αὐτό γιατί δέν εἴμαστε πρᾶγμα,

οὔτε ὁ συνάνθρωπός μας εἶναι πράγμα. "Ὅσο πιά μακριά πάμε στό θάθος τῆς ὑπαρξῆς μας, ἢ κάποιου ἄλλου, τόσο περισσότερο ἡ οὐσία τῆς γνώσης μᾶς ξεφεύγει. Ὡστόσο δέ μπορούμε παρά νά ποθοῦμε νά εἰσδύσουμε στό μυστήριο τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, στόν ἐσώτατο πυρήνα πού εἶναι ὁ «ἄλλος» ἄνθρωπος, «αὐτός».

Ἐπάρχει ἕνας τρόπος ἀπεγνωσμένος, γιά νά πιάσουμε τό μυστήριο: εἶναι ἡ πλήρης ἐξουσία πάνω σ' ἕνα ἄλλο ἄτομο. Ἡ ἐξουσία πού τό ἀναγκάζει νά κάνει ὅ,τι ἐμεῖς θέλουμε, νά νιώθει ὅ,τι ἐμεῖς θέλουμε, νά σκέφτεται ὅ,τι ἐμεῖς θέλουμε. Ἡ δύναμη πού τό μεταβάλλει σέ πράγμα, σέ δικό μας πράγμα, σέ δικό μας κτῆμα. Ὁ ἀνώτατος βαθμός αὐτῆς τῆς προσπάθειας νά γνωρίσουμε τόν ἄλλο, βρίσκεται στήν ἀκρότητα τοῦ σαδισμού, στήν ἐπιθυμία καί τήν ἱκανότητα νά κάνουμε κάποιον ἄλλο νά ὑποφέρει, νά τόν βασανίσουμε, νά τόν ἐξανασκάσουμε νά προδώσει τό μυστικό του μέσα στόν πόνο του. Σ' αὐτή τή λαχτάρα γιά διεισδύση στό μυστήριο τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἄλλου ἀνθρώπου, ἐπομένως καί στό δικό μας, βρίσκεται ἕνα βασικό κίνητρο γιά τό θάθος καί τήν ἔνταση τῆς σκληρότητας καί τῆς καταστροφικότητας. Μ' ἕνα πολύ περιεκτικό τρόπο ἐκφράζει αὐτή τήν ἰδέα ὁ Ἰσαάκ Μπαμπέλ. Ἀναφέρει τά λόγια ἑνός συναδέλφου του ἀξιωματικοῦ στόν ἐμφύλιο πόλεμο τῆς Ρωσίας, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ βασάνισε μέχρι θανάτου τόν πρῶην ἀφέντη του, εἶπε: «Μέ τό τουφέκιμα – γιά νά καταλάβεις – ἀπλῶς ξεφορτώνεσαι κάποιον. Μέ τό τουφέκιμα ποτέ δέ φτάνεις στήν ψυχή, στό σημεῖο πού φωλιάζει αὐτή γιά νά δεῖς πῶς εἶναι. Ἐγώ ὅμως δέ χάνω τήν εὐκαιρία καί κάμποσες φορές βασάνισα ἀνθρώπους πάνω ἀπό μιά ὥρα. Βλέπεις, θέλω νά φτάσω νά γνωρίσω τί εἶναι σ' ἀλήθεια ἡ ζωή, πῶς εἶναι αὐτή ἡ ζωή μέ τά δικά μας μάτια.»⁶

6. Ι. Μπαμπέλ, *The Collected Stories*, Criterion Books, Νέα Ὑόρκη, 1955.

Στά μικρά παιδιά, συχνά βλέπουμε αυτό τον τρόπο πρὸς τὴ γνώση νὰ ἐκδηλώνεται ἀνοιχτά. Τό παιδί ξεχωρίζει ἓνα ἀντικείμενο καί τό κομματιάζει μέ τό σκοπὸ νὰ τό γνωρίσει. Ἡ παίρνει παρὰμερα ἓνα ζώακι· μέ σκληρότητα τραβᾷ τὰ φτερά μᾶς πεταλούδας μέ τό σκοπὸ νὰ τὴ γνωρίσει, νὰ ἐκδιᾷσει τό μυστικό της. Αὐτὴ ἡ σκληρότητα ἔχει ἓνα βαθύτερο ἐλατήριο. Τὸν πόθο νὰ γνωρίσει τό μυστικό τῶν πραγμάτων καί τῆς ζωῆς.

Ὁ ἄλλος δρόμος γιὰ τὴ γνώση τοῦ «μυστηρίου» εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἡ ἀγάπη εἶναι μιά ἐνεργητικὴ διείσδυση στοῦ ἄλλο πρόσωπο, στήν ὁποία ὁ πόθος μου γιὰ γνώση κατασιγάζει μέ τὴ συνένωση. Στὴν πράξη τῆς συνένωσης σέ γνωρίζω, γνωρίζω τὸν ἑαυτό μου, γνωρίζω τὸν καθένα – καί πάλι δέ «γνωρίζω» τίποτε. Γνωρίζω μέ τό μόνο τρόπο πού μοῦ εἶναι δυνατό αὐτό πού εἶναι ζωντανό – μέ τὴν ἐμπειρία τῆς συνένωσης – καί μέ κανέναν ἄλλο τρόπο πού ἡ σκέψη μας μπορεῖ νὰ δώσει. Ὁ σαδισμός κινεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ γνωρίσω τό μυστικό, ὥσπὸσο παραμένω τόσο ἀμαθὴς ὅσο καί πρὶν. Κομμάτιασα τό ἄλλο ὄν, διέλυσα τὰ μέλη του κι ὥσπὸσο τό μόνο πού πέτυχα ἦταν νὰ τό καταστρέψω. Ἡ ἀγάπη εἶναι ὁ μόνος τρόπος γνώσης, πού στήν πράξη τῆς συνένωσης ἀπαντᾷ στοῦ αἵτημά μου. Στὴν πράξη τῆς ἀγάπης, τῆς προσφορᾶς τοῦ ἑαυτοῦ μου, στήν πράξη τῆς διείσδυσης στοῦ ἄλλο ἄτομο, θρίσκω τὸν ἑαυτό μου, ἀνακαλύπτω τὸν ἑαυτό μου, ἀνακαλύπτω καί τοὺς δύο μας, ἀνακαλύπτω τὸν ἄνθρωπο.

Ἡ λαχτάρα νὰ γνωρίσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας καί τό συνάνθρωπό μας ἐκφράστηκε στοῦ δελφικοῦ ρητοῦ «γνῶθι σαυτόν». Εἶναι ἡ πρωτοπηγὴ ὅλης τῆς ψυχολογίας. Ἐφόσον ὅμως ἡ λαχτάρα αὐτὴ ἀναφέρεται στὴ γνώση ὁλόκληρου τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμα καί τοῦ ἐσώτατου μυστηρίου, αὐτὴ ἡ λαχτάρα δέ μπορεῖ νὰ ικανοποιηθεῖ μέ τὴ γνώση τῆς συνηθισμένης μορφῆς, μέ τὴ γνώση μέσω τῆς σκέψης. Ἀκόμα κι ἂν ξέραμε χίλιες φορὲς περισσό-

τερα για τον εαυτό μας, ποτέ δε θα φτάναμε στο τέρμα. Πάντα θα παραμένουμε ένα αίνιγμα για τον εαυτό μας, όπως και ο συνάνθρωπός μας θα παρέμενε ένα αίνιγμα για μας. Ο μόνος τρόπος της τέλει γνώσης βρίσκεται στην πράξη της αγάπης: αυτή ή πράξη ξεπερνά τη σκέψη, ξεπερνά τα λόγια. Είναι ή τολμηρή δύση μέσα στην εμπειρία της συνένωσης. Όσο η γνώση με τη σκέψη, που είναι ή ψυχολογική γνώση, είναι αναγκαία προϋπόθεση για την πλήρη γνώση στην πράξη της αγάπης. Πρέπει, οφείλω να γνωρίσω το άλλο άτομο και τον εαυτό μου αντικειμενικά, για να είμαι σε θέση να δώ την πραγματικότητά του, ή μάλλον για να ξεπεράσω τις αυταπάτες, την παράλογα παραμορφωμένη εικόνα που έχω γι' αυτό. Μόνο αν γνωρίζω έναν άνθρωπο αντικειμενικά, θα μπορέσω να τον γνωρίσω στη βαθύτατη ουσία του, στην πράξη της αγάπης⁷.

Τό πρόβλημα της γνώσης του ανθρώπου είναι παράλληλο με τό θρησκευτικό πρόβλημα της γνώσης του θεού. Στη συμβατική δυτική θεολογία, ή προσπάθεια γίνεται προς την κατεύθυνση να γνωρίσουμε τό θεό με τη σκέψη, να διατυπώσουμε ορισμούς για τό θεό. Πιστεύεται ότι μπορεί κανείς να γνωρίσει τό θεό με τη σκέψη. Στο μυστικισμό, που είναι ή συνεπής κατάληξη του μονοθεϊσμού (όπως θα προσπαθήσω ν' αποδείξω αργότερα), εγκαταλείπεται ή προσπάθεια να γνωρίσω τό θεό με τη σκέψη και αντικαθίσταται με την εμπειρία της συνένωσης με τό θεό, όπου δέν υπάρχει χώρος – ούτε και ανάγκη – για την περί θεού γνώση.

Η εμπειρία της συνένωσης με τον άνθρωπο ή με τό

7. Η διαπίστωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τό ρόλο της ψυχολογίας στη σύγχρονη δυτική κουλτούρα. Ενώ ή μεγάλη διάδοση της ψυχολογίας δείχνει όπως οδήγησε ένα ενδιαφέρον για τη γνώση του ανθρώπου, φανερώνει ταυτόχρονα την ουσιαστική έλλειψη αγάπης στις ανθρώπινες σχέσεις σήμερα. Έτσι, οι ψυχολογικές γνώσεις καταλήγουν να αποτελούν ένα υποκατάστατο της ολοκληρωμένης γνώσης στην πράξη της αγάπης, αντί να αποτελούν ένα δῆμα για την κατάκτησή της.

θεό, στή θρησκευτική γλώσσα, δέν εἶναι καθόλου αντι-ορθολογική. Εἶναι, ἀντίθετα, ὅπως ἀπέδειξε ὁ Ἄλμπερτ Σβάιτσερ, ἡ συνέπεια τοῦ ὀρθολογισμοῦ, ἡ πιό τολμηρὴ καὶ βαθιὰ του συνέπεια. Βασίζεται στήν ἐπίγνωσή μας γιά τὰ οὐσιαστικά κι ὄχι συμπτωματικά ὅρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι ποτέ δέ θά «συλλάβουμε» τό μυστικό τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σύμπαντος ἀλλ' ὅτι, ἐντούτοις, μποροῦμε νά τό γνωρίσουμε, μέσα στήν πράξη τῆς ἀγάπης. Ἡ ψυχολογία σάν ἐπιστήμη ἔχει τὰ ὅριά της καὶ ὅπως ἡ λογική συνέπεια τῆς θεολογίας εἶναι ὁ μυστικισμός, ἔτσι κι ἡ ὕστατη συνέπεια τῆς ψυχολογίας εἶναι ἡ ἀγάπη.

Φροντίδα, εὐθύνη, σεβασμός καὶ γνώση, εἶναι ἀλληλένδετα. Εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν ιδιοτήτων πού μπορεῖ νά βρεθεῖ στό ὥριμο ἄτομο. Στό ἄτομο δηλαδή πού ἀναπτύσσει τίς προσωπικές του δυνάμεις δημιουργικά, πού θέλει νά ἔχει μόνο ἐκεῖνο γιά τό ὅποιο μόχθησε, πού ἔχει ἐγκαταλείψει τὰ ναρκισσιστικά ὄνειρα γιά παντογνωσία καὶ παντοδυναμία, πού ἔχει φτάσει στήν ταπεινοσύνη τῇ βασισμένη στήν ἐσωτερική δύναμη, πού μόνο ἡ πηγαία δημιουργική δραστηριότητα μπορεῖ νά δώσει.

Μέχρι τώρα μίλησα γιά τήν ἀγάπη σάν τόν τρόπο ὑπερνίκησης τῆς ἀνθρώπινης μοναξιᾶς, σάν τήν ἐκπλήρωση τῆς λαχτάρας γιά συνένωση. Πέρα ὁμως ἀπό τήν παγκόσμια καὶ ὑπαρξιακή ἀνάγκη γιά συνένωση, ὑψώνεται μιὰ πιό εἰδική, βιολογική ἀνάγκη. Ὁ πόθος γιά ἔνωση ἀνάμεσα στόν ἀρσενικό καὶ τό θηλυκό πόλο. Ἡ ἰδέα αὐτῆς τῆς πολικότητας ἐκφράζεται πιό ἐντυπωσιακά στό μῦθο πῶς κάποτε ὁ ἄντρας καὶ ἡ γυναίκα ἦταν ἓνα, πῶς κόπηκαν στά δύο καὶ ἀπό τότε κάθε ἀρσενικό ψάχνει γιά τό χαμένο θηλυκό του μέρος, μέ τό σκοπό νά ξαναενωθεῖ μαζί του. Ἡ ἴδια ἰδέα γιά τήν ἀρχέγονη ἐνότητα τῶν φύλων περιέχεται στή βιβλική ἀφήγηση γιά τήν Εὐά πού πλάστηκε ἀπό τό πλευρό τοῦ Ἀδάμ, ἄν καί σ' αὐτή τήν ἱστορία, μέ τό πνεῦμα τοῦ

πατριαρχισμού, ή γυναίκα θεωρείται κατώτερη από τόν άντρα. Ἡ σημασία τοῦ μύθου εἶναι ἀρκετά φανερή. Ἡ σεξουαλική πολικότητα ὁδηγεῖ τόν ἄνθρωπο νά ἐπιζητήσει τή συνένωση μ' ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο, μέσω τῆς ἔνωσής του μέ τό ἄλλο φύλο. Ἡ πολικότητα ἀνάμεσα στήν ἀρσενική καί τή θηλυκή ἀρχή βρίσκεται ἐπίσης μέσα σέ κάθε ἄντρα καί κάθε γυναίκα. Ἀκριδῶς ὅπως ἀπό φυσιολογική, ὀργανική ἀποψη ὁ καθένας μας ἔχει καί ὁρμόνες τοῦ ἀντίθετου φύλου, ἔτσι καί ψυχολογικά μετέχουμε καί στά δύο φύλα. Φέρνουμε μέσα μας τήν ἀρχή τῆς ἀποδοχῆς καί τῆς διείσδυσης, τῆς ὕλης καί τοῦ πνεύματος. Ὁ ἄνθρωπος βρίσκει τήν ἐνότητα μέσα του, μόνο στή συνένωση τῆς θηλυκῆς καί ἀρσενικῆς πολικότητος. Αὕτη ἡ πολικότητα εἶναι ἡ βάση γιά κάθε προσωπική δημιουργία.

Ἡ ἀρσενική καί θηλυκή πολικότητα εἶναι ἐπίσης ἡ βάση γιά διαπροσωπική δημιουργία. Αὐτό φανερώνεται στό βιολογικό τομέα, στό γεγονός πῶς ἡ ἔνωση τοῦ σπέρματος καί τοῦ ὠαρίου εἶναι ἡ βάση γιά τή γέννηση τοῦ παιδιοῦ. Ἀλλά καί στήν καθαρά ψυχική σφαῖρα δέν εἶναι διαφορετικά. Στήν ἀγάπη ἀνάμεσα στόν ἄντρα καί τή γυναίκα, ὁ καθένας τους ξαναγεννιέται. (Ἡ ὁμοφυλοφιλική διαστροφή εἶναι ἡ ἀποτυχία νά φτάσει στήν πολική αὐτή ἔνωση κι ἔτσι ὁ ὁμοφυλόφιλος ὑποφέρει ἀπό τόν πόνο τοῦ χωρισμοῦ πού ποτέ δέν ξεπερνιέται, μιά ἀποτυχία ὅμως πού μοιράζεται μέ τόν μέσο ἑτεροφυλόφιλο, πού δέ μπορεῖ ν' ἀγαπήσει.)

Ἡ ἴδια πολικότητα τῆς ἀρσενικῆς καί θηλυκῆς ἀρχῆς ὑπάρχει στή φύση. Ὅχι μόνο, ὅπως εἶναι φανερό, στά ζῶα καί τά φυτά, ἀλλά στήν πολικότητα τῶν δύο θεμελιωδῶν λειτουργιῶν, τῆς ἀποδοχῆς καί τῆς διείσδυσης. Εἶναι ἡ πολικότητα τῆς γῆς καί τῆς βροχῆς, τοῦ ποταμοῦ καί τοῦ ὠκεανοῦ, τῆς νύχτας καί τῆς μέρας, τοῦ σκοταδιοῦ καί τοῦ φωτός, τῆς ὕλης καί τοῦ πνεύματος. Αὕτη ἡ ἰδέα ἐκφράζεται πολύ ὁμορφα ἀπό τό μεγάλο μουσουλμάνο ποιητή καί μύστη Ρούμι:

«Ποτέ, στ' ἀλήθεια, ὁ ἐραστής, δέν ἀποζητάει
 χωρίς ν' ἀποζητιέται ἀπ' τήν ἀγάπη του.
 Ὃταν ἡ ἀστραπή τῆς ἀγάπης ἄστραψε σέ μιά καρδιά
 νά ξέρεις πώς φώτισε καί μιά ἄλλη.
 Ὃταν ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ μίλησε στήν καρδιά σου
 μήν ἀμφιδάλλεις πώς κι ὁ Θεός σ' ἀγάπησε.
 Ἦχος ἀπό χειροκροτήματα δέ μπορεῖ νά βγεῖ
 παρὰ μόνο κι ἀπό τά δυό σου χέρια.
 Ἡ Θεία Σοφία εἶναι ἡ μοῖρα κι ἡ ἐντολή
 πού μᾶς ἔκανε ἐραστές ἀνάμεσά μας.
 Ὑπάκουα στή δύναμη τῆς ἐντολῆς αὐτῆς
 κάθε μέρος τοῦ κόσμου βρῖσκει τό ταίρι του.
 Στά μάτια τοῦ σοφοῦ, ὁ Οὐρανός εἶναι ὁ ἄντρας
 καί ἡ Γῆ ἡ γυναίκα. Ἡ Γῆ θρέφει ὅ,τι ὁ Οὐρανός
 τῆς στέλνει.
 Ὃταν ἡ Γῆ χρειάζεται ζεστασιά, ὁ Οὐρανός τή
 στέλνει. Ὃταν χάνει τή δροσιά της, τῆς τή χαρίζει.
 Ὁ Οὐρανός πάει κι ἔρχεται σάν τό σύζυγο
 πού γιά τή σύζυγο φροντίζει.
 Καί ἡ Γῆ ἔχει τίς μητρικές φροντίδες της.
 Παραστέκεται σίς γέννες καί θηλάζει
 τά γεννητούρια της.
 Πάρε τόν Οὐρανό καί τή Γῆ σάν προικισμένους
 μέ σοφία ἀφοῦ κι οἱ δυό ἐνεργοῦν σάν ἔξυπνα ὄντα.
 Ἄν αὐτό τό ζευγάρι δέ γλυκαινόταν τό ἐν' ἀπό τ'
 ἄλλο, γιατί θά βιάδιζαν μαζί σάν πολυαγαπημένοι;
 Χωρίς τή Γῆ, οὔτ' ἄνθη οὔτε δέντρα ἀνθίζουν
 κι ἄχρηστα τότε τ' Οὐρανοῦ ἡ ζέστα κι ἡ βροχή.
 Καθώς ὁ Θεός ἔδωσε πόθο στόν ἄντρα καί στή
 γυναίκα μέ τό σκοπό νά ὑπάρχει ὁ κόσμος
 μέ τήν ἔνωσή τους,
 Ἔτσι φύτεψε σέ κάθε κομμάτι τῆς ὑπαρξῆς
 τόν πόθο γιά ἓνα ἄλλο κομμάτι.
 Ἡ Μέρα κι ἡ Νύχτα φαίνονται σάν ἐχθροί.
 Ἀλλά κι οἱ δυό ὑπηρετοῦν ἓνα σκοπό.
 Ἡ μιά ἐρωτευμένη μέ τήν ἄλλη μέ τό σκοπό

νά κάνουν τέλεια τήν ἀμοιβαία δουλιά τους.
Χωρίς τή Νύχτα, ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου δέ θά 'παιρνε
καμιά ἀπολαβή καί τότε ἡ Μέρα δέ θά εἶχε
τίποτε νά ξοδέψει.»⁸

Τό πρόβλημα τῆς ἀρσενικῆς καί θηλυκῆς πολικότητας
ὀδηγεῖ σέ μιά παραπέρα ἔρευνα τοῦ θέματος τῆς ἀγά-
πης καί τοῦ σέξ. Ἐχω μιλήσει πρίν γιά τήν πλάνη τοῦ
Φρόνντ νά βλέπει στήν ἀγάπη τήν ἀποκλειστική ἔκφρα-
ση – ἡ ἔξιδανίκευση – τοῦ σεξουαλικοῦ ἔνστικτου, καί
νά μὴν ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ σεξουαλικός πόθος εἶναι μιά
ἀπό τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνάγκης γι' ἀγάπη καί συνένω-
ση. Ἡ πλάνη ὅμως τοῦ Φρόνντ πάει βαθύτερα. Συνεπῆς
πρός τό φυσιοκρατικό του ὕλισμό, βλέπει στό σεξουα-
λικό ἔνστικτο, τό ἀποτέλεσμα μᾶς βιοχημικά παραγό-
μενης ἔντασης στό σῶμα, πού εἶναι ὀδυνηρή καί γυρεύει
τήν ἀνακούφισή της. Ὁ σκοπός τοῦ σεξουαλικοῦ πόθου
εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ αὐτὴ τήν ὀδυνηρὴ ἔνταση. Ἡ
σεξουαλικὴ ἱκανοποίηση βρίσκεται στήν πραγματο-
ποίηση αὐτῆς τῆς ἀπαλλαγῆς. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ἔχει τήν
ἀλήθεια της στό βαθμὸ πού ἡ σεξουαλικὴ ἐπιθυμία λει-
τουργεῖ μέ τόν ἴδιο τρόπο ὅπως ἡ πείνα ἢ ἡ δίψα ὅταν
ὁ ὀργανισμός ὑποφέρει ἀπ' αὐτά. Ἡ σεξουαλικὴ ἐπιθυ-
μία, σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη αὐτή, εἶναι μιά φαγού-
ρα, καί ἡ σεξουαλικὴ ἱκανοποίηση ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ
φαγούρα. Πραγματικά, ὅσο ἀφορᾷ αὐτὴ τήν ἀντίληψη
τοῦ σεξουαλισμοῦ, ὁ ἀνιανισμός θά ἦταν ιδεώδης σε-
ξουαλικὴ ἱκανοποίηση. Ἐκεῖνο πού, πολύ παράδοξα, ὁ
Φρόνντ ἀγνοεῖ εἶναι ἡ ψυχολογικὴ πλευρὰ τοῦ σε-
ξουαλισμοῦ, ἡ πολικότητα ἀρσενικοῦ καί θηλυκοῦ, κι ὁ
πόθος γιά τὴ γεφύρωση τῆς πολικότητας αὐτῆς μέ τὴ
συνένωση. Αὐτὴ ἡ περίεργη πλάνη προφανῶς διευκο-
λύνηθηκε ἀπὸ τόν ἀκραῖο πατριαρχισμό τοῦ Φρόνντ, ὁ
ὁποῖος τόν ὀδήγησε στήν ὑπόθεση ὅτι ὁ σεξουαλισμός

8. P. A. Νίκολσον, *Rūmi*, George Allen and Unwin, Ltd., Λονδίνο, 1950, σελ. 122-3.

καθαυτός είναι άρσενικός και έτσι κατέληξε ν' άγνοήσει τόν ιδιαίτερο θηλυκό σεξουαλισμό. Διατύπωσε αυτή τήν ιδέα σίς *Τρεις συμβολές στη θεωρία του σέξ*, όπου έγραψε ότι ή λίμπιντο έχει κανονικά «άρσενική φύση», άσχετα μέ τό άν είναι ή λίμπιντο ενός άντρα ή μιās γυναίκας. Ή ίδια θεωρία εκφράζεται επίσης μέ πιο όρθολογική μορφή στη θεωρία του Φρόυντ ότι τό μικρό παιδί νιώθει τή γυναίκα σάν ευνουχισμένο άντρα και πώς κι ή ίδια ή γυναίκα γυρεύει διάφορες αναπληρώσεις γιά τήν απώλεια τής άρσενικής της φύσης. Άλλά ή γυναίκα δέν είναι ευνουχισμένος άντρας και ό σεξουαλισμός της είναι ειδικά θηλυκός και δέν είναι «άρσενικής φύσης».

Ή σεξουαλική έλξη ανάμεσα στά δυό φύλα, μόνο έν μέρος κινείται από τήν ανάγκη γιά τήν ανακούφιση από τήν ένταση. Είναι πρωταρχικά ανάγκη γιά συνένωση μέ τόν άλλο σεξουαλικό πόλο. Πραγματικά, ή έρωτική έλξη καθόλου δέν εκφράζεται αποκλειστικά στη γενετήσια έλξη. Ύπάρχει τό άρσενικό και τό θηλυκό στοιχείο όχι μόνο στη σεξουαλική λειτουργία αλλά και στό χαρακτήρα. Ό άρσενικός χαρακτήρας μπορεί νά όριστεί μέ τά χαρακτηριστικά τής διεισδυσης, καθοδήγησης, δραστηριότητας, πειθαρχίας και του ριψοκίνδυνου, ό θηλυκός χαρακτήρας μέ τίς ιδιότητες τής δημιουργικής αποδοχής, προστασίας, ρεαλισμού, καρτερίας, μητρικότητας. (Πρέπει νά μήν ξεχνάμε ότι σέ κάθε άτομο και οί δυό χαρακτήρες συνυπάρχουν, αλλά μέ ύπεροχή αυτού πού άντιστοιχεί στό φύλο του/της.) Πολύ συχνά, άν οί ιδιότητες του άρσενικού χαρακτήρα ενός άντρα είναι αδύνατες, επειδή αυτός ψυχολογικά παρέμεινε παιδί, θά προσπαθήσει νά αναπληρώσει αυτή τήν έλλειψη μέ τήν αποκλειστική έμφαση στον άρσενικό του ρόλο στό σέξ. Τό αποτέλεσμα είναι ό Δόν Ζουάν, πού έχει ανάγκη ν' αποδείξει τόν άντρισμό του στό σέξ γιατί είναι άβέβαιος γι' αυτόν σίς άλλες έκδηλώσεις του χαρακτήρα του. Όταν ή αδυναμία του άρσενικού χαρα-

κτῆρα εἶναι ἀκόμα πιό ἔντονη, ὁ σαδισμός (ἡ χρήση βίας) γίνεται τό κύριο – διεστραμμένο – ὑποκατάστατο τοῦ ἀντρισμοῦ. Ἄν ἡ θηλυκή σεξουαλικότητα εἶναι ἀδύνατη ἢ διεστραμμένη, μετατρέπεται σέ μαζοχισμό, ἢ κτητικότητα.

Ὁ Φρόντ ἔχει ὑποστῇ κριτική γιά τήν ὑπερεκτίμηση τοῦ σέξ. Αὐτές οἱ ἐπικρίσεις συχνά παρακινήθηκαν ἀπό τήν ἐπιθυμία νά ἀπαλλάξουμε τό σύστημα τοῦ Φρόντ ἀπό ἓνα στοιχεῖο πού προκαλοῦσε ἀντιδράσεις καί ἐχθρότητα ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους μέ τίς συμβατικές ἀντιλήψεις. Ὁ Φρόντ μέ ὀξυδέρκεια ἀντιλήφθηκε αὐτό τό κίνητρο καί ἀκριβῶς γι' αὐτό τό λόγο ἀγωνίστηκε ἐναντίον κάθε προσπάθειας ν' ἀλλάξει τή θεωρία του γιά τό σέξ. Πράγματι, στόν καιρό τοῦ Φρόντ, ἡ θεωρία του εἶχε ἓνα προκλητικό καί ἐπαναστατικό χαρακτήρα. Ἐκεῖνο ὅμως πού ἦταν ἀλήθεια γιά τό 1900, δέν εἶναι πιά ἀλήθεια γιά σήμερα. Τά σεξουαλικά ἦθη ἔχουν ἀλλάξει τόσο πολύ ὥστε οἱ θεωρίες τοῦ Φρόντ δέν προκαλοῦν πιά ἐκπληξη στά ἀστικά στρώματα τῆς δυτικῆς κοινωνίας καί εἶναι ἓνα δονκιχωτικό εἶδος ριζοσπαστικότητας ἢ πίστη ὀρισμένων ψυχαναλυτῶν τῆς κλασικῆς σχολῆς ὅτι εἶναι θαρραλεοί καί ριζοσπάστες ὅταν ὑπερασπίζονται τή σεξουαλική θεωρία τοῦ Φρόντ. Στήν πραγματικότητα τό εἶδος τῆς ψυχανάλυσης πού ἐφαρμόζουν εἶναι συμβατικό χωρίς νά προσπαθοῦν νά θέσουν ψυχολογικά προβλήματα πού θά ὀδηγοῦσαν σέ μιά κριτική τῆς σύγχρονης κοινωνίας.

Ἡ κριτική μου στή θεωρία τοῦ Φρόντ δέν εἶναι ὅτι ὑπερεκτίμησε τό σέξ, ἀλλ' ὅτι ἀπέτυχε νά κατανοήσῃ τό σέξ ἀρκετά βαθιά. Ἐκανε τό πρῶτο βῆμα ὅταν ἀνακάλυψε τή σημασία τῶν παθῶν ἀνάμεσα στά ἄτομα. Μέ συνέπεια πρὸς τή φιλοσοφική του τοποθέτηση, τά ἐξήγησε σέ φυσιολογική βάση. Στήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς ψυχανάλυσης εἶναι ἀναγκαῖο νά διορθώσουμε καί νά βαθύνουμε τήν ἀντίληψη τοῦ Φρόντ μεταφέροντας τίς βατιές του διαγνώσεις ἀπό τό φυσιολογικό στό διο-

λογικό και τό υπαρξιακό επίπεδο⁹.

2. Ἡ ἀγάπη ἀνάμεσα στούς γονεῖς καί στό παιδί

Τό νήπιο, τήν ὥρα τῆς γέννησής του θά ἔνιωθε τό φόβο τοῦ θανάτου, ἂν μιά εὐλογημένη μοίρα δέν τό προφύλασσε ἀπό τήν ἐπίγνωση τῆς ἀγωνίας πού συνεπάγεται ὁ χωρισμός ἀπό τή μητέρα καί τήν ἐνδομήτρια ζωή του. Ἀκόμα κι ὅταν γεννηθεῖ, τό νήπιο ἐλάχιστα διαφέρει σέ σχέση μέ τήν πρίν ἀπό τή γέννησή του κατάσταση. Δέ μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει ἀντικείμενα, δέν ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καί τοῦ κόσμου πού ὑπάρχει γύρω του. Τό μόνο πού νιώθει εἶναι ἡ θετική διέγερση τῆς ζεστασιᾶς καί τῆς τροφῆς κι ἀκόμα δέ μπορεῖ νά ξεχωρίσει τή ζεστασιά καί τήν τροφή ἀπό τήν πηγή τῆς: τή μητέρα. Ἡ μητέρα εἶναι ἡ ζεστασιά, ἡ μητέρα εἶναι ἡ τροφή, ἡ μητέρα εἶναι ἡ εὐχάριστη κατάσταση τῆς ἱκανοποίησης καί τῆς ἀσφάλειας. Αὕτη ἡ κατάσταση εἶναι κατάσταση ναρκισσισμοῦ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τόν ὅρο τοῦ Φρόυντ. Ἡ ἐξωτερική πραγματικότητα, πρόσωπα καί πράγματα, ἔχουν σημασία μόνο μέ τήν ἔννοια τῆς ἱκανοποίησης ἢ ὄχι τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης τοῦ σώματος. Πραγματικό εἶναι μονάχα τό ἐσωτερικό· τό ἐξωτερικό εἶναι πραγματικό μόνο σέ σχέση μέ τίς ἀνάγκες μου καί ποτέ σέ σχέση μέ αὐτές καθαυτές τίς δικές του ιδιότητες ἢ ἀνάγκες.

9. Ὁ ἴδιος ὁ Φρόυντ ἔκανε ἕνα πρῶτο βῆμα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή μέ τήν κατοπινή του ἀντίληψη γιά τά ἐνστικτα τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου. Ἡ θεωρία του γιά τό ἐνστικτο τῆς ζωῆς (ἐρως) σάν ἀρχή σύνθεσης καί ἐνοποίησης βρίσκεται σέ ἐντελῶς διαφορετικό ἐπίπεδο ἀπό τήν ἀντίληψή του γιά τή λίμπιντο. Ἀλλά παρὰ τό γεγονός ὅτι ἡ θεωρία γιά τά ἐνστικτα τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου ἔγινε δεκτή ἀπό τοὺς ὀρθόδοξους ψυχαναλυτές, ἡ ἀποδοχή αὐτή δέν ὀδήγησε σέ μιά ριζική ἀναθεώρηση τῆς θεωρίας τῆς λίμπιντο, ἰδιαίτερα ὅσο ἀφορᾷ τήν κλινική ἐργασία.

“Όταν τό νήπιο μεγαλώνει καί αναπτύσσεται, αποκτᾶ τήν ικανότητα νά αντιλαμβάνεται τά πράγματα ὅπως αὐτά εἶναι. Ἡ ικανοποίηση πού νιώθει ἀπό τήν τροφή εἶναι τώρα κάτι διαφορετικό ἀπό τό στήθος τῆς μητέρας. Τελικά τό παιδί αντιλαμβάνεται ὅτι ἡ δίψα, τό γάλα πού τή σθῆνει, ὁ μαστός καί ἡ μητέρα εἶναι διαφορετικά πράγματα. Τό παιδί μαθαίνει ἀκόμα νά ξεχωρίζει πολλά ἄλλα πράγματα καί νά διαπιστώνει ὅτι ἔχουν τή δική τους ξεχωριστή ὑπαρξη. Σ’ αὐτό τό στάδιο μαθαίνει νά ὀνομάζει τά διάφορα ἀντικείμενα. Ταυτόχρονα μαθαίνει νά τά χειρίζεται. Μαθαίνει ὅτι ἡ φωτιά καίει καί προκαλεῖ πόνο, ὅτι τό σῶμα τῆς μητέρας εἶναι ζεστό κι εὐχάριστο, ὅτι τό ξύλο εἶναι σκληρό καί βαρύ, ὅτι τό χαρτί εἶναι ἐλαφρό καί σκίζεται. Μαθαίνει ἀκόμα νά χειρίζεται τούς γύρω του ἀνθρώπους. Ξέρει ὅτι ἡ μητέρα του θά χαμογελάσει ὅταν φάει τό φαγητό του καί ὅτι θά τό πάρει στήν ἀγκαλιά της ὅταν κλάψει, καί θά τό ἐπαινέσει ἄν κάνει τήν κένωσή του. “Όλες αὐτές οἱ ἐμπειρίες ἀποκρυσταλλώνονται καί δλοκληρώνονται σ’ ἓνα συναισθημα: μ’ ἀγαπᾶνε. Ἡ μητέρα μ’ ἀγαπάει γιατί εἶμαι παιδί της, γιατί τίποτε δέ μπορῶ νά κάνω μόνος μου, γιατί εἶμαι ἓνα ὁμορφο κι ἀξιοθαύμαστο πλάσμα, γιατί ἡ μητέρα μου μέ ἔχει ἀνάγκη. Μέ μιά γενικότερη διατύπωση τό παιδί θά ἔλεγε: «μ’ ἀγαπᾶνε γι’ αὐτό πού εἶμαι» καί ἀκριβέστερα ἴσως: «μ’ ἀγαπᾶνε γιατί ὑπάρχω». Αὐτή ἡ ἐμπειρία τοῦ παιδιοῦ ὅτι ἀγαπιέται ἀπό τή μητέρα εἶναι παθητική. Δέν ἔχω τίποτε νά κάνω μέ σκοπό νά μ’ ἀγαπήσει ἡ μητέρα μου. Ἡ ἀγάπη της εἶναι ἄνευ ὄρων. Τό μόνο πού ἔχω νά κάνω εἶναι νά ὑπάρχω, νά εἶμαι τό παιδί της. Ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας εἶναι εὐλογία καί εἰρήνη. Δέ χρειάζεται νά προσπαθήσεις νά τήν ἀποκτήσεις, οὔτε νά τήν ἀξίζεις. Ὑπάρχει ὅμως καί μιά ἀρνητική πλευρά στή χωρίς ὄρους ἀγάπη τῆς μητέρας. Ἐνῶ δέν εἶναι ἀνάγκη νά τήν ἀξίζεις, δέ μπορείς ὅμως καί νά τήν ἀποκτήσεις, νά τή δημιουργήσεις ἢ νά τήν ἐλέγχεις. Ἄν

υπάρχει, είναι ευλογία. "Αν δέν υπάρχει, είναι σά νά χάθηκε από τή ζωή ὅλη ἡ ὁμορφιά. Τίποτε δέ μπορῶ νά κάνω γιά νά τή δημιουργήσω.

Γιά τά περισσότερα παιδιά ὡς τήν ἡλικία τῶν ὀχτώ χρονῶν καί γιά μερικά ὡς τήν ἡλικία τῶν δέκα¹⁰, τό πρόβλημα εἶναι νά τ' ἀγαπᾶνε γιά ὅ,τι ἀκριβῶς εἶναι. Τό παιδί ὡς αὐτή τήν ἡλικία δέν ἀγαπᾷ ἀκόμα. Ἀνταποκρίνεται ὅμως μέ εὐγνωμοσύνη καί χαρά στήν ἀγάπη πού τοῦ προσφέρουν. Στό σημεῖο αὐτό τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ ἕνας νέος παράγοντας ὑπείσέρχεται: τό νέο συναίσθημα τῆς δημιουργίας ἀγάπης ἀπό τή δική του δραστηριότητα. Γιά πρώτη φορά τό παιδί κάνει τή σκέψη νά δώσει κάτι στή μητέρα (ἢ στόν πατέρα), νά φτιάξει κάτι, ἕνα ποίημα, ἕνα σχέδιο ἢ ὅτιδήποτε ἄλλο. Γιά πρώτη φορά στή ζωή τοῦ παιδοῦ ἡ ιδέα τῆς ἀγάπης μεταμορφώνεται ἀπό τό ν' ἀγαπιέται στό ν' ἀγαπᾷ, στό νά δημιουργεῖ ἀγάπη. Ἀπό αὐτό τό ξεκίνημα ὡς τήν ὠριμότητα τῆς ἀγάπης θά χρειαστοῦν πολλά χρόνια. Τελικά τό παιδί, ὅταν πιά εἶναι ἔφηβος, ξεπερνᾷ τόν ἐγωκεντρισμό του. Τό ἄλλο ἄτομο δέν εἶναι πιά ἕνα μέσο ἱκανοποίησης τῶν δικῶν του ἀναγκῶν. Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἄλλου ἀτόμου εἶναι ἐξίσου σημαντικές μέ τίς δικές του ἀνάγκες· στήν πραγματικότητα ἔχουν γίνει περισσότερο σημαντικές. Τώρα ἱκανοποιεῖται καί εὐχαριστεῖται περισσότερο μέ τήν προσφορά παρά μέ τήν ἀποδοχή· εἶναι περισσότερο σημαντικό νά ἀγαπᾷ ἀπό τό ν' ἀγαπιέται. Μέ τό ν' ἀγαπᾷ βγῆκε ἀπ' τό κελί τῆς μοναξιάς καί τῆς ἀπομόνωσης πού ἀποτελοῦσε ἡ κατάσταση τοῦ ναρκισσισμοῦ καί τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ. Νιώθει τό αἶσθημα μᾶς νέας ἔνωσης, μᾶς συνταύτισης, μᾶς συμμετοχῆς. Κάτι περισσότερο ἀπ' αὐτό, αἰσθάνεται τήν ἱκανότητα νά δημιουργεῖ ἀγάπη ἀγαπώντας τούς ἄλλους καί ὄχι πιά τήν ἐξάρτηση τοῦ νά δέχεται τήν

10. *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, Σάλλιβαν, Λονδίνο, Tavistock, 1955.

ἀγάπη τῶν ἄλλων, πού γι' αὐτό τό λόγο ἦταν ὑποχρεωμένος νά εἶναι μικρός, ἀδύνατος, ἄρρωστος ἢ «καλός». Ἡ νηπιακή ἀγάπη ἀκολουθεῖ τήν ἀρχή: «ἀγαπῶ γιατί ἀγαπιέμαι». Ἡ ὥριμη ἀγάπη ἀκολουθεῖ τήν ἀρχή: «ἀγαπιέμαι γιατί ἀγαπῶ». Ἡ ἀνώριμη ἀγάπη λέει: «σ' ἀγαπῶ γιατί σέ χρειάζομαι», καί ἡ ὥριμη: «σέ χρειάζομαι γιατί σ' ἀγαπῶ.»

Στενά δεμένη μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἱκανότητας γιά ἀγάπη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀγάπης. Τούς πρώτους μῆνες καί τά πρώτα χρόνια τό παιδί εἶναι στενά προσκολλημένο στή μητέρα του. Αὐτή ἡ πρόσδεση ἀρχίζει πρὶν ἀκόμα γεννηθεῖ τό παιδί, ὅταν μητέρα καί παιδί εἶναι μιὰ ὄντοτητα, παρόλο πού εἶναι δύο ξεχωριστά ὄντα. Ἡ γέννηση φέρνει κάποια ἀλλαγὴ, ὅχι ὅμως τόσο μεγάλη ὅσο φαίνεται. Τό παιδί, ἐνῶ τώρα ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὴ μήτρα, εἶναι ἀκόμα ὀλοκληρωτικὰ ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴ μητέρα του. Ἀλλὰ κάθε μέρα πού περνᾷ, ἀποκτᾷ περισσότερη ἀνεξαρτησία: μαθαίνει νά περπατᾷ, νά μιλᾷ, νά ἐρευνᾷ τό γύρω του κόσμο γιά δικό του λογαριασμό. Ἡ σχέση πρὸς τὴ μητέρα χάνει μέρος ἀπὸ τὴ ζωτικὴ τῆς σημασία, ἐνῶ ἡ σχέση πρὸς τὸν πατέρα ἀρχίζει νά γίνεται ὅλο καί πὶο σημαντικὴ.

Γιὰ νά κατανοήσουμε αὐτὴ τὴ μετακίνηση τοῦ παιδιοῦ ἀπὸ τὴ μητέρα πρὸς τὸν πατέρα, πρέπει νά ἐξετάσουμε τίς οὐσιώδεις διαφορὲς ἀνάμεσα στὴ μητρικὴ καί πατρικὴ ἀγάπη. Ἡ μητρικὴ ἀγάπη ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση εἶναι χωρὶς ὅρους. Ἡ μητέρα ἀγαπᾷ τό νεογέννητο βρέφος γιατί εἶναι τό δικό τῆς παιδί κι ὅχι γιατί τό παιδί ἐκπλήρωσε κάποιο ἰδιαιτέρο ὄρο ἢ προσδοκία. (Ἀσφαλῶς, ὅταν μιλῶ ἐδῶ γιὰ τὴ μητρικὴ καί πατρικὴ ἀγάπη, μιλῶ γιὰ τοὺς «ιδανικοὺς τύπους» μέ τὴν ἔννοια τοῦ Μάξ Βέμπερ ἢ ἐνός ἀρχέτυπου μέ τὴν ἔννοια τοῦ Γιούνγκ. Δέ σημαίνει δηλαδή ὅτι κάθε μητέρα καί πατέρα ἀγαπᾷν τό παιδί μέ τὸν τρόπο αὐτό. Ἀναφέρομαι στὴν πατρικὴ καί μητρικὴ ἀρχὴ πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν πατέρα καί τὴ μητέρα.) Ἡ χωρὶς ὄρους

ἀγάπη ανταποκρίνεται σέ μιά ἀπό τίς βαθύτερες ἐπιθυμίες ὄχι μονάχα τοῦ παιδοῦ ἀλλά κάθε ἀνθρώπινης ὑπαρξης, ἐνῶ τό ν' ἀγαπιέται κανεῖς ἐπειδὴ τό ἀξίζει, ἀφήνει πάντα κάποια ἀμφιβολία. Ἵσως νά μὴν εὐχαρίστησα τό ἄτομο πού θέλω νά μ' ἀγαπᾷ. Ἵσως τό ἕνα, ἴσως τό ἄλλο, πάντα ὑπάρχει ὁ φόβος ὅτι μπορεῖ νά χαθεῖ ἡ ἀγάπη. Ἐπιπλέον, ἡ «καταξιωμένη» ἀγάπη ἀφήνει εὐκόλα τό πικρό συναίσθημα ὅτι δέ σ' ἀγαπᾶνε γι' αὐτό πού εἶσαι ἀλλά μόνο ἐπειδὴ προκαλεῖς εὐχαρίστηση σ' αὐτόν πού σ' ἀγαπᾷ, καί σέ τελευταία ἀνάλυση τό συναίσθημα ὅτι δέ σ' ἀγαπᾶνε διόλου ἀλλά σέ χρησιμοποιοῦν. Γιαυτό καί δέν εἶναι παράξενο ὅτι ὅλοι εἴμαστε προσκολλημένοι στήν ἐπιθυμία γιά μητρική ἀγάπη – καί σάν παιδιά καί σάν μεγάλοι. Τά πιό πολλὰ παιδιά ἔχουν τήν τύχη νά δεχτοῦν τή μητρική ἀγάπη (μέχρι ποῖο σημεῖο θά ἐξεταστεῖ πιό κάτω). Στήν ὥριμη ἡλικία ἡ ἴδια ἐπιθυμία εἶναι πιό δύσκολο νά ἐκπληρωθεῖ. Στήν πιό ἱκανοποιητική ἐξέλιξη, ἡ ἐπιθυμία αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά συστατικά τῆς κανονικῆς ἐρωτικῆς ἀγάπης· συχνά ὅμως βρῖσκει τήν ἐκφρασὴ τῆς σέ θρησκευτικές ἐκδηλώσεις κι ἀκόμα πιό συχνά σέ νευρωτικές ἐκδηλώσεις.

Ἡ σχέση πρὸς τόν πατέρα εἶναι ὁλότελα διαφορετική. Ἡ μητέρα εἶναι ἡ πατρίδα ἀπό τήν ὁποία καταγόμαστε, εἶναι ἡ φύση, ἡ γῆ, ἡ θάλασσα. Ὁ πατέρας δέν ἐκπροσωπεῖ ἕνα τέτοιο εἶδος φυσικῆς καταγωγῆς. Ἡ σχέση του μέ τό παιδί στά πρῶτα του χρόνια εἶναι ἀσημαντή καί ὁ ρόλος του γιά τό παιδί σ' αὐτή τήν περίοδο δέ μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τό ρόλο τῆς μητέρας. Ἄν καί ὁ πατέρας δέν ἀντιπροσωπεύει τό φυσικό κόσμο, ἀντιπροσωπεύει ἐντούτοις τόν ἄλλο πόλο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Τόν κόσμο τῆς σκέψης, τῶν ἀνθρώπων δημιουργημάτων, τοῦ νόμου καί τῆς τάξης, τῆς πειθαρχίας, τοῦ ταξιδιοῦ καί τῆς περιπέτειας. Ὁ πατέρας εἶναι ἐκεῖνος πού διδάσκει τό παιδί, ἐκεῖνος πού θά τοῦ δείξει τό δρόμο πρὸς τή ζωή.

Συνυφασμένη μ' αυτή τή διαδικασία υπάρχει μία άλλη πού σχετίζεται με τήν κοινωνικοοικονομική εξέλιξη. Όταν ο άνθρωπος έφτασε στήν εποχή τής ατομικής ιδιοκτησίας, κι όταν τήν περιουσία τήν κληρονομούσε κάποιος απ' τούς γιούς, ο πατέρας άρχισε νά σκέφτεται σέ ποιόν από τούς γιούς του θά άφηνε τήν περιουσία του. Φυσικά, ο γιός πού κληρονομούσε τήν περιουσία ήταν εκείνος πού ο πατέρας θεωρούσε σάν τόν πιο κατάλληλο γιά διάδοχό του. Ό γιός πού του έμοιαζε περισσότερο καί πού κατά συνέπεια ο πατέρας τόν αγαπούσε περισσότερο απ' τούς άλλους. Η πατρική αγάπη είναι αγάπη μέ όρους. Η αρχή της είναι: «σ' αγαπώ γιατί εκπληρώνεις τίς προσδοκίες μου, γιατί κάνεις τό καθήκον σου, γιατί μου μοιάζεις.» Στήν υπό όρους πατρική αγάπη βρίσκουμε, όπως καί στή χωρίς όρους μητρική αγάπη, μία θετική καί μία άρνητική όψη. Η άρνητική όψη είναι τό ίδιο τό γεγονός ότι ή πατρική αγάπη πρέπει νά καταξιωθεί, ότι μπορεί νά χαθεί άν τό παιδί δέν εκπληρώσει εκείνο πού ο πατέρας προσδοκά. Στή φύση τής πατρικής αγάπης έγκειται τό γεγονός ότι ή υπακοή γίνεται ή κύρια άρετή καί ή άνυπακοή ή κύρια άμαρτία πού τιμωρείται μέ τήν άποστέρηση τής πατρικής αγάπης. Έξίσου σημαντική είναι ή θετική πλευρά. Αφού ή αγάπη του είναι υπό όρους, μπορώ νά κάνω κάτι νά τήν κερδίσω, μπορώ νά δουλέψω γι' αυτήν, ή αγάπη του δέν είναι έξω από τόν έλεγχό μου όπως είναι ή αγάπη τής μητέρας.

Η στάση του πατέρα καί τής μητέρας άπέναντι στό παιδί ανταποκρίνεται στίς ανάγκες του. Τό νήπιο χρειάζεται τή χωρίς όρους αγάπη καί φροντίδα τής μητέρας, τόσο σωματικά όσο καί ψυχικά. Τό παιδί, μετά τά έξι χρόνια του, αρχίζει νά χρειάζεται τήν πατρική αγάπη, τήν ήγεσία του καί τήν καθοδήγησή του. Ό ρόλος τής μητέρας είναι νά δώσει στό παιδί ασφάλεια καί σιγουριά, καί ο ρόλος του πατέρα είναι νά οδηγήσει καί νά διδάξει τό παιδί πώς νά αντιμετωπίσει τά προβλή-

ματα έκείνα πού ή συγκεκριμένη κοινωνία στήν όποία γεννήθηκε τό φέρουν άντιμέτωπο. Στήν ιδανική περίπτωση, ή αγάπη τής μητέρας δέν προσπαθεί νά έμποδίσει τήν ώρίμανση τοῦ παιδιοῦ οὔτε νά διαιωνίσει τήν άδυναμία του. Ἡ μητέρα όφείλει νά έχει πίστη στή ζωή καί νά μήν καταλαμβάνεται από αγωνία οὔτε νά μεταδίδει στό παιδί τήν αγωνία της. Ἐνα στοιχείο τής ζωής της πρέπει νά εἶναι ή επιθυμία της νά γίνει τό παιδί ανεξάρτητο καί τελικά νά αποχωριστεῖ από τήν ίδια. Ἡ αγάπη τοῦ πατέρα πρέπει νά καθοδηγεῖται από αρχές καί προσδοκίες. Πρέπει νά εἶναι ύπομονετική καί άνεκτική καί όχι άπειλητική καί άυταρχική. Θά έπρεπε νά δίνει στό παιδί πού μεγαλώνει μιά όλοένα καί μεγαλύτερη συναίσθηση ικανότητας, καί τελικά νά τοῦ επιτρέψει νά γίνει κύριος τοῦ έαυτοῦ του καί ν' άπαλλαγεῖ από τήν ήγεσία τοῦ πατέρα.

Τελικά, τό ώριμο άτομο έρχεται στό σημείο όπου τό ίδιο εἶναι γιά τόν έαυτό του καί μητέρα καί πατέρα. Θά λέγαμε ότι τό άτομο αὐτό έχει μητρική καί πατρική συνείδηση. Ἡ μητρική συνείδηση λέει: «δέν ύπάρχει καμιά κακή ή έγκληματική πράξη πού θά μπορούσε νά σέ άποστερήσει από τήν αγάπη μου, από τήν επιθυμία γιά τή ζωή σου καί τήν εὐτυχία σου.» Ἡ πατρική συνείδηση λέει: «έπραξες άσχημα, δέ μπορείς ν' άποφύγεις όρισμένες συνέπειες τῶν κακῶν ενεργειῶν σου, καί περισσότερο άπ' όλα, αν θέλεις νά σ' αγαπῶ, πρέπει ν' αλλάξεις τούς τρόπους σου.» Τό ώριμο άτομο έχει άπαλλαγεῖ από τήν έξωτερική έπιρροή τής μητέρας καί τοῦ πατέρα καί τούς έχει δώσει μιά θέση στόν έξωτερικό του κόσμο. Σέ αντίθεση μέ τά όσα ίσχυρίζεται ό Φρόυντ γιά τό υπερεγώ, ό ώριμος άνθρωπος έγκατέστησε στήν ψυχή του τούς γονεῖς του αλλά όχι ένσωματώνοντάς τους. Τούς έγκατέστησε εκεί οίκοδομώντας μιά μητρική συνείδηση πάνω στή δική του ικανότητα γιά αγάπη καί μιά πατρική συνείδηση πάνω στή δική του λογική καί κρίση. Πέρα άπ' αὐτό, τό ώριμο άτομο

ἀγαπᾶ καί μέ τή μητρική καί μέ τήν πατρική συνείδηση, παρὰ τό γεγονός ὅτι φαίνονται ἀντιφατικές. Ἄν κρατοῦσε μόνο τή μητρική συνείδηση, θά ἔτεινε νά χάσει εὐκόλα τήν κρίση καί νά ἐμποδίσαι τήν ἀνάπτυξη τή δική του καί τῶν ἄλλων.

Σ' αὕτῃ τήν πορεία ἀπό τή μητροκεντρική πρὸς τήν πατροκεντρική πρόσδεση καί τήν τελική τους σύνθεση, βρίσκεται ἡ δάση τῆς διανοητικῆς υἱείας καί τό φτάσιμο στήν ὠριμότητα. Στήν ἀποτυχία αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης βρίσκεται ἡ βασική αἰτία γιά τή νεύρωση. Εἶναι πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ παρόντος βιβλίου νά ἀναπτυχθεῖ πιό ὀλοκληρωμένα αὕτῃ ἡ ἀντίληψη, ὥστόσο μερικῆς σύντομες παρατηρήσεις μποροῦν νά βοηθήσουν στή διασάφηση.

Μιά αἰτία γιά τή δημιουργία νεύρωσης μπορεῖ νά βρεθεῖ στό γεγονός ὅτι τό παιδί ἔχει μιά μητέρα πού τό ἀγαπᾶ, ἀλλά εἶναι ὑπερβολικά ἐπεικῆς ἢ αὐταρχική ἀπέναντί του, κι ἓνα πατέρα ἀδύναμο καί ἀδιάφορο. Σ' αὕτῃ τήν περίπτωση, τό παιδί μπορεῖ νά παραμείνει προσκολλημένο σέ μιά ἀρχική μητρική πρόσδεση καί νά ἐξελιχθεῖ σ' ἓνα ἄτομο πού ἐξαριέται ἀπό τή μητέρα, νιώθει ἀδύναμο καί ἔχει τίς χαρακτηριστικές τάσεις τοῦ ἀνθρώπου ἀποδέκτη πού ἔχει ἀνάγκη νά παίρνει, νά προστατεύεται, νά φροντίζεται, καί πού τοῦ λείπουν οἱ πατρικές ιδιότητες – πειθαρχία, ἀνεξαρτησία, ἱκανότητα νά κατακτήσει τή ζωή μόνος του. Ἵσως προσπαθήσει νά βρεῖ «μητέρες» στόν καθένα. Κάποτε σέ γυναικες καί κάποτε σέ ἄντρες πού ἔχουν δύναμη καί ἐξουσία. Ἄν ἀντίθετα ἡ μητέρα εἶναι ψυχρή, αὐταρχική καί χωρίς ἀνταπόκριση ἀπέναντι στό παιδί, τότε δύο πράγματα μποροῦν νά συμβοῦν. Στή μιά περίπτωση τό παιδί θά μεταφέρει τήν ἀνάγκη γιά μητρική προσασία στό πρόσωπο τοῦ πατέρα καί σέ ἄλλες πατρικές μορφές, ὁπότε τό ἀποτέλεσμα πού θά προκύψει θά εἶναι παρόμοιο μέ τό προηγούμενο. Στήν ἄλλη περίπτωση, θά ἐξελιχθεῖ σέ ἓνα ἄτομο μονόπλευρα προσανατολισμένο

πρός τόν πατέρα καί ολοκληρωτικά δοσμένο στίς ἀρχές τοῦ νόμου, τῆς τάξης. Θά τοῦ λείπει ἡ ικανότητα νά προσδοκᾷ ἢ νά δέχεται τή χωρίς ὅρους ἀγάπη. Αὐτή ἡ ἐξέλιξη ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο ἂν ὁ πατέρας εἶναι αὐταρχικός καί ταυτόχρονα προσκολλημένος στό παιδί. Ἐκεῖνο πού εἶναι χαρακτηριστικό σέ ὅλες αὐτές τίς νευρωτικές ἐκδηλώσεις εἶναι τό γεγονός ὅτι μία ἀρχή, ἡ μητρική ἢ ἡ πατρική, ἀποτυγχάνει νά ἀναπτυχθεῖ. Ἡ ἀκόμα – κι ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ περίπτωση τῶν πιό ἰσχυρῶν νευρωτικῶν καταστάσεων – ὁ ρόλος τοῦ πατέρα καί τῆς μητέρας συγχέονται τόσο ἀπέναντι στούς ἄλλους ὅσο καί μέσα στό ἴδιο τό ἄτομο. Βαθύτερη ἐξέταση μπορεῖ νά φανερώσει ὅτι ὀρισμένοι τύποι νευρώσεων, ὅπως ἡ μονομανία, δημιουργοῦνται ἀπό τή μονόπλευρη πατρική πρόσδεση τοῦ παιδιοῦ. Ἐνῶ νευρώσεις ὅπως ἡ ὑστερία, ὁ ἀλκοολισμός, ἡ ἔλλειψη αὐτοπεποίθησης καί ρεαλιστικῆς ἀντιμετώπισης τῆς ζωῆς καί οἱ καταθλίψεις προέρχονται ἀπό τή μονόπλευρη πρόσδεση στή μητέρα.

3. Τά ἀντικείμενα τῆς ἀγάπης

Ἡ ἀγάπη δέν εἶναι βασικά μιά σχέση πρὸς ἓνα ἰδιαίτερο ἄτομο. Εἶναι μιά *στάση*, ἓνας *προσανατολισμός* τοῦ χαρακτήρα πού καθορίζει τή σχέση ἐνός ἀτόμου πρὸς τόν κόσμο σάν σύνολο κι ὄχι πρὸς ἓνα «ἀντικείμενο» ἀγάπης. Ἄν ἓνα ἄτομο ἀγαπᾷ μόνο ἓνα ἄλλο ἄτομο κι εἶναι ἀδιάφορο πρὸς τοὺς ἄλλους συνανθρώπους του, ἡ ἀγάπη του δέν εἶναι ἀκριβῶς ἀγάπη ἀλλά μιά συμβιωτική προσκόλληση ἢ ἓνας διογκωμένος ἐγωισμός. Ὡστόσο, οἱ πιό πολλοί ἄνθρωποι πιστεύουν πῶς ἡ ἀγάπη εἶναι τό ἀντικείμενο κι ὄχι ἡ ψυχική ικανότητα. Στήν πραγματικότητα φτάνουν στό σημεῖο νά πιστεύουν ὅτι: ὅταν δέν ἀγαπᾷνε κανέναν ἄλλο παρὰ μόνο τό «ἀγαπημένο» πρόσωπο, αὐτό εἶναι μιά ἀπόδειξη τῆς

έντασης τῆς ἀγάπης τους. Εἶναι ἡ ἴδια πλάνη πού ἀναφέραμε κιόλας πιό πάνω. Δέ βλέπουν πώς ἡ ἀγάπη εἶναι δράση, δύναμη τῆς ψυχῆς καί γι'αυτό πιστεύουν πώς ἐκεῖνο πού ὅλο κι ὅλο χρειάζεται εἶναι τό κατάλληλο ἀντικείμενο, καί πώς ἀπό κεῖ καί πέρα ὅλα προχωροῦν μόνα τους. Αὐτή ἡ ἀντίληψη μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τήν ἀντίληψη τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου πού θέλει νά ζωγραφίσει, ἀλλά ἀντί νά μάθει τήν τέχνη ἰσχυρίζεται ὅτι δέν ἔχει τίποτ' ἄλλο νά κάνει παρὰ νά περιμένει γιά τό κατάλληλο ἀντικείμενο, κι ὅτι ὅταν τό βρεῖ θά τό ζωγραφίσει θαυμάσια. Ἄν πραγματικά ἀγαπῶ ἕναν ἄνθρωπο, ἀγαπῶ ὅλους τούς ἀνθρώπους, ἀγαπῶ τόν κόσμο, ἀγαπῶ τή ζωή. Ἄν μπορῶ νά πῶ σέ κάποιον ἄλλο «σ' ἀγαπῶ», πρέπει νά εἶμαι ἱκανός νά πῶ «ἀγαπῶ σέ σένα ὅλους, ἀγαπῶ μέσα ἀπό σένα ὅλο τόν κόσμο, ἀγαπῶ μέσα σέ σένα καί τόν ἑαυτό μου».

Λέγοντας ὥστόσο ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι ἕνας προσανατολισμός πού ἀναφέρεται σ' ὅλους καί ὄχι στόν ἕνα, δέ σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν διαφορές ἀνάμεσα στίς διαφορές μορφές τῆς ἀγάπης πού ἐξαρτῶνται ἀπό τό εἶδος τοῦ ἀντικειμένου πού ἀγαπιέται.

Ἐδερφική ἀγάπη

Τό βασικότερο εἶδος ἀγάπης, πού ὑπογραμμίζει ὅλα τά ἄλλα εἶναι ἡ *ἀδερφική ἀγάπη*. Μέ τόν ὄρο αὐτό ἐννοῶ τήν αἴσθηση τῆς εὐθύνης, τή φροντίδα, τό σεβασμό, τή γνώση γιά κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη ὑπαρξη, καί τήν ἐπιθυμία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ζωῆς της. Αὐτό εἶναι τό εἶδος τῆς ἀγάπης, γιά τό ὅποιο μιλᾷ ἡ Βίβλος: ἀγάπα τόν πλησίον σου σάν τόν ἑαυτό σου. Ἡ ἀδερφική ἀγάπη εἶναι ἀγάπη γιά ὅλες τίς ἀνθρώπινες ὑπαρξεις. Χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀπουσία ἀποκλειστικότητας. Ἄν ἔχω ἀναπτύξει τήν ἱκανότητα ν' ἀγαπῶ, ἀναπόφευκτα θ' ἀγαπῶ ὅλα τ' ἀδέρφια μου. Στήν

ἀδερφική ἀγάπη ὑπάρχει ἢ ἐμπειρία τῆς ἔνωσης μέ-
ῶλους τοὺς ἀνθρώπους, τῆς ἀνθρώπινης ἀλληλεγγύης,
τῆς πανανθρώπινης ἐνότητας. Ἡ ἀδερφική ἀγάπη βασί-
ζεται στήν ἐμπειρία πὼς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἕνα.
Οἱ διαφορές στό ταλέντο, στήν ἐξυπνάδα, στίς γνώσεις
εἶναι ἀσήμαντες σέ σύγκριση μέ τήν ταυτότητα τοῦ ἀν-
θρώπινου πυρήνα πού εἶναι κοινός σέ ὅλους τοὺς ἀν-
θρώπους. Γιά νά νιώσουμε αὐτή τήν ταυτότητα, εἶναι
ἀναγκαῖο νά εἰσχωρήσουμε ἀπό τήν περιφέρεια στόν
πυρήνα. Ἄν σ' ἕνα ἄλλο πρόσωπο συλλαμβάνω μόνο
τήν ἐπιφάνεια, συλλαμβάνω κυρίως τίς διαφορές, ὅ,τι
δηλαδή μᾶς χωρίζει. Ἄν εἰσχωρήσω στόν πυρήνα, ἀντι-
λαμβάνομαι τήν ταυτότητά μας, τό γεγονός τῆς ἀδερφο-
σύνης μας. Αὐτή ἡ σχέση ἀπό κέντρο σέ κέντρο – ἀντί
ἐκείνης ἀπό περιφέρεια σέ περιφέρεια – εἶναι «κεν-
τρική σχέση». Ἡ ὅπως ἡ Σιμόν Βέλ τό ἐξέφρασε τόσο
θαυμάσια: «Οἱ ἴδιες λέξεις (π.χ. ἕνας ἄντρας λέει στή
γυναίκα του, “σ’ ἀγαπῶ”) μποροῦν νά εἶναι κοινότοπες
ἢ ἐξαιρετικά σημαντικές, ἀνάλογα μέ τόν τρόπο πού θά
εἰπωθοῦν· καί αὐτός ὁ τρόπος ἐξαρτιέται ἀπό τό βᾶθος
τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου πού προφέρει τίς λέξεις αὐτές,
χωρίς ἡ θέληση νά μπορεῖ νά κάνει τίποτε. Καί μέ μιᾶ
ἐξαίσια συμφωνία φτάνουν στό ἴδιο βᾶθος μέσα σέ κεί-
νον πού ἀκούει αὐτά τά λόγια. Ἐτσι ὁ ἀκροατής μπορεῖ
νά διακρίνει, ἂν ἔχει κάποια ἱκανότητα διάκρισης, ποιά
εἶναι ἡ ἀξία τῶν λέξεων.»¹¹

Ἡ ἀδερφική ἀγάπη εἶναι ἀγάπη μεταξύ ἴσων: ἀλή-
θεια ὅμως, ἀκόμα καί σάν ἴσοι δέν εἴμαστε πάντα
«ἴσοι». Ἐφόσον εἴμαστε ἄνθρωπινες ὑπάρξεις, ὅλοι
χρειαζόμαστε βοήθεια. Σήμερα ἐγώ, αὔριο ἐσύ. Αὐτή
ὅμως ἡ ἀνάγκη γιά βοήθεια δέ σημαίνει πὼς ὁ ἕνας
εἶναι ἀνήμερος καί ὁ ἄλλος πανίσχυρος. Ἡ ἀδυναμία
εἶναι μιᾶ παροδική κατάσταση, ἡ ἱκανότητα νά σταθεῖς
καί νά περπατήσεις μέ τά δικά σου πόδια εἶναι ἡ κανο-

11. *Gravity and Grace*, Σιμόν Βέλ, Λονδίνο, Routledge, 1955.

νική κατάσταση, είναι ή μόνιμη κατάσταση.

Όμως, ή αγάπη για τόν αδύναμο, ή αγάπη για τό φτωχό καί τόν ξένο, είναι ή αρχή για τήν αδερφική αγάπη. Τό ν' αγαπᾶς ἓνα πλάσμα ἀπό τή δική σου σάρκα καί τό δικό σου αἷμα, δέν είναι κατόρθωμα. Τό ζῶο ἀγαπᾶ τά μικρά του καί τά φροντίζει. Ὁ ἀνήμπορος ἀγαπᾶ τόν κύριό του, ἐπειδή ή ζωή του ἐξαρτιέται ἀπ' αὐτόν· τό μικρό παιδί ἀγαπᾶ τούς γονεῖς του ἐπειδή τούς χρειάζεται. Μόνο στήν αγάπη για κείνους πού δέν ὑπηρετοῦν ἓνα σκοπό ἀρχίζει τό ξεδίπλωμα τῆς πραγματικῆς αγάπης. Εἶναι σημαντικό ὅτι, στήν Παλαιά Διαθήκη, τό κεντρικό ἀντικείμενο τῆς ἀνθρώπινης αγάπης εἶναι ὁ φτωχός, ὁ ξένος, ή χήρα, τό ὀρφανό παιδί καί τελικά ὁ ἐθνικός ἐχθρός, ὁ Αἰγύπτιος καί ὁ Ἰδουμαῖος. Νιώθοντας συμπάθεια για τόν ἀνήμπορο, ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσει τήν αγάπη για τόν ἀδερφό του. Στήν αγάπη για τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του ἀγαπᾶ κάποιον πού ἔχει ἀνάγκη ἀπό βοήθεια, τήν ἀδύναμη, τήν ἀβέβαιη ἀνθρώπινη ὕπαρξη. Ἡ συμπάθεια συνεπάγεται τό στοιχεῖο τῆς γνώσης καί τῆς συνταύτισης. «Γνωρίζετε τήν καρδιά τοῦ ξένου», λέει ή Παλαιά Διαθήκη, «γιατί ἦσαν ξένοι στή γῇ τῆς Αἰγύπτου... για τοῦτο ν' ἀγαπᾶτε τόν ξένο.»¹²

Μητρική αγάπη

Ἔχουμε ἤδη ἀσχοληθεῖ μέ τή φύση τῆς μητρικῆς αγάπης σέ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάσαμε τίς διαφορές ἀνάμεσα στή μητρική καί τήν πατρική αγάπη. Ἡ μητρική αγάπη, καθώς ἀνέφερα ἐκεῖ, εἶναι μιά χωρίς ὅρους ἐπιβεβαίωση τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ καί τῶν

12. Τήν ἴδια ἰδέα διατυπώνει ὁ Χέρμαν Κόέν σό βιβλίό του *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, δεύτερη ἐκδοσῆ, J. Kaufmann Verlag, Φρανκφούρτη, 1929, σελ. 168 καί ἐξῆς.

ἀναγκῶν του. Σ' αὐτή τήν περιγραφή μιά σημαντική παρατήρηση πρέπει νά προστεθεῖ. Ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ ἔχει δύο ὅψεις: ἡ μιά εἶναι ἡ φροντίδα καί ἡ εὐθύνη, οἱ ἀπόλυτα ἀναγκαῖες γιά τή διαφύλαξη τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ καί τήν ἀνάπτυξή του· ἡ ἄλλη πηγαίνει πιό μακριά ἀπό τήν ἀπλή συντήρηση. Εἶναι ἡ στάση ἐκείνη πού ἐνσταλάζει στό παιδί τήν ἀγάπη γιά τή ζωή, πού τοῦ δίνει τό συναίσθημα: εἶναι ὠραῖο νά 'σαι ζωντανός, εἶναι ὠραῖο νά 'σαι ἓνα ἀγόρι ἢ κορίτσι, εἶναι ὠραῖο νά βρίσκεσαι σ' αὐτή τή γῆ. Αὐτές οἱ δύο ὅψεις τῆς μητρικῆς ἀγάπης ἐκφράζονται πολύ περιεκτικά στή βιβλική ἱστορία τῆς δημιουργίας. Ὁ θεός δημιουργεῖ τόν κόσμον καί τόν ἄνθρωπον. Αὐτό ἀντιστοιχεῖ στήν ἀπλή φροντίδα καί ἐπιβεβαίωση τῆς ὑπαρξῆς. Ἀλλά ὁ θεός πηγαίνει πιό μακριά ἀπ' αὐτή τήν ἐλάχιστη προσφορά. Ὑστερα ἀπό κάθε μέρα τῆς δημιουργίας τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου, ὁ θεός λέει: «Αὐτό εἶναι καλό!» Ἡ μητρική ἀγάπη, σ' αὐτό τό δεύτερο στάδιο, κάνει τό παιδί νά νιώθει: εἶναι ὠραῖο πού ἔχω γεννηθεῖ. Αὐτό ἐνσταλάζει στό παιδί τήν ἀγάπη γιά τή ζωή κι ὅχι μόνο τήν ἐπιθυμία νά παραμείνει ζωντανό. Ἡ ἴδια ἰδέα μποροῦμε νά δοῦμε ὅτι ἐκφράζεται σ' ἓναν ἄλλο βιβλικό συμβολισμό. Ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας (ἡ γῆ εἶναι πάντα ἓνα μητρικό σύμβολο) περιγράφεται μέ τό γάλα καί τό μέλι πού ρέουν ἄφθονα. Τό γάλα εἶναι τό σύμβολο τῆς πρώτης ἐννοίας τῆς ἀγάπης, δηλαδή τῆς φροντίδας καί τῆς ἀσφάλειας. Τό μέλι συμβολίζει τή γλυκύτητα τῆς ζωῆς, τήν ἀγάπη γι' αὐτήν καί τήν εὐτυχία νά εἶναι κανεῖς ζωντανός. Οἱ περισσότερες μητέρες εἶναι ἱκανές νά δώσουν «γάλα», λίγες ὅμως εἶναι ἱκανές νά δώσουν καί «μέλι». Γιά νά εἶναι ἱκανή μιά μητέρα νά δώσει μέλι, δέ φτάνει νά εἶναι μόνο μιά «καλή μητέρα», ἀλλά κι ἓνα εὐτυχισμένο ἄτομον. Σ' αὐτό τό στόχο πολλές μητέρες δέ φτάνουν. Ἡ ἐπίδρασή τους στό παιδί εἶναι ἀποφασιστική. Ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας γιά τή ζωή εἶναι τόσο μεταδοτική, ὅσο καί ἡ ἀγωνία της. Καί οἱ

δυό καταστάσεις έχουν μιὰ βαθιά επίδραση στήν ὅλη διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας τοῦ παιδιοῦ. Μπορεῖ κανεῖς πραγματικά νά διακρίνει ἀνάμεσα στά παιδιά – καί στούς ἐνήλικους – ἐκεῖνα πού πήραν μόνο «γάλα» κι ἐκεῖνα πού πήραν «γάλα καί μέλι».

Σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀδερφική καί τήν ἐρωτική ἀγάπη, πού εἶναι ἀγάπη ἀνάμεσα σέ ἴσους, ἡ σχέση τῆς μητέρας καί τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἀπό τήν ἴδια τῆς τῆ φύσης σχέση ἀνισότητος. Ὁ ἕνας ἔχει ἀνάγκη ἀπ' ὅλη τή βοήθεια καί ὁ ἄλλος τήν προσφέρει. Γι' αὐτόν τόν ἀλτρουιστικό καί ἀνιδιοτελή χαρακτήρα τῆς, ἡ μητρική ἀγάπη ἔχει θεωρηθεῖ σάν τό ἀνώτερο εἶδος τῆς ἀγάπης καί ὁ πιό ἱερός συναισθηματικός δεσμός. Φαίνεται ὥστόσο πώς τό πραγματικό κατόρθωμα τῆς μητρικῆς ἀγάπης βρίσκεται ὄχι στήν ἀγάπη τῆς μητέρας γιά τό νήπιο ἀλλά στήν ἀγάπη τῆς γιά τό παιδί πού μεγαλώνει. Στήν πραγματικότητα, ἡ πλειοψηφία τῶν μητέρων ἀγαπᾶνε τά παιδιά ὅσο ἀκόμα εἶναι μικρά καί ἐξαρτῶνται ὀλοκληρωτικά ἀπ' αὐτές. Οἱ περισσότερες γυναῖκες θέλουν παιδιά, εἶναι εὐτυχισμένες μέ τό νεογέννητο καί πρόθυμες νά τό φροντίσουν. Κι αὐτό συμβαίνει παρὰ τό γεγονός ὅτι δέν «παίρνουν» τίποτε σάν ἀνταπόδοση ἀπό τό παιδί, ἐκτός ἀπό ἕνα χαμόγελο ἢ τήν ἐκφραση ἱκανοποίησης στό πρόσωπό του. Φαίνεται πώς αὕτη ἡ στάση τῆς ἀγάπης ἔχει κατά ἕνα μέρος τίς ρίζες τῆς σ' ἕναν ἐνστικτώδικο κόσμο πού βρίσκεται στά ζῶα καθὼς καί στό ἀνθρώπινο θηλυκό. Ἀλλά ὁποιοδήποτε κι ἂν εἶναι τό βάρος αὐτοῦ τοῦ ἐνστίκτου, ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ εἰδικά ἀνθρώπινοι ψυχολογικοί παράγοντες πού εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτό τό εἶδος τῆς μητρικῆς ἀγάπης. Ἕνας ἀπό τούς παράγοντες αὐτούς μπορεῖ νά βρεθεῖ στό ναρκισσιστικό στοιχεῖο τῆς μητρικῆς ἀγάπης. Ὅσο νιώθει πώς τό νήπιο εἶναι μέρος τοῦ ἑαυτοῦ τῆς, ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας καί ἡ λατρεία τῆς εἶναι ἴσως ἱκανοποίηση τοῦ ναρκισσισμοῦ τῆς. Ἕνα ἄλλο ἐλατήριο μπορεῖ νά βρεθεῖ στήν ἐπιθυμία τῆς μητέρας γιά δύναμη ἢ κατοχή.

Τό παιδί, αδύναμο για οτιδήποτε και ολοκληρωτικά υποκείμενο στη θέληση της μητέρας, αποτελεί ένα φυσικό αντικείμενο ικανοποίησης για μία αυταρχική και κτητική γυναίκα.

Αν και συνηθισμένα τα ελατήρια αυτά, είναι πιθανό λιγότερο σημαντικά και λιγότερο κοινά από εκείνο το κίνητρο που μπορεί να ονομαστεί ανάγκη για υπέρβαση. Αυτή ή ανάγκη για υπέρβαση είναι μία από τις βασικές ανάγκες του ανθρώπου, και έχει τις ρίζες της στο γεγονός της απειλήγνωσης. Στο γεγονός ότι ο άνθρωπος δεν είναι ικανοποιημένος με το ρόλο ενός απλού δημιουργήματος, ότι δε μπορεί να δεχτεί τον εαυτό του σαν ένα ζάρι που τό πέταξαν πάνω στο τραπέζι. Έχει ανάγκη να αισθάνεται σαν ο δημιουργός, να υπερβεί τον παθητικό ρόλο του δημιουργήματος. Υπάρχουν πολλοί τρόποι για να πετύχει κανείς αυτή την ικανοποίηση της δημιουργίας. Ο πιο φυσικός αλλά και ο πιο εύκολος είναι η φροντίδα και η αγάπη της μητέρας για το δικό της δημιούργημα. Υπερβαίνει τον εαυτό της στο νήπιό της, ή αγάπη της γι' αυτό δίνει στη ζωή της νόημα και σημασία. (Ακριδώς στην αδυναμία του αρσενικού φύλου να ικανοποιήσει την ανάγκη του για υπέρβαση με την τεκνοποίηση βρίσκει η παρ'όλημσή του να υπερβεί τον εαυτό του δημιουργώντας πράγματα και ιδέες.)

Αλλά τό παιδί πρέπει να μεγαλώσει. Πρέπει να ξεφύγει από τη μήτρα της μητέρας, από τό μαστό της. Πρέπει τελικά να γίνει μία έντελώς χωριστή ανθρώπινη ύπαρξη. Η πραγματική ουσία της μητρικής αγάπης είναι η φροντίδα για την ωρίμανση του παιδιού, κι αυτό σημαίνει να θέλει την απομάκρυνσή του από αυτήν. Έδω βρίσκεται η βασική διαφορά από την έρωτική αγάπη. Στην έρωτική αγάπη, δύο άνθρωποι που ήταν χωρισμένοι, ξένοι, γίνονται ένα. Στη μητρική αγάπη, δύο άνθρωποι που ήταν ένα αποχωρίζονται. Η μητέρα όχι μόνο πρέπει να ανεχθεί, αλλά πρέπει να επιθυμεί

καί νά βοηθήσει τόν αποχωρισμό τοῦ παιδιοῦ. Εἶναι ἀκριβῶς σ' αὐτό τό στάδιο ὅπου πολλές μητέρες ἀποτυχαίνουν στό καθήκον τῆς μητρικῆς ἀγάπης, ἐπειδή μόνο σ' αὐτό τό στάδιο ἡ μητρική ἀγάπη γίνεται ἕνα τόσο δύσκολο καθήκον, πού ἀπαιτεῖ ἀνιδιοτέλεια καί ικανότητα νά δίνεις τό πᾶν καί νά μή θέλεις τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο τήν εὐτυχία τοῦ ἀγαπημένου. Ἡ ναρκισσιστική, ἡ αὐταρχική, ἡ κτητική γυναίκα μπορεῖ νά πετύχει στό νά εἶναι μιά μητέρα «μέ ἀγάπη» μόνο στήν περίοδο πού τό παιδί εἶναι μικρό. Μόνο ἡ γυναίκα πού ἀγαπᾷ πραγματικά, ἡ γυναίκα πού εἶναι πιά εὐτυχισμένη ὅταν δίνει παρὰ ὅταν παίρνει, πού εἶναι σταθερά θεμελιωμένη στή δική της ὑπαρξη, μπορεῖ νά εἶναι μιά μητέρα πού ἀγαπᾷ ὅταν τό παιδί θρίσκεται στό στάδιο τοῦ αποχωρισμοῦ.

Ἡ μητρική ἀγάπη γιά τό παιδί πού μεγαλώνει, ἀγάπη πού δέ θέλει τίποτε γιά τόν ἑαυτό της, εἶναι ἴσως ἡ μορφή τῆς ἀγάπης πού πιά δύσκολα πετυχαίνεται. Κι εἶναι πολύ εὐκολο νά ξεγελαστεῖ κανεῖς ἐξαιτίας τῆς εὐκολίας μέ τήν ὁποία μιά μητέρα ἀγαπᾷ τό νήπιό της. Ἀλλά ἀκριβῶς ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς δυσκολίας μιά γυναίκα μπορεῖ νά εἶναι μιά μητέρα πού ἀληθινά ἀγαπᾷ ἂν ἔχει τήν ικανότητα τῆς «ἀγάπης», ἂν εἶναι δηλαδή ικανή ν' ἀγαπᾷ τόν ἄντρα της, ἄλλα παιδιά, τοὺς ξένους, κάθε ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Ἡ γυναίκα πού δέν εἶναι ικανή γιά τήν ἀγάπη μ' αὐτή τήν ἔννοια, μπορεῖ νά εἶναι μιά στοργική μητέρα στήν περίοδο πού τό παιδί της εἶναι μικρό. Πλήν ὅμως δέ μπορεῖ νά εἶναι μιά μητέρα πού ἀγαπᾷ, πράγμα πού δοκιμάζεται στήν προθυμία της νά ὑποστέι τό χωρισμό καί νά συνεχίσει ν' ἀγαπᾷ καί μετά τό χωρισμό.

Ἐρωτική ἀγάπη

Ἀδερφική ἀγάπη εἶναι ἡ ἀγάπη ἀνάμεσα σέ ἴσους, μη-

τρική αγάπη είναι ή αγάπη γιά τόν αδύνατο. "Αν καί διαφορετικοί μεταξύ τους, οί δυό αὐτοί τύποι τῆς ἀγάπης ἔχουν τό κοινό σημεῖο ὅτι ἀπό τήν ἴδια τους τή φύση δέν περιορίζονται σ' ἓνα πρόσωπο. "Αν ἀγαπῶ τόν ἀδερφό μου, ἀγαπῶ ὅλα μου τά ἀδέρφια, ἄν ἀγαπῶ τό παιδί μου, ἀγαπῶ ὅλα τά παιδιά μου, κι ἀκόμα καί ὅλα τά παιδιά, ὅλους ἐκείνους πού χρειάζονται τή βοήθειά μου. Σέ ἀντίθεση πρὸς τοὺς δυό αὐτοὺς τύπους τῆς ἀγάπης, βρίσκεται ή ἐρωτική ἀγάπη πού ἐκφράζεται στή βαθιά ἐπιθυμία γιά πλήρη συνταύτιση καί ἔνωση μ' ἓνα ἄλλο πρόσωπο. Ἀπό τήν ἴδια τῆς τή φύση εἶναι ἀποκλειστική κι ὄχι παγκόσμια. Κι εἶναι ἴσως ὁ πιό ἀπατηλὸς τύπος ἀγάπης πού ὑπάρχει.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ή ἐρωτική ἀγάπη συχνά συγχέεται μέ τή συναρπαστική ἐμπειρία τοῦ νά ἐρωτεύεσαι, μέ τήν αἰφνίδια κατάρρευση τῶν φραγμῶν πού ὑπῆρχαν μεταξύ τῶν δυό, ξένων ὥς ἐκείνη τή στιγμή, προσώπων. Ἀλλά ὅπως δείξαμε προηγούμενα, αὐτή ή ἐμπειρία τῆς ξαφνικῆς ἐξοικείωσης εἶναι ἀπό τήν ἴδια τῆς τή φύση λυγόζωη. Ἀφοῦ ὁ ξένος γίνεται ἓνα οἰκεῖο πρόσωπο, δέν ὑπάρχουν πιὰ φραγμοί νά ὑπερνικηθοῦν, οὔτε ξαφνικό πλησίασμα γιά νά ἐπιτευχθεῖ. Τό ἄτομο πού ἀγαπᾶμε, τό γνωρίζουμε τόσο καλά ὅσο τόν ἑαυτό μας. Ἡ μάλλον θά ἔλεγα, ἴσως, τόσο λίγο ὅσο τόν ἑαυτό μας. "Αν ὑπῆρχε περισσότερο βάθος στή γνώση τοῦ ἄλλου προσώπου, ἄν μπορούσε κανεῖς νά διαισθάνεται τήν ἀπεραντοσύνη τῆς προσωπικότητάς του, τό ἄλλο πρόσωπο δέ θά μπορούσε ποτέ νά γίνει τόσο οἰκεῖο. Καί τό θαῦμα τῆς ὑπερνίκησης τῶν φραγμῶν, θά μπορούσε νά συνέβαινε κάθε μέρα. Ἀλλά γιά τοὺς περισσότερους ἀνθρώπους ή δική τους προσωπικότητα, ὅπως καί τῶν ἄλλων, σύντομα ἐξερευνᾶται καί ἐξαντλεῖται. Γι' αὐτούς ή οἰκειότητα θεμελιώνεται κυρίως μέ σεξουαλική ἐπαφή. Ἐφόσον νιώθουν τό χωρισμό ἀπό τό ἄλλο πρόσωπο βασικά σάν σωματικό χωρισμό, ή σωματική ἔνωση σημαίνει ξεπέραςμα τοῦ χωρισμοῦ.

Πέρα απ' αυτό, υπάρχουν άλλοι παράγοντες πού για πολλούς ανθρώπους σημαίνουν τό ξεπέραςμα τοῦ χωρισμοῦ. Τό νά μιλήσει κανείς γιά τήν προσωπική του ζωή, γιά τίς ἐλπίδες καί τίς ἀγωνίες του, νά δείξει τίς παιδιάστικες πλευρές τοῦ χαρακτήρα του, νά δημιουργήσει ἕνα κοινό ἐνδιαφέρον, μιά κοινή στάση ἀπέναντι στόν κόσμο, ὅλα αὐτά θεωροῦνται σάν ξεπέραςμα τῆς μοναξιάς. Ἀκόμα τό νά δείξει τό θυμό του ἢ τό μίσος ἢ τήν πλήρη ἔλλειψη ντροπῆς καί ἀναστολής, θεωρεῖται σάν οἰκειότητα. Κι αὐτό μπορεῖ νά ἐξηγήσει τήν ἀφύσικη ἔλξη πού συχνά ἔχουν οἱ παντρεμένοι ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο. Νιώθουν οἰκεῖοι μόνο ὅταν εἶναι στό κρεβάτι ἢ ὅταν δίνουν διέξοδο στό ἀμοιβαῖο τους μίσος καί ὀργή. Ἀλλά ὅλες αὐτές οἱ μορφές τῆς οἰκειότητας τείνουν νά μειωθοῦν ὅλο καί πιά πολύ καθώς ὁ χρόνος περνᾷ. Ἡ συνέπεια εἶναι ὅτι θ' ἀρχίσει ἡ ἀναζήτηση ἀγάπης μ' ἕνα νέο πρόσωπο, μ' ἕνα καινούργιο ξένο. Πάλι ὁ ξένος μετατρέπεται σ' ἕνα «οἰκεῖο» πρόσωπο, ξανά ἡ ἐμπειρία τοῦ νά ἐρωτευτεῖ κανείς εἶναι δυνατή καί συναρπαστική. Καί ξανά πάλι, λίγο λίγο, ἡ νέα ἐρωτική ἐμπειρία χάνει τήν ἔντασή της καί τελειώνει μέ τήν ἐπιθυμία μιᾶς νέας κατάκτησης, μιᾶς νέας ἀγάπης – πάντα μέ τήν ψευδαίσθηση πώς ἡ νέα ἀγάπη θά εἶναι διαφορετική ἀπό τίς προηγούμενες. Αὐτές οἱ αὐταπάτες δοθοῦνται πολύ ἀπό τόν ἀπατηλό χαρακτήρα τῆς σεξουαλικῆς ἐπιθυμίας.

Ἡ σεξουαλική ἐπιθυμία ἔχει στόχο της τή συνένωση. Καί ἀσφαλῶς δέν εἶναι μόνο μιά σωματική ἐπιθυμία, ἢ ἀνακούφιση ἀπό μιά ὀδυνηρή ἔνταση. Ὡστόσο ὅμως ἡ σεξουαλική ἐπιθυμία μπορεῖ νά προκληθεῖ τόσο ἀπό τήν ἀγωνία τῆς μοναξιάς, ἀπό τόν πόθο νά κατακτήσεις ἢ νά κατακτηθεῖς, ἀπό ματαιοδοξία, ἀπό τήν ἐπιθυμία νά πληγώσεις ἢ καί νά καταστρέψεις, ὅσο κι ἀπό τήν ἀγάπη. Φαίνεται πώς ἡ σεξουαλική ἐπιθυμία εὐκόλα μπορεῖ νά ἀναμιχθεῖ ἢ νά διεγερθεῖ ἀπό ὅποιαδήποτε δυνατή συγκίνηση, μιά ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἡ ἀγάπη.

Ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἡ σεξουαλική ἐπιθυμία εἶναι στό μυαλό τῶν περισσότερων ἀνθρώπων ζευγαρωμένη μέ τήν ιδέα τῆς ἀγάπης, εὐκολα ὁδηγοῦνται στό λαθεμένο συμπέρασμα ὅτι ἀγαπᾶνε ὁ ἕνας τόν ἄλλο, ὅταν ποθοῦνται σωματικά. Ἡ ἀγάπη μπορεῖ νά ἐμπνεύσει τήν ἐπιθυμία γιά σεξουαλική ἔνωση. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ σωματική σχέση δέ χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀπλησία οὔτε ἀπό τήν ἐπιθυμία νά κατακτήσεις ἢ νά κατακτηθεῖς ἀλλά εἶναι γεμάτη τρυφερότητα. Ἄν ἡ ἐπιθυμία γιά σωματική ἔνωση δέν προκαλεῖται ἀπό τήν ἀγάπη, ἂν ἡ ἐρωτική ἀγάπη δέν εἶναι ἐπίσης ἀδερφική, ποτέ δέν ὁδηγεῖ τή συνένωση σέ κάτι περισσότερο ἀπό ἕνα ὀργιαστικό, παροδικό αἶσθημα. Ἡ σεξουαλική ἔλξη δημιουργεῖ προσωρινά τήν ψευδαίσθηση τῆς συνένωσης. Ὡστόσο, χωρίς ἀγάπη αὐτή ἡ «ἔνωση» ἀφήνει τό ζευγάρι τόσο ξένους τόν ἕνα μέ τόν ἄλλο, ὅσο καί πρῖν. Κάποτε τοὺς κάνει νά ντρέπονται ἢ καί νά μισοῦν ὁ ἕνας τόν ἄλλο, γιατί ὅταν ἡ αὐταπάτη φύγει, νιώθουν ἀκόμα πιό δυνατά ἀπό πρῖν τήν ἀποξένωσή τους. Ἡ τρυφερότητα δέν εἶναι καθόλου, ὅπως ὁ Φρόντ πύστενε, μά ἐξιδανίκευση τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου. Εἶναι τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ἀδερφικῆς ἀγάπης καί ὑπάρχει τόσο σέ σωματικές ὅσο καί σέ μή σωματικές μορφές ἀγάπης.

Στήν ἐρωτική ἀγάπη ὑπάρχει ἡ ἀποκλειστικότητα πού λείπει ἀπό τήν ἀδερφική καί μητρική ἀγάπη. Αὐτός ὁ ἀποκλειστικός χαρακτήρας τῆς ἐρωτικῆς ἀγάπης ἀπαιτεῖ παραπέρα ἐρευνα. Συχνά ἡ ἀποκλειστικότητα τῆς ἐρωτικῆς ἀγάπης παρεξηγεῖται μέ τήν ἔννοια τῆς κτητικῆς προσκόλλησης. Μπορεῖ νά θρεῖ κανεῖς, συχνά, δύο «ἐρωτευμένους» πού δέ νιώθουν ἀγάπη γιά κανέναν ἄλλο. Στήν πραγματικότητα ἡ ἀγάπη τους εἶναι ἕνας «ἐγωισμός εἰς διπλοῦν». Εἶναι δύο ἄνθρωποι πού ταυτίζονται μεταξύ τους καί διογκώνουν τό ἕνα ἄτομο σέ δύο γιά νά λύσουν τό πρόβλημα τοῦ χωρισμοῦ. Νιώθουν τήν ἐμπειρία τῆς ὑπερνίκησης τῆς μοναξιάς. Κι

ώσπóσο, άφoυ είνai ξεκομμένoι άπό τoύς ύπόλοιπoυς συνανθρώπους τoυς, παραμένoυν ξεκομμένoι ό ένας άπό τόν άλλο και άποξενωμένoι άπό τoύς έαυτoύς τoυς. 'Η έμπειρία τής ένωσής τoυς είνai μιά αύταπάτη. 'Η έρωτική άγάπη είνai άποκλειστική στό άγαπημένο πρόσωπο, όμως άναφέρεται σ' όλο τό ανθρώπινο γένος, σέ καθeti πού είνai ζωντανό. Είνai άποκλειστική μόνο μέ τήν έννοια όti μπορώ νά συνενώσω όλοκληρωτικά και έντονα τόν έαυτό μου μ' ένα μόνο πρόσωπο. 'Η έρωτική άγάπη άποκλείει τήν άγάπη για όλους μόνο μέ τήν έννοια τής έρωτικής συνένωσης και τής συμπόρευσης σ' όλους τoύς δρόμους τής ζωής κι όχι μέ τήν έννοια τής βαθιάς άδερφικής άγάπης.

'Η έρωτική άγάπη, άν είνai άγάπη, έχει μιά προϋπόθεση: όti αγαπώ άπό τήν ουσία τής ύπαρξής μου και νιώθω τό άλλο άτομο στήν ουσία τής δικής του ύπαρξης. Στήν ουσία, όλες οι άνθρωπινες ύπάρξεις είνai ίδιες. Είμαστε όλοι μέρη τοῦ 'Ενός, είμαστε όλοι 'Ενα. Μιά και είνai έτσι, δέ θά 'πρεπε νά έχει σημασία ποιόν αγαπάμε. 'Η άγάπη θά 'πρεπε ουσιαστικά νά είνai μιά πράξη τής θέλησης, μιά άπόφαση νά έμπιστευτώ άπόλυτα τή ζωή μου στή ζωή ενός άλλου προσώπου. Αυτή είνai πραγματικά ή έπιχειρηματολογία τής ιδέας τοῦ άδιάλυτου τοῦ γάμου όπως θρίσκειται σέ πολλές μορφές τοῦ παραδοσιακοῦ γάμου, σίς όποίες τά δύο μέρη ποτέ δέν εκλέγουν τό ένα τό άλλο, αλλά εκλέγονται ό ένας για τόν άλλο κι ώσπóσο πιστεύεται όti θ' αγαπάνε ό ένας τόν άλλο. Στό σύγχρονο δυτικό πολιτισμό, ή ιδέα αυτή φαίνεται έντελώς λαθεμένη. 'Η άγάπη ύποτίθεται όti είνai τό άποτέλεσμα μιάς αυθόρμητης ψυχικής αντίδρασης, μιάς αϊφνίδιας κατάληψης άπό ένα άκατανίκητο συναίσθημα. Σ' αυτή τήν άποψη βλέπει κανείς μόνο τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τών δυό άτόμων πού έμπλέκονται στήν άγάπη και όχι τό γεγονός όti όλοι οι άντρες είνai μέρος τοῦ 'Αδάμ και όλες οι γυναίκες μέρος τής Εύας. Παραμελεί ένα σοβαρό παράγοντα στήν

έρωτική αγάπη, τόν παράγοντα της θέλησης. Τό ν' αγαπᾶς κάποιον δέν εἶναι μόνο ἓνα δυνατό συναίσθημα, εἶναι μιᾷ ἀπόφαση, μιᾷ κρίση, μιᾷ ὑπόσχεση. Ἐάν ἡ αγάπη ἦταν μόνο ἓνα συναίσθημα, δέ θά ὑπῆρχε βάση γιά τήν ὑπόσχεση μιᾶς παντοτινῆς αγάπης. Τό συναίσθημα ἔρχεται καί παρόνται. Πῶς μπορῶ νά κρίνω ὅτι τό συναίσθημα αὐτό θά διατηρηθεῖ γιά πάντα, ὅταν ἡ ἐνέργειά μου δέν περικλείει κρίση καί ἀπόφαση;

Παίρνοντας σάν βάση τίς ἀπόψεις αὐτές, μπορεῖ κανεῖς νά φτάσει στή θέση πῶς ἡ αγάπη εἶναι ἀποκλειστικά μιᾷ πράξῃ θέλησης καί ἀπόφασης, καί κατά συνέπεια δέν ἔχει οὐσιαστική σημασία ποιᾷ εἶναι τά δύο πρόσωπα. Ἄσχετα ἂν ὁ γάμος ἔγινε μέ τή μεσολάβηση ἄλλων προσώπων ἢ ἦταν ἀποτέλεσμα προσωπικῆς ἐκλογῆς, ἀφοῦ γίνοι ὁ γάμος πράξῃ τῆς θέλησης θά πρέπει νά ἐγγυᾶται τή διάρκεια τῆς αγάπης. Αὐτή ἡ ἀποψη φαίνεται νά παραδίδει τόν παράδοξο χαρακτήρα τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί τῆς ἐρωτικῆς αγάπης. Εἴμαστε ὅλοι ἓνα κι ὥσπῳσο ὁ καθένας ἀπό μᾶς εἶναι μιᾷ μοναδικῇ, ἀνεπανάληπτη ὄντοτητα. Στίς σχέσεις μας μέ τοὺς ἄλλους ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια παραδοξότητα. Ἐφόσον ὅλοι εἴμαστε ἓνα, μποροῦμε ν' αγαπᾶμε ὅλους μέ τόν ἴδιο τρόπο, μέ τήν ἐννοια τῆς ἀδελφικῆς αγάπης. Ἀλλά ἐφόσον εἴμαστε ὅλοι καί διαφορετικοί, ἡ ἐρωτική αγάπη ἀπαιτεῖ ὁρισμένα ἰδιαίτερα, ἐντελῶς ἀτομικά στοιχεῖα, πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα σέ ὁρισμένους ἀνθρώπους κι ὄχι σέ ὅλους.

Τότε λοιπόν καί οἱ δύο ἀπόψεις, πῶς ἡ ἐρωτική αγάπη εἶναι ἐντελῶς ἀτομική ἐλξη, μοναδική ἀνάμεσα σέ δύο συγκεκριμένα πρόσωπα, κι ἡ ἄλλη ἀποψη πῶς ἡ ἐρωτική αγάπη δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρά μόνο μιᾷ πράξῃ θέλησης, εἶναι σωστές· ἡ ὅπως θά μποροῦσε νά διατυπωθεῖ αὐτό πιό ταιριαστά, ἡ ἀλήθεια δέν εἶναι οὔτε τό ἓνα οὔτε τό ἄλλο. Καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἰδέα ὅτι ἓνας δεσμός εὐκόλα μπορεῖ νά λυθεῖ ἂν δέν ἔχει ἐπιτυχία εἶναι τόσο ἐσφαλμένη ὅσο καί ἡ ἰδέα ὅτι ὁ

δεσμός σέ καμιά περίπτωση δέν πρέπει νά διαλυθεῖ.

Ἀγάπη στόν ἑαυτό μας¹³

Ἐνῶ καμιά ἀντίρρηση δέν προβάλλεται στήν ἐφαρμογή τῆς ἔννοιας τῆς ἀγάπης γιά διάφορα ἀντικείμενα, εἶναι πολύ πλατιά διαδομένη ἡ πεποίθηση ὅτι ἐνῶ τό ν' ἀγαπάμε τούς ἄλλους εἶναι μιά ἀρετή, τό ν' ἀγαπᾶ κανεῖς τόν ἑαυτό του εἶναι ἁμαρτία. Ὑποτίθεται ὅτι στό βαθμό πού ἀγαπῶ τόν ἑαυτό μου δέν ἀγαπῶ τούς ἄλλους, ὅτι ἡ ἀγάπη στόν ἑαυτό μας εἶναι τό ἴδιο μέ τόν ἐγωισμό. Αὕτῃ ἡ ἄποψη πηγάζει ἀπό τήν πολύ παλιά δυτική σκέψη. Ὁ Καλβίνος μιᾶ γιά τήν ἀγάπη στόν ἑαυτό μας σάν μιά φοβερή ἁμαρτία¹⁴. Ὁ Φρόυντ μιᾶ γι' αὐτήν μέ ψυχιατρικούς ὅρους, πλὴν ὅμως ἡ ἀξιολόγηση πού κάνει δέ διαφέρει ἀπό τοῦ Καλβίνου. Γιά τόν Φρόυντ, ἡ ἀγάπη στόν ἑαυτό μας εἶναι τό ἴδιο μέ τό ναρκισσισμό, ἡ στροφή τῆς λίμπιντο πρὸς τόν ἑαυτό μας. Ὁ ναρκισσισμός εἶναι τό πρῶτο πρῶτο στάδιο τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης. Τό ἄτομο πού στή μετέπειτα ζωὴ του ξανα-γυρίζει σ' αὐτό τό στάδιο τοῦ ναρκισσισμοῦ εἶναι ἀνί-

13. Ὁ Πῶλ Τίλλιτς, σέ μιά κριτική γιά τό *Ἡ ὕγιής κοινωνία* στό *Pastoral Psychology*, τό Σεπτέμβριο τοῦ 1955, πρότεινε νά καταργηθεῖ ὁ ἀμφιλεγόμενος ὅρος «ἀγάπη στόν ἑαυτό μας» καί νά ἀντικατασταθεῖ μέ τόν ὅρο «φυσική αὐτο-ἐπιβεβαίωση» ἢ «παράδοξη αὐτο-ἀποδοχή». Ἄν καί καταλαβαίνω τά θετικά σημεία αὐτῆς τῆς πρότασης, δέ μπορῶ ἐντούτοις νά συμφωνήσω μαζί του σ' αὐτό τό σημεῖο. Στόν ὅρο «ἀγάπη στόν ἑαυτό μας» τό παράδοξο στοιχεῖο τῆς ἀγάπης στόν ἑαυτό μας περιέχεται πῶ καθαρὰ. Ἐκφράζεται τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι μιά στάση πού εἶναι ἡ ἴδια πρὸς ὅλα τά ἀντικείμενα, καί πρὸς τόν ἑαυτό μας. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ἀκόμα ὅτι ὁ ὅρος «ἀγάπη στόν ἑαυτό μας», μέ τήν ἔννοια πού χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ἔχει μιά ἱστορία. Ἡ Βίβλος μιᾶ γιά «ἀγάπη γιά τόν ἑαυτό μας» ὅταν προστάζει «ἀγάπα τόν πλησίον σου σάν τόν ἑαυτό σου», καί ὁ Μάιστερ Ἐκχαρτ μιᾶ γιά τήν ἀγάπη στόν ἑαυτό μας μέ τήν ἴδια ἔννοια.

14. Καλβίνου, *Institutes of the Christian Religion*, σέ μετάφραση στά ἀγγλικά ἀπό τόν J. Albau, Presbyterian Board of Christian Education, Φιλαδέλφεια, 1928, κεφ. 7, παρ. 4, σελ. 622.

κανο ν' αγαπήσει· στήν πιο ακραία περίπτωση είναι παράφρων. 'Ο Φρόνιτ δέχεται πώς ή αγάπη είναι εκφραση τής λίμπιντο καί ότι ή λίμπιντο στρέφεται είτε πρὸς τούς ἄλλους – αγάπη· είτε πρὸς τόν ἑαυτό μας – αγάπη στόν ἑαυτό μας. 'Ετσι, ή αγάπη καί ή αγάπη στόν ἑαυτό μας αποκλείονται ἀμοιβαίᾳ, μέ τήν ἔννοια ότι ὅσο μεγαλύτερο εἶναι τό ἓνα εἶδος τής αγάπης τόσο μικρότερο εἶναι τό ἄλλο. 'Αν ή αγάπη στόν ἑαυτό μας εἶναι ἁμαρτία, ή ἔλλειψή της θά εἶναι κατά συνέπεια ἀρετή.

Γεννιοῦνται ὁμως τά ἐξῆς ἐρωτήματα: ὑποστηρίζει ή ψυχολογική παρατήρηση τή θέση ότι ὑπάρχει βασική ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν αγάπη γιά τόν ἑαυτό μας καί στήν αγάπη γιά τούς ἄλλους; Εἶναι ή αγάπη γιά τόν ἑαυτό μας ταυτόσημη μέ τόν ἐγωισμό ἢ τά δύο αὐτά εἶναι ἀντίθετα; 'Επιπλέον, εἶναι ὁ ἐγωισμός τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου πραγματικά ἓνα ἐνδιαφέρον γιά τόν ἑαυτό του σάν προσωπικότητα μέ ὅλες τίς πνευματικές, ψυχικές καί αἰσθητικές δυνατότητές του; Μήπως ἔχει γίνει ἓνα ἐξάρτημα τοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ του ρόλου; Εἶναι ὁ ἐγωισμός του ταυτόσημος μέ τήν αγάπη στόν ἑαυτό του ἢ μήπως προκαλεῖται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἔλλειψη αγάπης γιά τόν ἑαυτό του;

Πρίν δοῦμε τήν ψυχολογική ἀποψη τοῦ ἐγωισμοῦ καί τής αγάπης στόν ἑαυτό μας, πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε τή λογική πλάνη πού ὑπάρχει στήν ἀντίληψη πώς ή αγάπη γιά τούς ἄλλους καί ή αγάπη γιά τόν ἑαυτό μας ἀποκλείουν ή μιά τήν ἄλλη. 'Αν εἶναι ἀρετή ή αγάπη πρὸς τό γείτονά μου σάν μιά ἀνθρώπινη ὑπαρξη, πρέπει νά εἶναι ἀρετή – καί ὄχι ἁμαρτία – καί ή αγάπη στόν ἑαυτό μου, ἐφόσον κι ἐγώ εἶμαι μιά ἀνθρώπινη ὑπαρξη. Δέν ὑπάρχει ὀρισμός γιά τόν ἄνθρωπο ὅπου νά μή συμπεριλαμβάνομαι κι ἐγώ ὁ ἴδιος. Μιά θεωρία πού ὑποστηρίζει ἓνα τέτοιο ἀποκλεισμό ἀποδείχεται οὐσιαστικά ἀντιφατική. 'Η ἰδέα πού ἐκφράζεται στό διδλκκό, «'Αγάπα τόν πλησίον σου σάν τόν ἑαυτό σου» σημαίνει ότι ὁ σεβασμός πρὸς τή δική μου ἀκεραιότητα

καί μοναδικότητα, ή αγάπη κι ή κατανόηση γιά τόν έαυτό μου δέ μποροῦν νά χωριστοῦν ἀπό τό σεβασμό, τήν αγάπη καί τήν κατανόηση γιά ἕνα ἄλλο ἄτομο. Ἡ αγάπη γιά τόν έαυτό μου εἶναι ἀξεχώριστα συνυφασμένη μέ τήν αγάπη γιά ὁποιαδήποτε ἄλλη ὑπαρξη.

Φτιάσαμε τώρα στίς βασικές ψυχολογικές θέσεις πού πάνω τους οἰκοδομοῦνται τά συμπεράσματα τῆς δικῆς μας ἄποψης. Οἱ θέσεις αὐτές γενικά ἔχουν ὡς ἐξῆς: ὅχι μόνο οἱ ἄλλοι ἀλλά κι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι εἴμαστε τά «ἀντικείμενα» τῶν συναισθημάτων μας καί τῶν διαθέσεων μας. Οἱ διαθέσεις μας πρὸς τοὺς ἄλλους καί πρὸς τοὺς ἑαυτούς μας, κάθε ἄλλο παρὰ ἀντιφατικές, εἶναι βασικά συνυφασμένες. Αὐτό σημαίνει: ή αγάπη γιά τοὺς ἄλλους καί ή αγάπη γιά τοὺς ἑαυτούς μας δέν εἶναι δυό διαφορετικά πράγματα. Ἀπεναντίας, μιὰ τάση αγάπης πρὸς τόν έαυτό τους θά βρεθεῖ σ' ὅλους ἐκείνους πού εἶναι ἱκανοί ν' αγαπᾶνε τοὺς ἄλλους. Ἡ αγάπη, σάν ἀρχή, εἶναι ἀδιαίρετη ὅσο ἀφορᾷ τή σχέση μεταξύ τῶν «ἀντικειμένων» καί τοῦ ἴδιου τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἡ γνήσια αγάπη εἶναι ἐκδήλωση τῆς δημιουργικότητος καί συνεπάγεται φροντίδα, σεβασμό, εὐθύνη καί γνώση. Δέν εἶναι ἕνα «πάθος» μέ τήν ἔννοια ὅτι κάποιος μᾶς προκαλεῖ μιὰ συγκίνηση, ἀλλά μιὰ ἐνεργητική προσπάθεια γιά τήν ἀνάπτυξη καί τήν εὐτυχία τοῦ αγαπημένου προσώπου, πού ἔχει τίς ρίζες της στήν ἱκανότητά μας γιά αγάπη.

Ἡ αγάπη γιά κάποιον ἄλλο εἶναι ή κινητοποίηση καί ή συγκέντρωση τῆς δυνάμῆς μας γιά τήν αγάπη. Ἡ βασική ἐπιβεβαίωση πού περιέχεται στήν αγάπη, ἀπευθύνεται στό αγαπημένο πρόσωπο σάν ἐνσάρκωση οὐσιαστικά ἀνθρώπινων ιδιοτήτων. Ἡ αγάπη γιά ἕνα ἄτομο σημαίνει αγάπη γιά τόν ἄνθρωπο σάν ἄνθρωπο. Τό εἶδος τοῦ «καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας» ὅπως τό ἀποκαλεῖ ὁ Οὐίλιαμ Τζαίημς, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο αγαπᾷ κανεῖς τήν οἰκογένειά του μᾶ δέν αἰσθάνεται τίποτε γιά τόν «ξένο», εἶναι σημάδι βασικῆς ἀνικανότητος γιά

αγάπη. Ἡ ἀγάπη γιὰ τόν ἄνθρωπο δέν εἶναι ὅπως συχνά νομίζουμε κάτι τό ἀφηρημένο πού ἔρχεται μετά ἀπό τήν ἀγάπη γιὰ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο, ἀλλά εἶναι ἡ προϋπόθεσή της, παρόλο πού ξεκινᾷ μέ τήν ἀγάπη γιὰ συγκεκριμένα ἄτομα.

Ἄπ' αὐτό προκύπτει ὅτι ὁ ἑαυτός μου πρέπει νά εἶναι ἐξίσου ἓνα ἀντικείμενο γιὰ τήν ἀγάπη μου ὅπως κι ἓνα ἄλλο πρόσωπο. Ἡ κατάφαση τῆς ζωῆς ἑνός ἀνθρώπου, τῆς εὐτυχίας του, τῆς ἀνάπτυξής του, τῆς ἐλευθερίας του ἔχει τίς ρίζες της στήν ἱκανότητά του ν' ἀγαπᾷ – στήν ἱκανότητά του γιά φροντίδα, σεβασμό, εὐθύνη καί γνώση. Ἄν ἓνα ἄτομο εἶναι ἱκανό ν' ἀγαπᾷ δημιουργικά, ἀγαπᾷ καί τόν ἑαυτό του. Ἄν μπορεῖ ν' ἀγαπᾷ μόνο τούς ἄλλους, τότε δέ μπορεῖ ν' ἀγαπᾷ καθόλου.

Ἄν παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀγάπη γιὰ τόν ἑαυτό μας καί ἡ ἀγάπη γιὰ τούς ἄλλους εἶναι καταρχή συνυφασμένες, πῶς ἐξηγεῖται ὁ ἐγωισμός, πού ὀλοφάνερα ἀποκλείει κάθε γνήσιο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἄλλους; Ὁ ἐγωιστής ἐνδιαφέρεται μόνο γιά τόν ἑαυτό του, θέλει τό καθετί γιά τόν ἑαυτό του, δέ νιώθει καμιά εὐχαρίστηση σό δόσιμο καί χαίρεται μόνο ὅταν παίρνει. Βλέπει τόν ἐξωτερικό κόσμο μόνο ἀπό τήν ἄποψη τοῦ τί μπορεῖ νά πάρει ἀπ' αὐτόν. Τοῦ λείπει τό ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἄλλων κι ὁ σεβασμός γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί ἀκεραιότητά τους. Τίποτ' ἄλλο δέ μπορεῖ νά δεῖ πέρα ἀπό τόν ἑαυτό του, κρίνει τόν καθένα καί τό καθετί σέ σχέση μέ τή χρησιμότητα πού ἔχουν γι' αὐτόν. Εἶναι βασικά ἀνίκανος ν' ἀγαπήσει. Αὐτό δέν ἀποδεικνύει ὅτι τό ἐνδιαφέρον γιά τούς ἄλλους καί τό ἐνδιαφέρον γιά τόν ἑαυτό μας εἶναι ἀντιφατικά, ἀλληλοσυγκρουόμενα; Θά ἦταν πράγματι ἔτσι, ἂν ὁ ἐγωισμός καί ἡ ἀγάπη στόν ἑαυτό μας ἦταν ταυτόσημα. Ἀκριβῶς ὅμως αὐτός ὁ ἰσχυρισμός εἶναι ἡ μεγάλη πλάνη πού ὀδήγησε σέ πολλά λαθεμένα συμπεράσματα πού ἔχουν σχέση μέ τό πρόβλημά μας. Ἐγωισμός καί ἀγάπη στόν

ἐαυτό μας, μακριά από τό νά εἶναι ταυτόσημα, εἶναι στήν πραγματικότητα ἀντίθετα. Τό ἐγωιστικό ἄτομο δέν ἀγαπᾷ τόν ἐαυτό του πάρα πολύ, τόν ἀγαπᾷ ἐλάχιστα. Στήν πραγματικότητα μισεῖ τόν ἐαυτό του. Αὐτή ἡ ἔλλειψη ἀγάπης καί φροντίδας γιά τόν ἐαυτό του, πού εἶναι μόνο μιά ἔκφραση τῆς ἔλλειψης δημιουργικοῦ προσανατολισμοῦ του, τοῦ δημιουργεῖ τό συναίσθημα τοῦ κενοῦ καί τῆς ἀπογοήτευσης. Εἶναι ἀναγκαστικά δυστυχιώμενος ἄνθρωπος, καί ἀγωνιᾷ νά ἀρπάξει ἀπό τή ζωή ἱκανοποιήσεις, πού ὁ ἴδιος ἐμποδίζει τόν ἐαυτό του νά ἀπολαύσει. Φαίνεται νά ἐνδιαφέρεται ὑπερβολικά γιά τόν ἐαυτό του, στήν πραγματικότητα ὅμως κάνει μόνο μιά ἀνεπιτυχή προσπάθεια νά καλύψει καί νά ἀναπληρώσει τήν ἀποτυχία του στό νά φροντίσει γιά τόν πραγματικό ἐαυτό του. Ὁ Φρόνυτ παραδέχεται ὅτι τό ἐγωιστικό ἄτομο εἶναι ναρκισσιστικό, μέ τήν ἔννοια ὅτι ἔχει ἀποσύρει τήν ἀγάπη του ἀπό τούς ἄλλους καί τήν ἔστρεψε πρὸς τόν ἐαυτό του. *Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἐγωιστές εἶναι ἀνίκανοι ν' ἀγαπήσουν ἄλλους, ἀλλ' ὅμως εἶναι καί ἀνίκανοι ν' ἀγαπήσουν τούς ἑαυτούς τους.*

Εἶναι πιό εὐκόλο νά καταλάβουμε τόν ἐγωισμό συγκρίνοντάς τον μέ τό ἄπληστο ἐνδιαφέρον γιά τούς ἄλλους. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα μπορούμε νά βροῦμε στήν ὑπερπροστατευτική μητέρα. Τῇ στιγμή πού ἡ μητέρα αὐτή συνειδητά πιστεύει πῶς ἔχει πολύ μεγάλη ἀγάπη στό παιδί της, στήν πραγματικότητα ἔχει μιά θαυμάσια ἀπωθημένη ἐχθρότητα πρὸς τό ἀντικείμενο τοῦ ἐνδιαφέροντός της. Δείχνει αὐτό τό ὑπερβολικό ἐνδιαφέρον ὄχι γιατί ἀγαπᾷ τό παιδί της πάρα πολύ, ἀλλά ἐπειδὴ ὀφείλει ν' ἀναπληρώσει τήν ἔλλειψη ἱκανότητάς της νά τοῦ προσφέρει ὅποιαδήποτε ἀγάπη.

Αὐτή ἡ θεωρία τῆς φύσης τοῦ ἐγωισμοῦ ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τήν ψυχχαναλυτική ἔρευνα πάνω στό νευρωτικό σύμπτωμα τῆς «ἀνιδιοτέλειας». Ἐνα σύμπτωμα νεύρωσης παρατηρημένο σέ ἀρκετούς ἀνθρώπους πού

συνήθως υποφέρουν όχι από τό ίδιο τό σύμπτωμα, αλλά από άλλα πού σχετίζονται μ' αυτό, όπως κατάθλιψη, κούραση, ανικανότητα γιά δουλιά, άποτυχία στίς έρωτικές σχέσεις κλπ. Τήν ανιδιοτέλεια όχι μόνο δέν τή νιώθουν σάν «σύμπτωμα», αλλά αντίθετα τή θεωροῦν σάν ιδιότητα λυτρωτικοῦ χαρακτήρα καί εἶναι περήφανοι γι' αὐτήν. Ὁ «ανιδιοτελής δέ θέλει τίποτε γιά τόν ἑαυτό του», «ζεῖ μόνο γιά τούς ἄλλους», καί εἶναι περήφανος πού δέ θεωρεῖ τόν ἑαυτό του σημαντικό. Διαπιστώνει ὅμως μέ ἀπορία ὅτι παρά τήν ανιδιοτέλειά του δέν εἶναι εὐτυχισμένος, καί πώς οἱ σχέσεις του μέ τά πιά κοντινά του πρόσωπα δέν εἶναι ικανοποιητικές. Ἡ ψυχαναλυτική παρατήρηση ἀποδείχνει ὅτι ἡ ανιδιοτέλειά του δέν εἶναι κάτι ξεχωριστό ἀπό τ' ἄλλα συμπτώματά του ἀλλά ἓνα ἀπ' αὐτά. Στήν πραγματικότητα, εἶναι συνήθως τό πιά σημαντικό. Βρίσκει μεγάλη δυσκολία ν' ἀγαπάει καί ν' ἀπολαμβάνει ὅτιδήποτε, εἶναι διαποτισμένος μέ ἐχθρότητα πρὸς τή ζωή καί πίσω ἀπό τήν πρόσωση τῆς ανιδιοτέλειάς του βρίσκεται κρυμμένος ἓνας λεπτός, ἀλλά ἔντονος ἐγωκεντρισμός. Αὐτό τό ἄτομο μπορεῖ νά θεραπευτεῖ μόνο ἂν ἡ ανιδιοτέλειά του ἐρμηνευτεῖ σάν ἓνα σύμπτωμα ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ὥστε νά γίνει δυνατό νά διορθωθεῖ ἡ ἔλλειψη δημιουργικοῦ προσανατολισμοῦ του, πού βρίσκεται στή ρίζα τῆς ανιδιοτέλειας καί τῶν ἄλλων συμπτωμάτων του.

Ἡ φύση τῆς ανιδιοτέλειας γίνεται φανερή ιδιαίτερα στήν ἐπίδραση πού ἔχει πάνω στούς ἄλλους, καί πιά συχνά στήν κοινωνία μας στήν ἐπίδραση πού ἡ «ανιδιοτελής» μητέρα ἔχει πάνω στά παιδιά της. Πιστεύει ὅτι μέ τήν ανιδιοτέλειά της θά νιώσει τό παιδί της τί σημαίνει ν' ἀγαπιέται καί θά μάθει μέ τή σειρά του ν' ἀγαπᾷ. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ανιδιοτέλειάς της, ὡστόσο, δέν ἀνταποκρίνεται καθόλου στίς προσδοκίες της. Τά παιδιά δέ δείχνουν τήν εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων πού εἶναι πεισμένοι ὅτι τούς ἀγαποῦν, εἶναι ἀνήσυχτα, νευρικά, φοβοῦνται τήν ἀποδοκιμασία τῆς μητέρας, καί

προσπαθοῦν μέ αγωνία ν' ανταποκριθοῦν στίς προσδοκίες της. Συχνά ἐπηρεάζονται ἀπό τήν κρυφή ἐχθρότητα τῆς μητέρας πρὸς τή ζωή, τήν ὁποία μᾶλλον διαισθάνονται καί δέν τή βλέπουν καθαρά, καί τελικά διαποτίζονται τά ἴδια ἀπό τήν ἐχθρότητα αὐτή. Στό τέλος, ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνιδιοτελοῦς μητέρας δέν εἶναι καί πολύ διαφορετική ἀπό τήν ἐπίδραση μιᾶς ἐγωιστικῆς μητέρας. Συχνά εἶναι χειρότερη, γιατί ἡ ἀνιδιοτέλεια τῆς μητέρας ἐμποδίζει τό παιδί νά τή δεῖ κριτικά. Νιώθουν ὅτι ἔχουν ὑποχρέωση νά μὴν τήν ἀπογοητεύουν. Διδάσκονται, κάτω ἀπό τή μάσκα τῆς ἀρετῆς, τό μίσος γιά τή ζωή. Ἐν ἔχει κανείς τήν εὐκαιρία νά μελετήσῃ τήν ἐπίδραση μιᾶς μητέρας μέ γνήσια ἀγάπη γιά τόν ἑαυτό της, θά διαπιστώσῃ ὅτι τίποτ' ἄλλο δέ συντελεῖ τόσο πολύ στό νά νιώσῃ καί νά μάθῃ τό παιδί τί σημαίνει ἀγάπη, χαρά κι εὐτυχία ὅσο τό ν' ἀγαπιέται ἀπό μιὰ μητέρα πού ἀγαπᾷ τόν ἑαυτό της.

Αὐτές οἱ ἰδέες γιά τήν ἀγάπη στόν ἑαυτό μας συνοψίζονται μέ τόν καλύτερο τρόπο στό σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ Μάιστερ Ἐκχαρτ: «Ἐν ἀγαπᾷς τόν ἑαυτό σου, ἀγαπᾷς τόν καθένα ὅπως τόν ἑαυτό σου. Ἐφόσον ἀγαπᾷς κάποιον ἄλλο λιγότερο ἀπό τόν ἑαυτό σου, δέ θά πετύχεις στό ν' ἀγαπήσῃς πραγματικά τόν ἑαυτό σου. Ἀλλά ἂν ἀγαπᾷς καί τοὺς ἄλλους καί τόν ἑαυτό σου ὅμοια, θά ἀγαπᾷς ὅλους σάν ἓνα πρόσωπο καί κεῖνο τό πρόσωπο εἶναι ὁ θεός καί ὁ ἄνθρωπος. Τότε εἶσαι ἓνας μέγας καί δίκαιος ἄνθρωπος, πού ἀγαπῶντας τόν ἑαυτό σου ἀγαπᾷς ὅμοια ὅλους τοὺς ἄλλους.»¹⁵

Ἀγάπη στό θεό

Ἔχουμε ἐξηγήσῃ στά προηγούμενα ὅτι ἡ πηγή τῆς

15. *Meister Eckhart*, μετάφραση στά ἀγγλικά ἀπό τόν R. B. Blaney, Λονδίνο, Watkins, 1955.

ανάγκης για αγάπη δρίσκεται στήν επίγνωση τῆς μονα-
ξιᾶς καί στή συνακόλουθη παρόρμηση για τό ξεπέρα-
σμα τῆς ἀγωνίας τοῦ χωρισμοῦ μέσω τῆς συνένωσης. Ἡ
θρησκευτική μορφή τῆς ἀγάπης, αὐτή πού ὀνομάζουμε
ἀγάπη στό θεό, δέν εἶναι διαφορετική ἀπό ψυχολογική
ἀποψη. Ξεπηδᾷ κι αὐτή ἀπό τήν ἀνάγκη νά ξεπερά-
σουμε τό χωρισμό καί νά πετύχουμε τή συνένωση. Πρά-
γματι, ἡ ἀγάπη για τό θεό ἔχει τόσες διαφορετικές μορ-
φές καί ἀπόψεις, ὅσες καί ἡ ἀγάπη για τόν ἄνθρω-
πο – καί σέ μεγάλο βαθμό, τίς ἴδιες διαφορές.

Σ' ὅλες τίς θεϊστικές θρησκείες, εἴτε μονοθεϊστικές
εἴτε πολυθεϊστικές, ὁ θεός ἀντιπροσωπεύει τήν ὑπέρ-
τατη ἀξία, τό ὑπέρτατο, ποθητότατο ἀγαθό. Συνεπῶς, ἡ
ἰδιαίτερη σημασία τοῦ θεοῦ ἐξαρτιέται ἀπό τό τί θεωρεῖ
σάν ὑπέρτατο ἀγαθό τό συγκεκριμένο ἄτομο. Ἡ κατα-
νόηση τῆς ἀντίληψης για τό θεό πρέπει, λοιπόν, ν' ἀρ-
χίσει μέ τήν ἀνάλυση τῆς δομῆς τοῦ χαρακτήρα τοῦ ἄν-
θρώπου πού λατρεύει τό θεό.

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς, τουλάχιστον ὡς τό
σημεῖο ὅπου ἔφτασε ἡ γνώση μας, μπορεῖ νά χαρακτη-
ριστεῖ σάν ἀνάδυση, ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου μέσα
ἀπό τή φύση, τή μητέρα, τοὺς δεσμούς τοῦ αἵματος καί
τοῦ χώματος, τῆς γῆς. Στήν ἀρχή τῆς ἱστορίας τῆς ἀν-
θρωπότητας, ὁ ἄνθρωπος, ἄν καί διωγμένος, ξεκομμέ-
νος ἀπό τήν ἀρχέγονη ἐνότητα μέ τή φύση, ἐξακολουθεῖ
νά μένει προσκολλημένος σ' ἐκείνους τοὺς πρωταρχι-
κοὺς δεσμούς. Βρίσκει τήν ἀσφάλειά του γυρίζοντας
πίσω ἢ μένοντας προσκολλημένος σ' αὐτοὺς τοὺς δε-
σμούς. Νιώθει ἀκόμα ἀξεχώριστα δεμένος, ταυτισμένος
μέ τόν κόσμο τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν καί προσπαθεῖ
νά πετύχει τή συνένωση παραμένοντας στήν ταύτιση,
στό νά εἶναι ἓνα μέ τόν κόσμο τῆς φύσης. Πολλές πρω-
τόγονες θρησκείες μαρτυροῦν γι' αὐτό τό στάδιο τῆς
ἐξέλιξης. Ἐνα ζῶο μεταμορφώνεται σέ τοτέμ. Φοροῦν
μάσκες ζώων στίς πιό ἐπίσημες θρησκευτικές τελετές ἢ
στόν πόλεμο. Λατρεύουν τά ζῶα σάν θεοὺς. Σ' ἓνα κα-

τοπινό στάδιο της εξέλιξης αυτής, όταν οι ικανότητες του ανθρώπου έφτασαν στη χειρωνακτική και καλλιτεχνική επιδεξιότητα, όταν πιά ο άνθρωπος δεν εξαρτιέται αποκλειστικά από τα δώρα της φύσης – τά φρούτα πού συλλέγει και τά ζώα πού σκοτώνει – ο άνθρωπος μεταμορφώνει τό προϊόν τών ίδιων τών χειρών του σέ θεό. Αυτό είναι τό στάδιο της λατρείας τών ειδώλων πού φτιάχνονται από πηλό, άσήμι, ή χρυσάφι. Ό άνθρωπος προβάλλει τίς δικές του δυνάμεις και ικανότητες στά πράγματα πού κατασκευάζει, κι έτσι, μ' αυτό τό μεταμορφισμό, λατρεύει τή δική του δύναμη και τό έχει του. Σ' ένα ακόμα κατοπινότερο στάδιο ο άνθρωπος δίνει στους θεούς του τή μορφή ανθρώπινων όντων. Είναι φανερό ότι αυτό μπορούσε νά γίνει μόνο όταν ο άνθρωπος απέκτησε συνείδηση του έαυτου του και ανακάλυψε τόν άνθρωπο σάν τό ύπέρτατο και πιό άξιο «πράγμα» στον κόσμο. Σ' αυτή τή φάση της λατρείας του ανθρωπομορφικού θεού συναντάμε μιά εξέλιξη πρós δυό κατευθύνσεις. Η μιά αναφέρεται στη θηλυκή ή άρσενική φύση τών θεών και ή άλλη στό βαθμό ώριμότητας όπου ο άνθρωπος έφτασε, ή όποία και καθορίζει τό χαρακτήρα, τή φύση τών θεών του καθώς και τό χαρακτήρα της άγάπης του γι' αυτούς.

Άς μιλήσουμε πρώτα γιά τήν εξέλιξη από τίς μητροκεντρικές πρós τίς πατροκεντρικές θρησκείες. Σύμφωνα μέ τίς σπουδαίες και αποφασιστικής σημασίας ανακαλύψεις τών Μπαρόφεν και Μόργκαν στά μέσα του 19ου αιώνα, και παρά τήν άρνηση πού συνάντησαν οι διαπιστώσεις τους – στους πιό πολλούς ακαδημαϊκούς κύκλους, δεν ύπάρχει σχεδόν καμιά άμφιβολία ότι κάποια μητριαρχική φάση θρησκείας προηγήθηκε από τήν πατριαρχική, τουλάχιστο στους περισσότερους πολιτισμούς. Στη μητριαρχική φάση, τό ύπέρτατο όν είναι ή μητέρα. Είναι ή θεά αλλά και ή άρχή, ή έξουσία στήν οίκογένεια και στήν κοινωνία. Γιά νά καταλάβουμε τήν ούσία της μητριαρχικής θρησκείας, φτάνει μόνο νά θυ-

μηθοῦμε ὅσα εἰπώθηκαν γιά τήν οὐσία τῆς μητρικῆς ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας εἶναι χωρίς ὅρους, προστατεύει ὀλοκληρωτικά καί περικλείει τά πάντα. Ἐπειδή εἶναι χωρίς ὅρους, δέ μπορεῖ κανεῖς νά τήν κατευθύνει ἤ νά τήν ἀποκτήσει. Ἡ παρουσία της δίνει στό ἀγαπημένο πρόσωπο ἕνα συναίσθημα εὐδαιμονίας. Ἡ ἀπουσία της προκαλεῖ ἕνα αἶσθημα ἀπωλείας καί τέλειας ἀπελπισίας. Ἐφόσον ἡ μητέρα ἀγαπᾷ τά παιδιά της ἐπειδή εἶναι παιδιά της κι ὄχι ἐπειδή εἶναι «καλά», ὑπάκουα ἤ ἐκπληρώνουν τίς ἐπιθυμίες της ἤ τίς ἐντολές της, ἡ μητρική ἀγάπη βασίζεται στήν ἰσότητα. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἴσοι, ἀφοῦ ὅλοι εἶναι παιδιά μιᾶς μητέρας, γιατί ὅλοι εἶναι παιδιά τῆς Μητέρας Γῆς.

Τό ἐπόμενο στάδιο τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης, τό μόνο γιά τό ὁποῖο ἔχουμε πλήρη γνώση καί δέ χρειαζόμαστε νά βασιστοῦμε σέ ὑποθέσεις καί ἀνασυνθέσεις, εἶναι ἡ πατριαρχική φάση. Σ' αὐτή τή φάση ἡ μητέρα ἐκθρονίζεται ἀπό τήν ὑπέρτατη θέση καί ὁ πατέρας γίνεται τό ὑπέρτατο ὄν, τόσο στή θρησκεία ὅσο καί στήν κοινωνία. Ἡ φύση τῆς πατρικῆς ἀγάπης χαρακτηρίζεται ἀπό τό ὅτι ὁ πατέρας ἔχει ἀπαιτήσεις, καθιερώνει ἀρχές καί νόμους καί ἡ ἀγάπη του γιά τό γιό ἐξαρτιέται ἀπό τήν εὐπείθεια τοῦ τελευταίου σ' αὐτές τίς ἀπαιτήσεις. Ὁ πατέρας ἀγαπᾷ πιά πολύ τό γιό πού τοῦ μοιάζει περισσότερο καί πού εἶναι ὁ πιά κατάλληλος νά γίνει διάδοχος του καί κληρονόμος τῶν ἀγαθῶν του. (Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πατριαρχικῆς κοινωνίας συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας.) Κατά συνέπεια, ἡ πατριαρχική κοινωνία εἶναι ἱεραρχική. Ἡ ἰσότητα τῶν ἀδερφῶν δίνει τή θέση της στό συναγωνισμό καί στήν ἀμοιβαία διαμάχη. Εἴτε μιλάμε γιά τόν Ἰνδικό, τόν αἰγυπτιακό ἤ τόν ἑλληνικό πολιτισμό, ἤ τήν ἰουδαϊκή-χριστιανική θρησκεία ἤ τίς ἰσλαμικές, βρισκόμαστε πάντα στό κέντρο ἑνός πατριαρχικοῦ κόσμου, μέ τοὺς ἀρσενικούς θεοὺς του, πάνω ἀπό τοὺς ὁποίους βασιλεύει ἕνας μεγάλος θεός, ἡ ὅπου οἱ μικροὶ θεοὶ καταρ-

γήθηκαν για νά μείνει μόνο ὁ Ἕνας, ὁ μόνος Θεός. Ὡστόσο, μὰ καί ὁ πόθος γιά τήν ἀγάπη τῆς μητέρας δέ μπορεῖ νά ξεριζωθεῖ ἀπό τίς καρδιές τῶν ἀνθρώπων, δέν πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς ὅλο ἀγάπη μητέρας ποτέ δέ μπόρεσε νά ἐξοβελιστεῖ ἀπό τό πάνθεον. Στήν ἰουδαϊκή θρησκεία, ἡ μητρική πλευρά τοῦ θεοῦ ξαναεμφανίζεται ἰδιαίτερα στά διάφορα μυστικιστικά ρεύματα. Στήν καθολική θρησκεία, ἡ μητέρα συμβολίζεται μέ τήν Ἐκκλησία καί μέ τήν Παρθένο. Ἀκόμα καί στή Μεταρρύθμιση, στόν προτεσταντισμό, ἡ εἰκόνα τῆς μητέρας δέν ἔχει ὁλότελα ξεριζωθεῖ, ἂν καί παραμένει ἀφανέρωτη, κρυμμένη. Ὁ Λούθηρος καθιέρωσε σάν βασική του ἀρχή ὅτι τίποτε ἀπ' ὅσα κάνει ὁ ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά ἐξασφαλίσαι τήν ἀγάπη τοῦ θεοῦ. Ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ εἶναι χάρη καί ἡ θρησκευτική στάση εἶναι νά ἔχεις πίστη σ' αὐτή τή Χάρη καί νά μένεις μικρός κι ἀδύναμος. Καμιά καλή πράξη δέ μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τό θεό – ἢ νά κάνει τό θεό νά μᾶς ἀγαπήσει, ὅπως παραδέχεται ἡ καθολική θεωρία. Ἐδῶ μπορούμε ν' ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἡ καθολική θεωρία περί καλῶν πράξεων ἀποτελεῖ στοιχεῖο τῆς πατριαρχικῆς εἰκόνας. Μπορῶ νά ἐξασφαλίσω τήν ἀγάπη τοῦ πατέρα μέ τήν ὑπακοή καί μέ τήν ἐκτέλεση τῶν ἐπιθυμιῶν του. Ἡ θεωρία τοῦ Λουθήρου ἀπό τήν ἄλλη μεριά, παρά τόν ὁλοφάνερο πατριαρχικό της χαρακτήρα, περικλείει μέσα της ἕνα κρυμμένο μητριαρχικό στοιχεῖο. Ἡ ἀγάπη τῆς μητέρας δέ μπορεῖ ν' ἀποκτηθεῖ. Ὑπάρχει ἢ δέν ὑπάρχει. Τό μόνο πού μπορῶ νά κάνω εἶναι νά ἔχω πίστη (ὅπως λέει ὁ ψαλμωδός στόν ψαλμό 22:9, «ὅτι σύ εἶ ἡ ἐλπίς μου ἀπό μαστῶν τῆς μητρός μου») καί νά μεταμορφωθῶ σέ ἀδύναμο, ἀνίσχυρο παιδί.

Αὐτό εἶναι τό ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τῆς πίστεως τοῦ Λουθήρου, ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς μητέρας ἐξοβελίστηκε ἀπό τά φανερά σύμβολα καί ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν εἰκόνα τοῦ πατέρα. Ἀντί γιά τή σιγουριά τῆς μητρικῆς ἀγάπης, τό κύριο χαρακτηριστικό ἐγινε τώρα μὰ ἐν-

τονη ἀμφιβολία, μιά ἐλπίδα χωρίς καμιά δεβαιότητα γιά χωρίς ὄρους ἀγάπη ἀπό τόν πατέρα.

Ὁφείλα νά ἐξετάσω αὐτή τή διαφορά ἀνάμεσα στό μητριαρχικό καί τό πατριαρχικό στοιχείο στή θρησκεία γιά ν' ἀποδείξω ὅτι ἡ φύση, ὁ χαρακτήρας τῆς ἀγάπης γιά τό θεό ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἀντίστοιχη βαρύτητα τοῦ πατριαρχικοῦ ἢ μητριαρχικοῦ στοιχείου τῆς κάθε θρησκείας. Ἡ πατριαρχική πλευρά μέ κάνει ν' ἀγαπῶ τό θεό σάν πατέρα. Παραδέχομαι ὅτι εἶναι δίκαιος κι αὐστηρός, ὅτι τιμωρεῖ κι ἀνταμείβει. Καί ὅτι, τελικά, ἴσως μέ ἐκλέξει σάν τόν ἀγαπημένο του γιό. Ὅπως διάλεξε τόν Ἀβραάμ-Ἰσραήλ, ὅπως ὁ Ἰσαάκ διάλεξε τόν Ἰακώβ, ὅπως ὁ θεός διαλέγει τό ἀγαπημένο, ἐκλεκτό του ἔθνος. Στή μητριαρχική πλευρά τῆς θρησκείας ἀγαπῶ τό θεό σάν μιά μητέρα πού τά πάντα περικλείει. Ἐχω πίστη στήν ἀγάπη της καί στό ὅτι, ἄσχετα ἀπό τό ἂν εἶμαι φτωχός κι ἀδύναμος ἢ κι ἂν ἀμάρτησα, αὐτή θά μέ ἀγαπήσει καί δέ θά προτιμήσει κάποιο ἄλλο ἀπό τά παιδιά της ἐναντίον μου. Ὅ,τι κι ἂν μοῦ συμβεῖ, αὐτή θά μέ γλιτώσει, θά μέ συγχωρήσει. Δέ χρειάζεται νά τονίσουμε ὅτι ἡ ἀγάπη μου στό θεό καί ἡ ἀγάπη τοῦ θεοῦ σέ μένα εἶναι ἀξεχώριστες. Ἄν ὁ θεός εἶναι πατέρα, μ' ἀγαπᾷ σάν γιό καί τόν ἀγαπῶ σάν πατέρα. Ἄν ὁ θεός εἶναι μητέρα, ἡ ἀγάπη της καί ἡ δική μου καθορίζονται ἀπό τό γεγονός αὐτό.

Ἀλλά, ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν πατρική καί τή μητρική πλευρά τῆς ἀγάπης στό θεό εἶναι μόνο ὁ ἓνας παράγοντας πού προσδιορίζει τή φύση αὐτῆς τῆς ἀγάπης. Ὁ ἄλλος παράγοντας εἶναι ὁ βαθμός ὠριμότητας πού ἔχει φτάσει τό ἄτομο καί ὅσο ἀφορᾷ τήν ἀντίληψη πού ἔχει γιά τό θεό καί γιά τήν ἀγάπη του στό θεό.

Ἀπό τότε πού ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς μετακινήθηκε ἀπό μιά μητροκεντρική πρὸς μιά πατροκεντρική συγκρότηση τῆς κοινωνίας καί τῆς θρησκείας, μπορούμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη μιᾶς ἀγάπης πού ὅλο καί ὠριμάζει, κυρίως στήν ἐξέλιξη τῆς πα-

τριαρχικῆς θρησκείας¹⁶. Στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς πορείας βρίσκουμε ἓνα δεσποτικό, καχύποπτο θεό πού θεωρεῖ τόν ἄνθρωπο, τόν ὁποῖο αὐτός δημιούργησε, σάν ιδιοκτησία του καί ἔχει τό δικαίωμα νά τόν κάνει ὅ,τι θέλει. Αὐτὴ εἶναι ἡ φάση τῆς θρησκείας ὅπου ὁ θεός διώχνει τόν ἄνθρωπο ἀπὸ τόν παράδεισο, γιὰ νά μὴ φάει ἀπὸ τό δέντρο τῆς γνώσης καί γίνει ὁ ἴδιος θεός. Εἶναι ἡ φάση ὅπου ὁ θεός ἀποφασίζει νά καταστρέψει τό ἀνθρώπινο γένος μέ τόν κατακλυσμό, γιατί κανένας ἄνθρωπος δέν τόν ἱκανοποιεῖ, μέ τὴν ἐξαίρεση τοῦ ἀγαπημένου του γιοῦ, τοῦ Νῶε. Εἶναι ἡ περίοδος ὅπου ὁ θεός ζητᾷ ἀπὸ τόν Ἀβραάμ νά σκοτώσει τό μοναδικό, τόν ἀγαπημένο του γιό, τόν Ἰσαάκ, γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν ἀγάπη του γιὰ τό θεό μέ τὴν πράξη τῆς ἀπόλυτης ὑπακοῆς. Ταυτόχρονα ὅμως μπαίνουμε σέ μιά καινούργια φάση. Ὁ θεός κάνει μιά συμφωνία μέ τόν Νῶε, ὅπου ὑπόσχεται ποτέ πιά νά μὴν καταστρέψει τό ἀνθρώπινο γένος, καί μ' αὐτὴ τὴ συμφωνία περιορίζεται καί ὁ ἴδιος. Καί δέν περιορίζεται μόνο ἀπὸ τίς ὑποσχέσεις του ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴ δική του ἀρχὴ τῆς δικαιοσύνης, καί σ' αὐτὴ τὴ βάση, ὁ θεός ὑποχρεώνεται νά ὑποχωρήσει στὴν ἀξίωση τοῦ Ἀβραάμ νά μὴν καταστρέψει τὰ Σόδομα ἂν ὑπάρχουν ἔστω καί δέκα δίκαιοι ἄνθρωποι. Ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ πάει πολὺ μακρύτερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ μεταμόρφωση τοῦ θεοῦ ἀπὸ δεσποτικό φύλαρχο σ' ἓναν ὄλο ἀγάπη πατέρα, ἓνα πατέρα πού αὐτοπεριορίζεται καί δεσμεύεται ἀπὸ τίς ἀρχές πού ὁ ἴδιος ἔχει ἀποδεχτεῖ. Προχωροῦμε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς μεταμόρφωσης τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ πατέρα σὸ σύμβολο τῶν ἀρχῶν του τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἀγάπης. Ὁ θεός εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὁ θεός εἶναι ἡ

16. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδίως γιὰ τίς μονοθεϊστικές θρησκείες τῆς Δύσης. Στίς ἰνδικές θρησκείες ἡ εἰκόνα τῆς μητέρας διατήρησε πολλή ἐπιρροή, π.χ. στὴν περίπτωση τῆς θεᾶς Κάλι. Στὸ βουδισμό καί τόν ταοϊσμό ἡ ἀντίληψη ἐνός θεοῦ ἢ μᾶς θεᾶς δέν εἶχε ἰδιαίτερη σημασία, ἂν δέν εἶχε ὁλότελα ἐξαφανιστεῖ.

δικαιοσύνη. Σ' αυτή την εξέλιξη, ο θεός παύει νά είναι ένα πρόσωπο, ένας άντρας, ένας πατέρας. Γίνεται τό σύμβολο της αρχής της ενότητας πίσω από την ποικιλία τών φαινομένων, γίνεται τό σύμβολο του δράματος του λουλουδιού που θά βλαστήσει από τόν πνευματικό σπόρο που σπάρθηκε μέσα στον άνθρωπο. Ο θεός δέ μπορεί νά έχει όνομα. Ένα όνομα φανερώνει κάποιο πράγμα, κάποιο πρόσωπο, κάτι συγκεκριμένο. Πώς μπορεί ο θεός νά έχει όνομα, αφού δέν είναι ούτε πρόσωπο, ούτε πράγμα;

Τό πιο έντυπωσιακό περιστατικό αυτής της αλλαγής τό βρισκουμε στή βιβλική ιστορία της αποκάλυψης του θεού στον Μωυσή. Όταν ο Μωυσής του λέει ότι οι Έβραιοι δέ θά πιστέψουν ότι ο θεός τόν έστειλε παρά μόνο αν τούς πεί τό όνομα του θεού (πώς μπορούν οι ειδωλολάτρες ν' αντιληφθούν έναν ανώνυμο θεό, αφού ή ίδια ή ουσία του ειδώλου είναι τό όνομά του;), ο θεός κάνει μιá παραχώρηση. Λέει στον Μωυσή ότι τό όνομά του είναι «Ο ών», ο γιγνόμενος. Τό «γιγνόμενος» σημαίνει ότι ο θεός δέν είναι κάτι συγκεκριμένο, κάποιο πρόσωπο, κάποιο «όν». Η πιο σωστή απόδοση της πρότασης θά ήταν: «Τό όνομά μου είναι ο Άνονόματος». Η απαγόρευση νά κάνουν είδωλα του θεού, ν' αναφέρουν τό όνομά του χωρίς λόγο και, τελικά, ή απαγόρευση νά τό αναφέρουν σέ οποιαδήποτε περίπτωση, σκοπεύουν στον ίδιο στόχο, δηλαδή, στήν απελευθέρωση του ανθρώπου από την ιδέα ότι ο θεός είναι ένας πατέρας, κάποιο πρόσωπο. Στην κατοπινή θεολογική εξέλιξη, ή ιδέα αυτή αναπτύσσεται και γίνεται ή αρχή ότι δέν πρέπει νά αποδίδουμε στό θεό θετικές ιδιότητες. Τό νά αποδίδεις στό θεό επίθετα όπως σοφός, δυνατός, αγαθός, υποδηλώνεις πάλι ότι ο θεός είναι κάποιο πρόσωπο. Τό πολύ που μπορείς νά κάνεις είναι νά λές τί δέν είναι ο θεός, χρησιμοποιώντας επίθετα στον αρνητικό τύπο, νά βεβαιώνεις δηλαδή ότι δέν είναι περιορισμένος, δέν είναι άδικος ή κακός. Όσο πιο

πολύ γνωρίζω τί δέν εἶναι ὁ θεός, τόσο πιό πολύ γνωρίζω τό θεό¹⁷.

Παρακολουθώντας τήν ἐξέλιξη καί τήν ώρίμανση τῆς μονοθειστικῆς ιδέας, φτάνουμε στή μοναδική αὐτή κατάληξη: νά μήν ἀναφέρεται καθόλου τό ὄνομα τοῦ θεοῦ, νά μή γίνεται λόγος περί θεοῦ. Τότε ὁ θεός μεταβάλλεται σέ αὐτό πού τείνει ἡ μονοθειστική θεολογία, καί γίνεται ὁ Ἀνώνυμος Ἕνας, μιά ἀνέκφραστη ἁρμονία πού ὑποδηλώνει τήν ἐνότητα πού ἐνυπάρχει στόν κόσμο τῶν φαινομένων, τήν πηγὴ ὅλης τῆς ὑπαρξης. Ὁ θεός γίνεται Ἀλήθεια, Ἀγάπη, Δικαιοσύνη. Ὁ θεός γίνεται Ἐγώ, στό βαθμό πού ἐγώ εἶμαι ἀνθρώπινος.

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι αὐτή ἡ ἐξέλιξη ἀπό τήν ἀνθρωπομορφική στήν καθαρὰ μονοθειστική ἀρχὴ χαρακτηρίζει οὐσιαστικά καί τή φύση τῆς ἀγάπης γιά τό θεό. Ὁ θεός τοῦ Ἀβραάμ εἶναι ὁ θεός πού μπορείς ν' ἀγαπᾷς ἢ νά φοβᾷσαι σάν πατέρα, πού ἄλλοτε κυριαρχεῖται ἀπό τό θυμό καί ἄλλοτε ἀπό τή συγγνώμη. Στό βαθμό πού ὁ θεός εἶναι πατέρας, ἐγώ εἶμαι παιδί. Δέν ἔχω ἀκόμα ἀποκτήσει τήν ἀντικειμενικότητα πού θά μοῦ ἐπιτρέψει ν' ἀντιληφθῶ τά ὀριά μου σάν ἀνθρώπινου ὄντος, τήν ἄγνοιά μου, τήν ἀδυναμία μου. Σάν μικρό παιδί, πιστεύω ἀκόμα δυνατά ὅτι πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος πατέρας πού θά μέ σώσει, πού μέ προσέχει, μέ τιμωρεῖ, μέ ἀγαπᾷ ὅταν εἶμαι ὑπάκουος, πού κολακεύεται ἀπό τούς ὕμνους μου καί ὀργίζεται μέ τήν ἀνυπακοή μου. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ πιό πολλοί ἄνθρωποι δέν ἔχουν ξεπεράσει, στήν προσωπική τους ἐξέλιξη, αὐτό τό παιδικό στάδιο καί γι'αὐτό ἡ πίστη στό θεό εἶναι γιά τούς πιό πολλούς ἡ πίστη στό βοηθό πατέρα – μιά παιδιαστική ψευδαίσθηση. Παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτῆς τῆς θρησκείας ἔχει ξεπεραστεῖ ἀπό ὀρισμένους μεγάλους δασκάλους τῆς ἀνθρωπότητας καί ἀπό μιά μι-

17. Πρβλ. καί τήν ἀντίληψη τοῦ Μαϊμονίδη γιά τίς ἀρνητικές ιδιότητες τοῦ θεοῦ στό *The Guide of the Perplexed*.

κρή μειοψηφία ανθρώπων, γιά τήν πλειοψηφία παραμένει ἡ κυρίαρχη μορφή θρησκείας.

Ἐφόσον ἔτσι εἶναι τά πράγματα, ἡ κριτική τῆς ιδέας τοῦ θεοῦ πού ἔκανε ὁ Φρόντ εἶναι πολύ σωστή. Τό σφάλμα, ὡστόσο, βρίσκεται στό γεγονός ὅτι ὁ Φρόντ ἀγνόησε τήν ἄλλη πλευρά τῆς μονοθεϊστικῆς θρησκείας καί τόν ἀληθινό της πυρήνα, ἡ λογική τῆς ὁποίας ὁδηγεῖ στήν ἄρνηση αὐτῆς τῆς ἀντίληψης τοῦ θεοῦ. Τό ἀληθινά θρησκευτικό ἄτομο, πού ἀκολουθεῖ τήν οὐσία τῆς μονοθεϊστικῆς ιδέας, δέν προσεύχεται γιά τίποτε, δέν προσδοκᾷ τίποτε ἀπό τό θεό. Δέν ἀγαπᾷ τό θεό ὅπως ἔνα παιδί ἀγαπᾷ τόν πατέρα του ἢ τή μητέρα του. Ἐχει ἀποκτήσει τήν ταπεινοσύνη πού φέρνει ἡ συναίσθηση τῶν ὁρίων του μέχρι τό βαθμό τῆς ἐπίγνωσης ὅτι δέ γνωρίζει τίποτε γιά τό θεό. Ὁ θεός γίνεται γι' αὐτόν τό σύμβολο μέ τό ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος, σ' ἕνα πρωταρχικό στάδιο τῆς ἐξέλιξής του, ἐξέφρασε τό σύνολο τῶν σκοπῶν γιά τούς ὁποίους ἀγωνίζεται ἡ ἀνθρωπότητα, τό χῶρο τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, τῆς ἀγάπης, τῆς ἀλήθειας, τῆς δικαιοσύνης. Ἐχει πίστη στίς ἀρχές πού ὁ «θεός» ἀντιπροσωπεύει. Σκέφτεται τήν ἀλήθεια, ζεῖ μέ ἀγάπη καί δικαιοσύνη, καί θεωρεῖ τή ζωή του ἄξια καί πολύτιμη μόνο στό βαθμό πού τοῦ δίνει τήν εὐκαιρία νά φτάσει σ' ἕνα πιό τέλειο ξεδίπλωμα τῶν ἀνθρώπινων ιδιοτήτων καί ἱκανοτήτων του, τή μόνη πραγματικότητα πού τόν ἐνδιαφέρει, τό μόνο ζήτημα ὑψιστης σημασίας. Τέλος, ὁ ἄνθρωπος αὐτός δέ μιλάει γιά τό θεό, οὔτε κἀν ἀναφέρει τ' ὄνομά του. Τό ν' ἀγαπᾷ τό θεό, ἂν ἐπρόκειτο νά χρησιμοποιήσῃ τή λέξη, θά σήμαινε μόνο τήν ἐπιθυμία του νά φτάσει στήν πιό πλήρη, τέλεια ἱκανότητα γι' ἀγάπη, στήν ἐπίγνωση τοῦ τί σημαίνει ὁ θεός γι' αὐτόν τόν ἴδιο.

Ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, ἡ λογική συνέπεια τῆς μονοθεϊστικῆς σκέψης εἶναι ἡ ἄρνηση ὅλης τῆς «θεολογίας», ὅλης τῆς «περί θεοῦ γνώσεως». Ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει κάποια ριζοσπαστική μὴ θεολο-

γική άποψη καί ένα μή θεϊστικό σύστημα, όπως διαπιστώνουμε π.χ. στον παλαιό βουδισμό ή ταοϊσμό.

Σ' όλα τά θεϊστικά συστήματα, ακόμα καί σ' ένα μή θεολογικό, μυστικιστικό σύστημα, υπάρχει ή παραδοχή της ύπαρξης του πνευματικού κόσμου πού υπερβαίνει τον άνθρωπο, πού δίνει νόημα, αξία καί ισχύ στίς πνευματικές δυνάμεις του ανθρώπου καί στήν προσπάθειά του γιά σωτηρία καί πνευματική αναγέννηση. Σ' ένα μή θεϊστικό σύστημα, δέν υπάρχει πνευματικός κόσμος εκτός ή υπεράνω του ανθρώπου. Ο κόσμος της αγάπης, του λογικού καί της δικαιοσύνης υφίσταται σάν πραγματικότητα μόνο έπειδή καί στό βαθμό πού ο άνθρωπος υπήρξε ικανός ν' αναπτύξει αυτές τίς ιδιότητες μέσα του κατά τή διαδικασία της εξέλιξής του. Σύμφωνα μ' αυτή τήν άποψη, στή ζωή δέν υπάρχει άλλο νόημα, εκτός από κείνο πού ο άνθρωπος της δίνει. Ο άνθρωπος είναι απόλυτα μόνος καί δέν έχει καμιά άλλη βοήθεια εκτός από τήν αλληλοβοήθεια μέ τούς συνανθρώπους του.

Αφού μίλησα γιά τήν αγάπη στό θεό, θά ήθελα νά διευκρινίσω ότι εγώ προσωπικά δέ σκέπτομαι μέ τή θεϊστική αντίληψη, καί ότι γιά μένα ή αντίληψη του θεού είναι μά αντίληψη πού έχει διαγραφεί ιστορικά, μέ τήν όποία ο άνθρωπος εξέφρασε τήν έμπειρία του γιά τίς ανώτερες δυνάμεις του, τον πόθο του γιά τήν αλήθεια καί τή συνένωση σέ μά δοσμένη ιστορική περίοδο. Πιστεύω όμως τό ίδιο ότι ή συνέπεια, ή κατάληξη ενός αυστηρού μονοθεϊσμού καί μά μή θεϊστική, ανώτερη αντίληψη γιά τήν πνευματική πραγματικότητα είναι δυο άποψεις πού, άν καί διαφορετικές, δέν είναι αναγκαστικά αντιμαχόμενες.

Σ' αυτό τό σημείο, ωστόσο, εμφανίζεται μά άλλη διάσταση του προβλήματος της αγάπης στό θεό, μά διάσταση πού πρέπει κι αυτή νά συζητηθεί, άν θέλουμε νά έμβαθύνουμε στήν πολυπλοκότητα του προβλήματος. Αναφέρομαι στή θεμελιακή διαφορά θρησκευτικής

άντληψης ανάμεσα σέ Ἀνατολή (Ἰνδία-Κίνα) καί Δύση. Ἡ διαφορά αὕτη μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μέ ὄρους τῆς λογικῆς.

Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη, ὁ δυτικός κόσμος ἀκολούθησε τίς λογικές ἀρχές τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ἡ λογική αὕτη βασίζεται στό νόμο τῆς ταυτότητας, πού ἐκφράζεται μέ τήν ἐξίσωση $A \text{ ἴσον } A$, στό νόμο τῆς ἀντίθεσης, τό A δέν εἶναι τό μή A , καί στό νόμο τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως, τό A δέ μπορεῖ νά εἶναι A καί μή A , νά μήν εἶναι οὔτε A οὔτε μή A . Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει τή θέση του μέ πολλή σαφήνεια στήν ἐξῆς πρόταση: «Εἶναι ἀδύνατο τό ἴδιο πράγμα τήν ἴδια στιγμή νά ἀνήκει καί νά μήν ἀνήκει στό ἴδιο πράγμα καί στήν ἴδια ἔννοια· καί ὅσες ἄλλες διακρίσεις θά μπορούσαμε νά προσθέσουμε γιά ν' ἀποκρούσουμε τίς διαλεκτικές ἀντιρρήσεις, ἅς τίς προσθέσουμε. Αὕτη ὁμως εἶναι ἡ πιό βέβαιη ἀπ' ὅλες τίς ἀρχές...»¹⁸

Τό ἀξίωμα αὐτό τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς διαπότισε τόσο βαθιά τόν τρόπο σκέψης μας ὥστε νά τό νιώθουμε σάν «φυσικό» καί αὐταπόδεικτο, ἐνῶ ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ πρόταση $X \text{ ἴσον } A$ καί μή A νά μᾶς φαίνεται χωρίς νόημα. (Ἀσφαλῶς ἡ πρόταση ἀναφέρεται στό ἀντικείμενο X σέ μιὰ δοσμένη στιγμή, ὄχι στό X τώρα καί στό X ἀργότερα, ἢ σέ μιὰ ἀποψη τοῦ X ἀντιτιθέμενη σέ μιὰ ἄλλη ἀποψη τοῦ ἴδιου.)

Σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἀριστοτελική λογική βρίσκεται αὕτη πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε *παράδοξη λογική* καί πού παραδέχεται ὅτι A καί μή A δέν ἀποκλείονται ἀμοιβαίᾳ σάν κατηγορούμενα τοῦ X . Ἡ παράδοξη λογική κυριαρχοῦσε στήν κινέζικη καί τήν ἰνδική σκέψη, στή φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου καί ξανά πάλι, μέ τό ὄνομα τῆς διαλεκτικῆς, ἔγινε ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑνγκελς καί τοῦ Μάρξ. Ἡ γενική ἀρχή τῆς παράδοξης λογικῆς ἔχει περιγραφεῖ μέ σαφήνεια ἀπό τόν

18. Ἀριστοτέλη, *Μετά τά Φυσικά*.

Λάο-Τσέ: «Λόγια πού εἶναι πολύ σωστά φαίνονται σάν παράδοξα.» Καί ἀπό τόν Τσουάνγκ-Τσου: «Ἐκεῖνο πού εἶναι ἓνα εἶναι ἓνα. Ἐκεῖνο πού δέν εἶναι ἓνα εἶναι ἐπίσης ἓνα.» Αὐτές οἱ προτάσεις τῆς παράδοξης λογικῆς εἶναι θετικές: εἶναι καί δέν εἶναι. Μιά ἄλλη πρόταση εἶναι ἀρνητική: «Δέν εἶναι οὔτε αὐτό οὔτε κείνο.» Τήν πρώτη πρόταση τή βρίσκουμε στήν ταοϊκή σκέψη, στόν Ἡράκλειτο καί ξανά στή διαλεκτική τοῦ Ἑνγκελς, ἡ δεύτερη εἶναι συχνή στήν Ἰνδική φιλοσοφία.

Ἄν καί ξεπερνᾷ τή σκοπιά τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τό νά περιγράψουμε πιό λεπτομερειακά τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀριστοτελική καί τήν παράδοξη λογική, θ' ἀναφέρω, ὥστόσο, μερικά παραδείγματα γιά νά κάνω πιό κατανοητή τή βασική ἀρχή. Ἡ παράδοξη λογική στή δυτική σκέψη βρῆκε τήν πιό πρώιμη φιλοσοφική της ἔκφραση στή φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου. Αὐτός παραδέχεται ὅτι ἡ σύγκρουση τῶν ἀντιθέτων εἶναι ἡ βάση τῆς κάθε μορφῆς ὑπαρξης. «Δέν καταλαβαίνουν, γράφει, ὅτι τό Ἕνα-Ὁλον, συγκρουόμενο στήν ἴδια του τήν ὑπαρξη, εἶναι ταυτόσημο μέ τόν ἑαυτό του. Ἡ συγκρουόμενη ἀρμονία ὅπως στό τόξο καί στή λύρα.» Ἡ ἀκόμα πιό καθαρά: «Μπαίνουμε στό ἴδιο ποτάμι κι ὅμως δέν εἶναι τό ἴδιο. Εἴμαστε ἐμεῖς ἀλλά καί δέν εἴμαστε ἐμεῖς.» Ἡ «Τό ἴδιο καί τό αὐτό ἐκδηλώνεται σέ πράγματα ζωντανά καί πεθαμένα, ξυπνητά καί κοιμισμένα, νέα καί γέρια.»¹⁹

Στή φιλοσοφία τοῦ Λάο-Τσέ ἡ ἴδια ιδέα ἐκφράζεται μέ μία πιό ποιητική μορφή. Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς ταοϊκῆς παράδοξης σκέψης εἶναι ἡ παρακάτω πρόταση: «Ἡ βαρύτητα εἶναι ἡ ρίζα τῆς ἀλαφράδας, ἡ ἀδράνεια ἡ ἀρχή τῆς κίνησης.» Ἡ «Τό Τάο στήν κανονική του πορεία δέν κάνει τίποτε καί γι'αὐτό δέν ὑπάρχει τίποτε πού νά μήν τό κάνει.» Ἡ «Τά λόγια μου

19. W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, Alfred Kroener Verlag, Stuttgart, 1953.

εἶναι πολύ εὐκόλα καί νά τά καταλάβεις καί νά τά ἐφαρμόσεις. Ἄλλά δέν ὑπάρχει κανείς στόν κόσμο πού νά μπορεῖ νά τά καταλάβει καί νά τά ἐφαρμόσει.» Στήν ταιοϊκή σκέψη, ὅπως ἀκριβῶς καί στήν Ἰνδική καί τή σωκρατική, τό ἀνώτερο σκαλοπάτι ὅπου μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει ἡ σκέψη εἶναι νά ξέρουμε πῶς δέν ξέρουμε. «Νά ξέρεις κι ὥσπóσο νά πιστεύεις ὅτι δέν ξέρεις εἶναι τό ἀνώτερο κατόρθωμα. Νά μήν ξέρεις κι ὥσπóσο νά πιστεύεις ὅτι ξέρεις εἶναι ἀσθένεια.» Εἶναι μιά ἀπλή συνέπεια αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας ὅτι ὁ ὑπέρτατος θεός δέ μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ. Ἡ ὑπέρτατη πραγματικότητα, τό ὑπέρτατο Ἐνα δέ μπορεῖ νά συλληφθεῖ μέ τή σκέψη ἢ μέ τά λόγια. Καθώς λέει ὁ Λάο-Τσέ: «Τό Τάο πού μπορεῖ νά πατηθεῖ δέν εἶναι τό Αἰώνιο κι Ἀμετάβλητο Τάο. Τό ὄνομα πού μπορεῖ νά ὀνομαστεῖ δέν εἶναι τό Αἰώνιο καί Ἀμετάβλητο Ὅνομα.» Ἡ, μέ μιά διαφορετική ἔκφραση: «Τό κοιτάζουμε ἀλλά δέν τό βλέπουμε, καί τό ὀνομάζουμε τό Ἀμετάβλητο. Τό ἀφουγκραζόμαστε ἀλλά δέν τό ἀκοῦμε, καί τό ὀνομάζουμε Ἀνάκουστο. Προσπαθοῦμε νά τό πιάσουμε, ἀλλά ποτέ δέν τό κρατοῦμε, καί τό ὀνομάζουμε τό Ἀσύλληπτο. Μ' αὐτές τίς τρεῖς του ιδιότητες δέ μπορεῖ ποτέ νά γίνει ἀντικείμενο περιγραφῆς. Γιαυτό τίς συμπλέκουμε ὅλες μαζί καί πετυχαίνουμε τό Ἐνα.» Καί μιά ἀκόμα πρόταση γιά τήν ἴδια ἰδέα. «Ἐκεῖνος πού γνωρίζει (τό Τάο) δέν ἐνδιαφέρεται νά μιλά γι' αὐτό. Ἐκεῖνος πού εἶναι πρόθυμος νά μιλήσει γι' αὐτό, δέν τό ξέρει.»²⁰

Ἡ βραχμανική φιλοσοφία ἀσχολήθηκε μέ τή σχέση ἀνάμεσα στήν πολυπλοκότητα (φαινόμενα) καί τήν ἐνότητα (βράχμαν). Ἀλλά ἡ παράδοση φιλοσοφία δέν πρέπει νά ταυτιστεῖ μέ τό δυαδισμό στήν Κίνα ἢ στήν Ἰνδία. Ἡ ἁρμονία, ἡ ἐνότητα συνίσταται στή σύγ-

20. Λάο-Τσέ, *The T'ao Teh King, The Sacred Books of the East*, Ed. F. Max Müller, τόμ. XXXIX, Ὁξφόρδη, Λονδίνο, University Press, 1927.

κρουση από την όποια προέρχεται. «Ή βραχμανική σκέψη ήταν συγκεντρωμένη από την αρχή στο παράδοξο των ταυτόχρονων ανταγωνισμών και ταυτοτήτων των φανερών δυνάμεων και μορφών του κόσμου των φαινομένων», καθώς λέει ο Τσίμμερ. Ή υπέρτατη Δύναμη και στο σύμπαν και στον άνθρωπο υπερβαίνει τη σφαίρα της αντίληψης και της αίσθησης. Γιαυτό δεν είναι ούτε ΑΥΤΟ, ούτε ΕΤΣΙ. Όμως, καθώς παρατηρεί ο Τσίμμερ, «δεν υπάρχει ανταγωνισμός μεταξύ πραγματικού και μη πραγματικού σ' αυτή την αυστηρά μη δυαδική αντίληψη». Στην έρευνά τους για την ένότητα πίσω από την πολυπλοκότητα, οι στοχαστές του Βράχμαν έφτασαν στο συμπέρασμα ότι τό παρατηρούμενο ζευγάρι των αντιθέσεων δεν αντανakλά τη φύση των πραγμάτων αλλά της διάνοιας που παρατηρεί. Ή διάνοια που έρευνά όφείλει νά ξεπεράσει τον έαυτό της αν πρόκειται νά φτάσει στην αληθινή πραγματικότητα. Ή αντίθεση είναι κατηγορία της ανθρώπινης σκέψης, όχι καθεαυτό στοιχείο της πραγματικότητας. Στη Ρίγκβέντα ή αρχή εκφράζεται μέ την ακόλουθη πρόταση: «Είμαι τά δύο, ή δύναμη της ζωής και ή ύλη της ζωής, τά δύο μαζί.» Ή απώτερη συνέπεια της ιδέας ότι ή σκέψη μπορεί νά αντιλαμβάνεται μόνο μέ τίς αντιθέσεις δοήκε μία ακόμα πιο δραστική συνέχεια στη σκέψη των δέντα, όπου τονίζεται πως ή σκέψη, μέ όλη της τη λεπτή ακρίβεια, είναι «μόνο ένας πιο λεπτός όρίζοντας της άγνοιας, τό πιο λεπτό απ' όλα τ' άπατηλά τεχνάσματα του μάγια»²¹.

Ή παράδοξη λογική έχει μία σημαντική συσχέτιση μέ την αντίληψη για τό θεό. Έφόσον ό θεός αντιπροσωπεύει την άνώτατη πραγματικότητα και έφόσον ή ανθρώπινη διάνοια συλλαμβάνει την πραγματικότητα μέ τίς αντιθέσεις, κανένας θετικός προσδιορισμός του θεού δέ μπορεί νά γίνει. Στα Βεντάντας, ή ιδέα ενός παντο-

21. *Philosophies of India*, του Τσίμμερ, Λονδίνο, Routledge, 1955.

γνώστη καί παντοδύναμου θεοῦ θεωρεῖται σάν ἡ πιό
 ὀλοκληρωτική ἔκφραση ἄγνοιας. Ἐδῶ μπορούμε νά
 παρατηρήσουμε τό σύνδεσμο ανάμεσα στό Ἄνονόμαστο
 τοῦ Τάο, σπὸν Ἄνωνυμο θεό πού ἀποκαλύπτεται σπὸν
 Μωυσῇ καί σπὸ Ἀπόλυτο Τίποτε τοῦ Μάιστερ Ἐκχαρτ.
 Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ μόνο νά γνωρίσει τήν ἄρνηση,
 ποτέ τή θέση τῆς ὑπέρτατης πραγματικότητας. «Κι
 ὡστόσο, ὁ ἄνθρωπος δέ μπορεῖ νά γνωρίσει τί εἶναι ὁ
 θεός, ἀκόμα κι ἂν γνωρίζει πολύ καλά τί δέν εἶναι ὁ
 θεός! Ἐτσι γεμάτος μέ τό τίποτα, ὁ νοῦς ἀναζητᾷ ἐπι-
 μονα τό ὑπέρτατο ἀγαθό.» Γιά τόν Μάιστερ Ἐκχαρτ:
 «Τό θεῖο εἶναι ἡ ἄρνηση τῶν ἀρνήσεων καί ἡ ἀναίρεση
 τῶν ἀναιρέσεων. Κάθε πλάσμα περικλείει μιά ἄρνηση.
 Τό ἕνα ἀρνεῖται ὅτι εἶναι τό ἄλλο.»²² Δέν εἶναι λοιπόν
 παρὰ μιά λογική συνέπεια ὅτι ὁ θεός εἶναι γιά τόν
 Μάιστερ Ἐκχαρτ «Τό Ἀπόλυτο Τίποτε», ἀκριδῶς ὅπως
 ἡ ὑπέρτατη πραγματικότητα εἶναι τό «Ἐν Σόφ», τό
 Ἀτέρμονο Ἐνα, γιά τό Καμπάλα.

Ἐξέτασα τή διαφορά ανάμεσα στήν ἀριστοτελική καί
 τήν παράδοξη λογική μέ τό σκοπό νά προετοιμάσω τό
 ἔδαφος γιά μιά σημαντική διαφορά στήν ἀντίληψη τῆς
 ἀγάπης γιά τό θεό. Οἱ δάσκαλοι τῆς παράδοξης λογικῆς
 λένε ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά ἀντιληφθεῖ τήν πραγμα-
 τικότητα μόνο μέσω τῶν ἀντιθέσεων καί δέ μπορεῖ ποτέ
 νά συλλάβει μέ τή σκέψη τήν ὑπέρτατη πραγμα-
 τικότητα-ἐνότητα, τό Ἐνα καθεαυτό. Αὐτή ἡ σκέψη
 ὁδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι δέν πρέπει νά γυρεύουμε
 σάν ὑπέρτατο σκοπό νά βροῦμε τήν ἀπάντηση μέ τή
 σκέψη. Ἡ σκέψη μπορεῖ μόνο νά μᾶς ὁδηγήσει στήν
 ἐπίγνωση ὅτι δέ μπορεῖ νά μᾶς δώσει τήν τελική ἀπάν-
 τηση. Ὁ κόσμος τῆς σκέψης βρίσκεται παγιδευμένος
 στό παράδοξο. Ὁ μόνος τρόπος μέ τόν ὁποῖο μπορεῖς
 τελικά νά συλλάβεις τόν κόσμο βρίσκεται ὄχι στή σκέψη

22. *Meister Eckhart*, μετάφραση στά ἀγγλικά ἀπό τόν R. B. Blakney. Harper and Brothers, Νέα Ὑόρκη, 1941.

ἀλλά στήν πράξη, στήν ἐμπειρία τῆς ἐνότητας τοῦ παντός. Ἐτσι ἡ παράδοξη λογική ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀγάπη στό θεό δέν εἶναι οὔτε ἡ γνώση τοῦ θεοῦ μέ τή σκέψη, οὔτε ἡ σκέψη τῆς ἀγάπης γιά τό θεό, ἀλλά ἡ πράξη τῆς ἐμπειρίας τῆς ἐνότητας μέ τό θεό...

Αὕτῃ ἡ ἀντίληψη ὁδηγεῖ στό νά δίνεται μεγάλη σημασία στόν ὀρθό τρόπο ζωῆς. Ὁλη ἡ ζωή, κάθε μικρή ἢ σπουδαία πράξη εἶναι προορισμένη γιά τή γνώση τοῦ θεοῦ, γνώση ὅμως πού ἐρχεται ὄχι μέ τή σωστή σκέψη ἀλλά μέ τή σωστή πράξη. Αὐτό φαίνεται καθαρά στίς ἀνατολικές θρησκείες. Στό βραχμανισμό καθώς καί στό βουδισμό καί τόν ταοϊσμό, ὁ τελικός σκοπός τῆς θρησκείας δέν εἶναι ἡ ὀρθή πίστη, ἀλλά ἡ ὀρθή πράξη. Τήν ἴδια ἔμφαση βρῖσκουμε στήν ἰουδαϊκή θρησκεία. Δέν ὑπῆρξε κανένα σχίσμα πάνω στήν πίστη στήν ἐβραϊκή παράδοση, ἐνῶ ἡ διαφορά μεταξύ Φαρισαίων καί Σαδουκαίων ἦταν βασικά διαφορά ἀντιθέτων κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ ἔμφαση τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας (ἰδιαίτερα ἀπό τήν ἀρχή τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς) βρισκόταν πάντα στόν ὀρθό τρόπο ζωῆς, στό Χαλακά, μιά λέξη πού ἔχει οὐσιαστικά τήν ἴδια ἔννοια μέ τό Τάο.

Στή σύγχρονη ἱστορία, ἡ ἴδια ἀρχή ἐκφράζεται στή σκέψη τοῦ Σπινόζα, τοῦ Μάρξ καί τοῦ Φρόυντ. Στή φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα, ἡ ἔμφαση μεταφέρεται ἀπό τήν ὀρθή πίστη στήν ὀρθή διαγωγή τῆς ζωῆς. Ὁ Μάρξ διατύπωσε τήν ἴδια ἀρχή ὅταν ἔλεγε: «Οἱ φιλόσοφοι ἐρμήνευσαν τόν κόσμο μέ διάφορους τρόπους, τό καθήκον εἶναι νά τόν ἀλλάξουμε.» Ἡ παράδοξη λογική τοῦ Φρόυντ, τόν ὁδηγεῖ στή διαδικασία τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπείας, στήν ὅλο καί πύο βαθιά ἐμπειρία τοῦ ἑαυτοῦ.

Ἀπό τήν ἀποψη τῆς παράδοξης λογικῆς, ἡ ἔμφαση βρίσκεται ὄχι στή σκέψη ἀλλά στήν πράξη. Αὕτῃ ἡ στάση εἶχε καί ὀρισμένες ἄλλες συνέπειες. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὁδήγησε στήν ἀνοχή πού συναντᾶμε στήν ἰνδική καί τήν κινεζική θρησκευτική ἐξέλιξη. Ἄν ἡ ὀρθή

σκέψη δέν ἀποτελεῖ τήν ὑπέρτατη ἀλήθεια, οὔτε φέρνει στό δρόμο τῆς σωτηρίας, τότε δέν ὑπάρχει λόγος νά πολεμᾶμε ἐκείνους πού ἡ σκέψη τους ἔχει φτάσει σέ διαφορετικά σχήματα. Αὐτή ἡ ἀνοχή ἐκφράζεται πολύ παραστατικά στήν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων πού τούς ζητησαν νά περιγράψουν ἕναν ἐλέφαντα μέσα στό σκοτάδι. Ἔνας, πού ἄγγιξε τήν προβοσκίδα εἶπε: «αὐτό τό ζῶο εἶναι σάν σωλήνας νεροῦ.» Ἄλλος, πού ἄγγιξε τό ἄφτί τοῦ ἐλέφαντα, εἶπε: «αὐτό τό ζῶο εἶναι σάν βεντάλια.» Ἔνας τρίτος, πού ἄγγιξε τά πόδια του τόν περιέγραψε σάν κολόνα.

Δεύτερο, ἡ παράδοξη ἄποψη ὁδήγησε στή σπουδαιότητα τῆς *μεταμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου* πιά πολύ κι ὄχι στήν ἀνάπτυξη τοῦ *δόγματος* ἀπό τή μιά μεριά καί τῆς *ἐπιστήμης* ἀπό τήν ἄλλη. Ἀπό τήν Ἰνδική, τήν κινεζική καί τή μυστικιστική ἄποψη, τό θρησκευτικό καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι νά σκεφτεῖ ὀρθά ἀλλά νά πράξει ὀρθά καί/ἢ νά συνενωθεῖ μέ τό Ἔνα, μέσα στήν ἐμπειρία τοῦ βαθιοῦ στοχασμοῦ καί τῆς συγκέντρωσης.

Τό ἀντίθετο ἀκριδῶς χαρακτηρίζει τό κύριο ρεῦμα τῆς δυτικῆς σκέψης. Μιά καί προσδοκοῦσαν νά βροῦν τήν τελική ἀλήθεια μέ τήν ὀρθή σκέψη, ἡ κύρια ἔμφαση ἦταν στή σκέψη, ἂν καί τήν ὀρθή πράξη τή θεωροῦσαν ἐπίσης πολύ σημαντική. Στή θρησκευτική ἐξέλιξη, αὐτό ὁδήγησε στή διαμόρφωση δογμάτων, σέ ἀτέλειωτους διαπληκτισμούς σχετικά μέ δογματικές διατυπώσεις καί μισαλλοδοξία ἐναντίον τοῦ ἀπίστου ἢ τοῦ αἰρετικοῦ. Καί πιά πέρα, τό ἀποτέλεσμα ἦταν πῶς «ἡ πίστη στό θεό» ἦταν τό κύριο καθῆκον τοῦ θρησκευομένου ἀτόμου. Αὐτό βέβαια δέ σημαίνει ὅτι δέν ὑπῆρχε καί ἡ ἀντίληψη ὅτι ὀφείλει κανεῖς νά ζεῖ ὀρθά. Ὡστόσο, τό ἄτομο πού πίστευε στό θεό, ἂν καί δέ ζοῦσε κατά θεό, ἐνιωθε ἀνώτερο ἀπό τό ἄτομο πού ζοῦσε κατά θεό ἀλλά δέν «πίστευε» σ' αὐτόν.

Ἡ ἔμφαση στή σκέψη ἔχει καί μιά ἄλλη ἱστορικά

πολύ σημαντική συνέπεια. Ἡ ἰδέα ὅτι μπορεῖ κανεὶς νά βρεῖ τὴν ἀλήθεια μὲ τὴ σκέψη, ὁδήγησε ὄχι μόνον στὸ δόγμα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιστήμη. Στὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι μόνον ἡ ὀρθή σκέψη, τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς πνευματικῆς ἐντιμότητος, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στὴν πρακτικὴ – δηλαδή, στὴν τεχνικὴ.

Μέ δύο λόγια, ἡ παράδοξη σκέψη ὁδήγησε στὴν ἀνοχή καὶ στὴν προσπάθεια γιὰ αὐτομεταμόρφωση. Ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ ὁδήγησε στὸ δόγμα καὶ στὴν ἐπιστήμη, στὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ στὴν ἀνακάλυψη τῆς ἀτομικῆς ἐνέργειας. Οἱ συνέπειες αὐτῆς τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο ἀπόψεων, ὅσο ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς ἀγάπης στὸ θεό, ἔχουν ἤδη ἐξηγηθεῖ καὶ θά μποροῦσαν νά ἀνακεφαλαιωθοῦν μὲ δύο λόγια.

Στὸ κυρίαρχο δυτικὸ θρησκευτικὸ σύστημα, ἡ ἀγάπη στὸ θεό εἶναι βασικά ἴδια μὲ τὴν πίστη στὸ θεό, στὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ, στὴ δικαιοσύνη του, στὴν ἀγάπη του. Ἡ ἀγάπη στὸ θεό εἶναι βασικά μὰ ἐμπειρία τῆς διάνοιας. Στὶς ἀνατολικὰς θρησκείες καὶ στὸ μυστικισμό, ἡ ἀγάπη στὸ θεό εἶναι μὰ ἔντονη συναισθηματικὴ ἐμπειρία συνένωσης, ἀξεχώριστα δεμένη μὲ τὴν ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς ἀγάπης σέ κάθε πράξη τῆς ζωῆς. Ἡ πιὸ ριζικὴ διατύπωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὸν Μάιστερ Ἐκχαρτ: «Ἄν λοιπόν ἐγὼ μεταβάλλομαι σέ θεό καὶ ὁ θεός μὲ κάνει ἓνα μὲ τὸν ἑαυτό του, τότε, μέσω τοῦ ζωντανοῦ θεοῦ, δέν ὑπάρχει διάκριση μεταξύ μας. Μερικοὶ ἄνθρωποι φαντάζονται ὅτι θά μπορούσαν νά δοῦν τὸ θεό σάν ὁ θεός νά βρισκόταν κάπου ἐκεῖ, ἐνῶ αὐτοὶ βρῖσκονται κάπου ἐδῶ. Αὐτὸ ὅμως δέ μπορεῖ νά γίνει. Ὁ θεός κι ἐγὼ εἴμαστε ἓνα. Γνωρίζοντας τὸ θεό τὸν παίρνω μέσα μου. Ἀγαπώντας τὸ θεό, τὸν διαπερνῶ.»

Μποροῦμε τώρα νά ξαναγυρίσουμε σ' ἓνα σημαντικό παραλληλισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἀγάπη γιὰ τοὺς γονεῖς καὶ στὴν ἀγάπη γιὰ τὸ θεό. Τὸ μικρὸ παιδί ξεκινᾷ μὲ τὴν

προσκόλληση στή μητέρα πού θεωρεί σάν τήν πηγή ὅλης τῆς ζωῆς. Νιώθει ἀδύναμο καί χρειάζεται τήν ἀγάπη τῆς μητέρας πού περικλείει τά πάντα. Κατόπιν στρέφεται σόν πατέρα σάν τό καινούργιο κέντρο τῆς ἀγάπης του, καί ὁ πατέρας ἀποτελεῖ γι' αὐτό μιά ἀρχή καθοδηγητική γιά τή σκέψη καί τή δράση του. Σ' αὐτή τή φάση τό παιδί ὀδηγεῖται ἀπό τήν ἀνάγκη ν' ἀποκτήσει τόν ἔπαινο τοῦ πατέρα καί ν' ἀποφύγει τή δυσαρέσκεια του. Στή φάση τῆς πλείριας ὠριμότητας, ἔχει ἐλευθερωθεῖ ἀπό τό πρόσωπο τοῦ πατέρα καί τῆς μητέρας σάν δυνάμεων πού προστατεύουν καί προστάζουν. Ἐχει πιά ἐγκαταστήσει τήν πατρική καί μητρική ἀρχή μέσα του. Ἐχει γίνει ὁ ἴδιος πατέρας καί μητέρα τοῦ ἑαυτοῦ του. Εἶναι ὁ ἴδιος πατέρας καί μητέρα. Στήν ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης φυλῆς παρατηροῦμε – καί μπορούμε νά προσδοκοῦμε – τήν ἴδια ἐξέλιξη: ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἀγάπης στό θεό πού ἀντιπροσώπευε τήν προσκόλληση τοῦ ἀδύναμου παιδιοῦ σέ μιά μητέρα-θεά, προχώρησε στήν ὑποταχτική προσκόλληση σ' ἓνα πατέρα-θεό, καί κατόπιν σέ μιά φάση ὠριμότητας ὅπου ὁ θεός παύει νά εἶναι μιά ἐξωτερική δύναμη, ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐνσωματώσει τίς ἀρχές τῆς ἀγάπης καί τῆς δικαιοσύνης μέσα του, ὅπου γίνεται ἓνα μέ τό Θεό, καί τελικά φτάνει στό σημεῖο νά μιᾷ γιά τό θεό μόνο μέ συμβολική, ποιητική ἔννοια.

Ἄπ' αὐτές τίς σκέψεις συμπεραίνουμε ὅτι ἡ ἀγάπη γιά τό θεό δέ μπορεί νά χωριστεῖ ἀπό τήν ἀγάπη γιά τούς γονεῖς. Ἄν ἓνα ἄτομο δέν ἔχει ξεπεράσει τήν αἰμομικτική προσκόλληση στή μητέρα, στή φυλή, στό ἔθνος, ἂν διατηρεῖ τήν παιδιάστικη ἐξάρτηση ἀπό ἓνα πατέρα πού τιμωρεῖ καί ἀνταμείβει, ἢ ἀπό ὅποια ἄλλη ἐξουσία, δέ μπορεί ποτέ νά ἀναπτύξει μιά πιό ὠριμη ἀγάπη γιά τό θεό. Ἡ θρησκεία του εἶναι τότε ἡ θρησκεία μᾶς πρώτης φάσης, ὅπου ὁ θεός γινόταν ἀντιληπτός σάν μιά μητέρα ἀπέραντα προστατευτική ἢ σάν πατέρα πού τιμωρεῖ καί ἀνταμείβει.

Στή σύγχρονη θρησκεία βρισκουμε όλες τις φάσεις, από την πρώτη και πρωτόγονη μέχρι την ανώτατη. Ἡ λέξη θεός μπορεί νά σημαίνει τόν ἀρχηγό τῆς φυλῆς καθώς καί τό Ἀπόλυτο Τίποτε. Μέ τόν ἴδιο τρόπο, κάθε ἄτομο διατηρεῖ μέσα του, στό ὑποσυνειδητό του, ὅπως τό ἀπέδειξε ὁ Φρόυντ, όλες τις φάσεις, ἀρχίζοντας ἀπό τήν πρώτη φάση τοῦ ἀδύναμου παιδιοῦ. Τό ζήτημα εἶναι μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ἔχει ὠριμάσει. Ἐνα πράγμα εἶναι βέβαιο: ἡ φύση τῆς ἀγάπης του γιά τό θεό ἀντιστοιχεῖ στή φύση τῆς ἀγάπης του γιά τόν ἄνθρωπο, καί πιά πέρα, ἡ πραγματική ποιότητα τῆς ἀγάπης του γιά τό θεό καί τόν ἄνθρωπο εἶναι συχνά ὑποσυνειδητή – καλυμμένη καί δικαιολογημένη ἀπό μία πιά ὠριμη σκέψη γιά τήν ποιότητα τῆς ἀγάπης του. Ἐπιπλέον, ἡ ἀγάπη του γιά τόν ἄνθρωπο, ἐνῶ συνδέεται ἅμεσα μέ τις σχέσεις πρός τήν οἰκογένειά του, σέ τελευταία ἀνάλυση καθορίζεται ἀπό τή δομή τῆς κοινωνίας μέσα στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ζεῖ. Ἄν ἡ δομή αὐτή βασίζεται στήν ὑποταγή στήν ἐξουσία, εἴτε τή φανερή, εἴτε τήν ἀνώνυμη τῆς ἀγορᾶς καί τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ἀντίληψή του γιά τό θεό θά εἶναι ἀναγκαστικά παιδιάστικη καί μακριά ἀπό τήν ὠριμη ἀντίληψη, πού οἱ σπόροι τῆς βρίσκονται στήν ἱστορία τῆς μονοθεϊστικῆς θρησκείας.

Η ΑΓΑΠΗ ΚΑΙ Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΥΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἐάν ἡ ἀγάπη εἶναι μιά ιδιότητα τοῦ ὥριμου δημιουργικοῦ χαρακτήρα, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἱκανότητα γιά ἀγάπη σέ ἓνα ἄτομο πού ζεῖ σ' ἓναν ὁρισμένο πολιτισμό ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ στό χαρακτήρα τοῦ κοινοῦ ἀνθρώπου. Ἐάν μιλάμε γιά ἀγάπη στή σύγχρονη δυτική κοινωνία, πρέπει πρῶτ' ἅπ' ὅλα νά δοῦμε ἂν ἡ κοινωνική δομή τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καί τό πνεῦμα πού πηγάζει ἀπ' αὐτήν συντελοῦν στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγάπης. Στό ἐρώτημα αὐτό ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητική. Κανένας ἀντικειμενικός παρατηρητής τῆς δυτικῆς μας ζωῆς δέν ἀμφιβάλλει ὅτι ἡ ἀγάπη – ἀδερφική, μητρική καί ἐρωτική – εἶναι ἓνα σχετικά σπάνιο φαινόμενο καί ὅτι στή θέση τους εὐδοκимоῦν διάφορες μορφές ψευτοαγάπης. Μορφές πού, στήν πραγματικότητα, ἀποτελοῦν τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἀποσύνθεσης τῆς σύγχρονης ἀγάπης.

Ἡ καπιταλιστική κοινωνία ἀπό τό ἓνα μέρος βασίζεται στήν ἀρχή τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, καί ἀπό τό ἄλλο, στήν ἀρχή τῆς ἀγορᾶς σάν ρυθμιστὴ ὅλων τῶν οἰκονομικῶν καί κατὰ συνέπεια τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἀγορά ἐμπορευμάτων καθορίζει τοὺς ὅρους ἀνταλλαγῆς τῶν ἀγαθῶν καί ἡ ἀγορά ἐργασίας ρυθμίζει τήν προσφορά καί τή ζήτηση τῆς ἐργασίας. Χρήσιμα ἀντικείμενα καί χρήσιμη ἀνθρώπινη ἐνέργεια καί ἱκανότητα μεταβάλλονται σέ ἐμπορεύματα πού ἀνταλλάσ-

σονται χωρίς τή χρήση βίας καί ἀπάτης, μέ δάση τούς ὄρους τῆς ἀγοράς. Τά παπούτσια, ὅσο χρήσιμα καί ἀναγκαῖα κι ἂν εἶναι, δέν ἔχουν καμιά οἰκονομική ἀξία (ἀνταλλακτική ἀξία), ἂν δέν ὑπάρχει ζήτηση παπουτσιῶν στήν ἀγορά. Ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια καί ἱκανότητα δέν ἔχουν καμιά ἀνταλλακτική ἀξία ὅσο παραμένουν ἀζήτητες στή δοσμένη ἀγορά. Ὁ ἰδιοκτήτης κεφαλαίου μπορεῖ ν' ἀγοράσει ἀνθρώπινη ἐργασία καί νά τή μετατρέψει σέ κερδοφόρα ἐπένδυση τοῦ κεφαλαίου του. Ὁ κάτοχος τῆς ἐργασίας πρέπει νά πουλήσει τήν ἐργασία του στόν καπιταλιστή σύμφωνα μέ τούς δοσμένους ὄρους τῆς ἀγοράς. Διαφορετικά εἶναι καταδικασμένος στήν πείνα. Ἡ οἰκονομική αὐτή διαδικασία ἀντανακλάται σέ μιά ἱεραρχία ἀξιῶν. Τό κεφάλαιο ἐξουσιάζει τήν ἐργασία. Συσσωρευμένα ἀγαθά, κάτι πού εἶναι νεκρό, ἔχουν μεγαλύτερη ἀξία ἀπό τήν ἐργασία, τήν ἀνθρώπινη ἐνέργεια, κάτι τό ζωντανό.

Αὕτη εἶναι ἡ βασική συγκρότηση τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπό τότε πού ἐμφανίστηκε. Κι ἐνῶ ἐξακολουθεῖ νά εἶναι τό κύριο χαρακτηριστικό καί τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ, ἔχουν ἀλλάξει ὀρισμένοι παράγοντες πού δίνουν στόν τελευταῖο τά ἰδιαίτερα γνωρίσματά του, τά ὁποῖα ἔχουν σημαντική ἐπίδραση στή διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου.

Σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ παρατηροῦμε μιά διαδικασία συγκεντρωτισμοῦ καί συγκέντρωσης τοῦ κεφαλαίου. Οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις γίνονται συνεχῶς μεγαλύτερες καί οἱ μικρές ἐξαφανίζονται. Ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου, τό ὁποῖο εἶναι ἐπενδυμένο στίς μεγάλες αὐτές ἐπιχειρήσεις, χωρίζεται ὅλο καί πιά πολύ ἀπό τή διαχείρισή τους. Ἐκατοντάδες χιλιάδες μέτοχοι «κατέχουν» τήν ἐπιχείρηση ἀπό κοινοῦ. Μιά διοικητική γραφειοκρατία πού δέν κατέχει τίποτε, ἀλλά καλοπληρώνεται, διευθύνει τήν ἐπιχείρηση. Ἡ γραφειοκρατία αὕτη ἐνδιαφέρεται λιγότερο γιά τήν αὔξηση τῶν κερδῶν καί περισσότερο γιά τήν ἐπέκταση

της επιχείρησης και της δικής της εξουσίας. Ἡ αὐξανόμενη συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου καί ἡ δημιουργία ἰσχυρῆς διοικητικῆς γραφειοκρατίας συνοδεύτηκαν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Λόγω τῆς συνδικαλιστικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, ὁ ἐργάτης δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά διαπραγματευτεῖ τὴν ἐργατικὴν δύναμιν μόνος του. Ἀνήκει σέ μιά μεγάλη συνδικαλιστικὴ ἔνωση, πού καί αὕτη διευθύνεται ἀπὸ μιά ἰσχυρὴ γραφειοκρατία, ἡ ὁποία τὸν ἀντιπροσωπεύει ἀπέναντι στοὺς διομηχανικούς κολοσσούς. Ἡ πρωτοβουλία ἔχει μεταπηδήσει, γιὰ καλύτερα ἢ γιὰ χειρότερα, τόσο στὴν περίπτωση τοῦ κεφαλαίου, ὅσο καί στὴν περίπτωση τῆς ἐργασίας, ἀπὸ τὸ ἄτομο στὴ γραφειοκρατία. Ἐνας ὁλοένα καί μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀνθρώπων παύουν νά εἶναι ἀνεξάρτητοι, καί γίνονται ὑποχείριοι στοὺς διευθυντές τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν αὐτοκρατοριῶν.

Ἐνα ἄλλο ἀποφασιστικὸ γνῶρισμα πού προέρχεται ἀπὸ τὴν συγκέντρωση αὕτη τοῦ κεφαλαίου καί ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ, θρίσκειται στὸν ἰδιαιτέρο τρόπο τῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας. Οἱ μεγάλες συγκεντρωτικὲς ἐπιχειρήσεις μέ τὸ ριζικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ὁδηγοῦν σέ μιά ὀργάνωση ὅπου τὸ ἄτομο χάνει τὴν ἀτομικότητά του καί μετατρέπεται σ' ἓνα ἀναλώσιμο ἐξάρτημα τῆς μηχανῆς. Τὸ ἀνθρώπινο πρόβλημα σὲ σύγχρονο καπιταλισμὸ μπορεῖ νά διατυπωθεῖ ὡς ἑξῆς:

Ὁ σύγχρονος καπιταλισμὸς χρειάζεται ἀνθρώπους πού συνεργάζονται χωρὶς προστριβές καί σέ μεγάλους ἀριθμούς, πού θέλουν νά καταναλώνουν ὅλο καί περισσότερο, καί ἔχουν τυποποιημένα γούστα πού εὐκόλα ἐπηρεάζονται καί προβλέπονται. Χρειάζεται ἀνθρώπους πού νιώθουν ἐλεύθεροι καί ἀνεξάρτητοι, πού δέν ὑποκύπτουν σέ καμιά ἐξουσία, ἀρχή ἢ συνείδηση, ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶναι πρόθυμοι νά δέχονται διαταγές, νά κάνουν ὅ,τι τοὺς ζητοῦν, νά παίρνουν τὴ θέση τους

στήν κοινωνική μηχανή χωρίς προστριβές· ανθρώπους πού μπορούν νά καθοδηγηθοῦν χωρίς βία, νά ὀδηγοῦνται χωρίς ἡγέτες, νά παρακινοῦνται χωρίς σκοπό – ἐκτός ἀπό τό σκοπό νά παράγουν, νά κινοῦνται, νά λειτουργοῦν, νά προχωροῦν.

Ποιοί εἶναι τό ἀποτέλεσμα; Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει ἀποξενωθεῖ ἀπό τόν ἑαυτό του, ἀπό τό συνάνθρωπό του καί ἀπό τή φύση¹. Ἐχει μεταβληθεῖ σέ ἐμπόρευμα καί ἀντιλαμβάνεται τίς δυνάμεις τῆς ζωῆς του σάν μιά ἐπένδυση πού πρέπει νά τοῦ ἀποφέρει τό ἀνώτατο δυνατό κέρδος, σίς δοσμένες συνθήκες τῆς ἀγορᾶς. Οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις εἶναι οὐσιαστικά σχέσεις ἁλλοτριωμένων αὐτομάτων, πού τό καθένα βασίζει τήν ἀσφάλειά του στό νά παραμένει κοντά στό κοπάδι καί νά μή διαφέρει στή σκέψη, στά αἰσθήματα ἢ στήν πράξη ἀπό τούς ἄλλους. Κι ἐνῶ ὁ καθένας προσπαθεῖ νά παραμένει ὅσο μπορεῖ κοντύτερα στούς ἄλλους, ὅλοι παραμένουν ὁλοκληρωτικά μόντοι, ὅλοι νιώθουν νά τούς διαπερνᾷ βαθύ αἶσθημα ἀνασφάλειας καί ἐνοχῆς, πού πάντοτε ἐμφανίζεται ὅταν δέν ξεπερνιέται ἡ ἀνθρώπινη μοναξιά. Ὁ πολιτισμός μας προσφέρει πολλά καταπραῦντικά πού βοηθοῦν τούς ἀνθρώπους νά διατηροῦν συνειδητῇ ἄγνοια αὐτῆς τους τῆς μοναξιάς: πρῶτ' ὅλα προσφέρει τήν αὐστηρή ρουτίνα τῆς γραφειοκρατούμενης, μηχανικῆς ἐργασίας, πού κάνει τά ἄτομα νά μή συναισθάνονται τίς πιό βαθιές ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες τους, τή λαχτάρα νά ξεπεράσουν τόν ἑαυτό τους καί νά ἐνωθοῦν μέ τούς ἄλλους. Στό βαθμό πού ἡ ρουτίνα τῆς ἐργασίας δέν ἀρκεῖ γιά τό σκοπό αὐτό, ὁ ἄνθρωπος κατανικᾷ τήν κρυφή του ἀπελπισία μέ τή ρουτίνα τῆς ψυχαγωγίας, μέ τήν παθητική κατανάλωση ἤχων καί θεαμάτων πού προσφέρει ἡ βιομηχανία τῆς ψυχαγω-

1. Μιά πύο λεπτομερῆς ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς ἁλλοτριώσεως καί τῆς ἐπίδρασης τῆς σύγχρονης κοινωνίας στό χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου γίνεται στό *Ἡ ὕγιής κοινωνία*, ἐκδόσεις Μπουκουμάνη.

γίας. Ἐπιπλέον, μέ τήν ἱκανοποίηση ν' ἀγοράζει διαρκῶς καινούργια πράγματα καί νά τά ἀνανεώνει. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος εἶναι πράγματι πολύ κοντά στήν εἰκόνα πού περιγράφει ὁ Χάξλεϋ στό βιβλίο του Ὁ θαυμαστός νέος κόσμος: καλοθρεμμένος, καλοντυμένος, ἱκανοποιημένος σεξουαλικά καί ὥστόσο χωρίς προσωπικότητα, χωρίς καμιά ἐπαφή μέ τοὺς συνανθρώπους του ἐκτός ἀπό τήν πιό ἐπιφανειακή, κατευθυνόμενος ἀπό συνθήματα πού τόσο ἐπιγραμματικά διατυπώνει ὁ Χάξλεϋ, ὅπως: «Ὅταν τ' ἀνθρώπινα γρανάζια ἔχουν αἰσθήματα, ἡ κοινωνική μηχανή παθαίνει ἐμπλοκές», ἢ «Ποτέ μήν ἀναβάλλεις γι' αὔριο τή διασκέδαση πού μπορείς νά ἔχεις σήμερα», ἢ ὅπως ἡ περίφημη φράση, «Ὅλοι εἶναι εὐτυχισμένοι στήν ἐποχή μας». Ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου σήμερα βρίσκεται στό νά «διασκεδάζει». Ἡ διασκέδαση βρίσκεται στήν ἱκανοποίηση νά καταναλώνει καί νά «ἀπολαμβάνει» ἐμπορεύματα, θεάματα, τροφές, ποτά, τσιγάρα, ἀνθρώπους, διαλέξεις, βιβλία, κινηματογραφικά φιλμ. Ὅλα καταναλώνονται, ὅλα καταδροχθίζονται. Ὁ κόσμος ὅλος εἶναι ἓνα μεγάλο ἀντικείμενο γιά τήν ὄρεξή μας, ἓνα μεγάλο μῆλο, μιά μεγάλη μπουκάλα, ἓνας μέγας μαστός, κι ἐμεῖς θηλάζουμε, πάντα προσδοκοῦμε, ἐλπίζουμε καί πάντα ἀπογοητευόμαστε. Ὁ χαρακτήρας μας εἶναι ρυθμισμένος νά ἀνταλλάσσει καί νά παίρνει, νά ἀλλάζει καί νά καταναλώνει. Τό καθετί, πνευματικό ἢ ὑλικό, γίνεται ἀντικείμενο ἀνταλλαγῆς καί κατανάλωσης.

Ὅσο ἀφορᾷ τῇ θέσῃ τῆς ἀγάπης, αὕτη ἀνταποκρίνεται κατ' ἀνάγκη στόν κοινωνικό χαρακτήρα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Τά αὐτόματα δέ μποροῦν ν' ἀγαπήσουν. Μποροῦν ν' ἀνταλλάξουν τά «πακέτα τῶν προσωπικοτήτων τους», καί νά ἐλπίζουν σέ μιά καλή εὐκαιρία. Μιά ἀπό τίς πιό ἀποκαλυπτικές ἐκδηλώσεις τῆς ἀγάπης, καί ἰδιαίτερα τοῦ γάμου μ' αὐτό τόν ἄλλοτριωμένο χαρακτήρα, εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ «συνεταιρισμοῦ». Σέ ὅλα τά ἄρθρα τά σχετικά μέ τό πρόβλημα τοῦ εὐτυ-

χισμένου γάμου, ή ιδανική κατάσταση πού περιγράφεται είναι ό συνεταιρισμός πού λειτουργεί όμαλά. Αυτή ή περιγραφή δέν είναι πολύ διαφορετική από τήν εικόνα ενός ύπαλλήλου πού εργάζεται αποδοτικά, χωρίς προστριβές. Τοῦ ατόμου πού θά πρέπει νά είναι «λογικά ανεξάρτητος», νά συνεργάζεται, νά είναι άνεκτικός καί ταυτόχρονα φιλόδοξος καί επιθετικός. Έτσι, ό σύμβουλος τοῦ γάμου μᾶς λέει ότι ό σύζυγος θά πρέπει νά έχει κατανόηση γιά τή γυναίκα του καί νά τή βοηθά. Νά μήν παραλείπει ένα κομπλιμέντο γιά τό νέο της φόρεμα ή γιά ένα νόστιμο φαγητό της. Ἡ σύζυγος, μέ τή σειρά της, θά πρέπει νά δείχνει κατανόηση όταν εκείνος γυρίζει σπίτι κουρασμένος καί στενοχωρημένος. Ν' ἀκούει μέ προσοχή τίς επαγγελματικές του στενοχώριες καί νά μή θυμώσει ἀλλά νά δείξει κατανόηση, ἄν αὐτός ξεχάσει τή γιορτή της. Ἐκείνο στό όποιο καταλήγει όλη αὐτή ή σχέση είναι ή καλολαδωμένη συνεργασία ἀνάμεσα σέ δύο πρόσωπα πού παραμένουν ξένα σέ όλη τους τή ζωή, πού ποτέ δέ φτάνουν σέ μιᾶ «βαθιά σχέση», ἀλλά πού συμπεριφέρονται μέ ἀμοιβαία ἀδρότητα καί προσπαθοῦν νά κάνουν ό ένας τόν ἄλλο νά νιώθει εὐχάριστα.

Σ' αὐτή τήν ἀντίληψη τῆς ἀγάπης καί τοῦ γάμου τό κύριο στοιχείο βρίσκεται στήν εξασφάλιση ενός καταφυγίου από τό ἀνυπόφορο συναίσθημα τῆς μοναξιάς. Στήν «ἀγάπη» βρίσκει κανείς ἐπιτέλους ένα λιμάνι, ένα καταφύγιο από τή μοναξιά. Σχηματίζει μιᾶ συμμαχία δύο ἀνθρώπων ἐνάντια στόν ὑπόλοιπο κόσμο, καί αὐτός ό «ἐγωισμός εἰς διπλοῦν» θεωρεῖται λαθεμένα σάν οἰκειότητα καί ἀγάπη.

Ἡ ἔμφαση στό πνεῦμα τοῦ συνεταιρισμοῦ, τῆς ἀμοιβαίας ἀνοχῆς κλπ. είναι ένα σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Πρίν ἀπ' αὐτό, στά χρόνια μετά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, κυριαρχοῦσε ή ἀντίληψη γιά τήν ἀγάπη σύμφωνα μέ τήν όποία ή ἀμοιβαία σεξουαλική ἱκανοποίηση θεωροῦνταν σάν βάση γιά ἁρμονικές ἐρωτικές

σχέσεις και ιδιαίτερα για έναν ευτυχισμένο γάμο. Πίστευαν τότε ότι οι αιτίες για τη συχνή αποτυχία του γάμου βρίσκονταν στο γεγονός ότι οι δύο έταίροι δεν είχαν κάνει ένα πετυχημένο «σεξουαλικό ταίριασμα». Την αιτία για τό λάθος αυτό την απέδιδαν στην άγνοια σχετικά μέ τη «σωστή» σεξουαλική συμπεριφορά, δηλαδή στη λαθεμένη σεξουαλική τεχνική του ενός ή και των δύο παρτεναίρ του γάμου. Για νά «θεραπεύσουν» αυτό τό λάθος και νά βοηθήσουν τά άτυχα ζευγάρια πού δέ μπορούσαν ν' αγαπήσουν ό ένας τόν άλλο, πολλά διβλία έδιναν οδηγίες και συμβουλές για τη σωστή σεξουαλική συμπεριφορά και ύπόσχονταν άόριστα ή κατηγορηματικά ότι ή ευτυχία και ή αγάπη θά ακολουθήσουν. Ή βαθύτερη ιδέα ήταν ότι ή αγάπη είναι ό καρπός της σεξουαλικής ικανοποίησης και ότι άν δύο άνθρωποι μάθαιναν πώς νά ικανοποιούν ό ένας τόν άλλο σεξουαλικά, τότε άσφαλώς θά αγαπιούνταν. Ή ιδέα αυτή συμβάδιζε μέ τη γενική αυταπάτη της εποχής, πώς ή χρήση της σωστής τεχνικής ήταν ή λύση όχι μόνο των τεχνικών προβλημάτων της βιομηχανικής παραγωγής αλλά και όλων των ανθρώπινων προβλημάτων. Άγνοούσαν τό γεγονός ότι ή αλήθεια είναι ακριβώς τό αντίθετο αυτής της αντίληψης.

Ή αγάπη δέν είναι καρπός μιās ικανοποιητικής σεξουαλικής σχέσης, άλλ' αντίθετα ή σεξουαλική ευχαρίστηση, ακόμα και ή γνώση της αποκαλούμενης σεξουαλικής τεχνικής, είναι καρπός της αγάπης. Άν για την επιβεβαίωση αυτής της άποψης δέν άρκει ή καθημερινή παρατήρηση, ή απόδειξη μπορεί νά βρεθεί στο πλούσιο υλικό των ψυχαναλυτικών δεδομένων. Ή μελέτη των πιο συχνών σεξουαλικών προβλημάτων – ψυχρότητα στις γυναίκες και ψυχολογική άνικανότητα στους άντρες, σοδαρης ή έλαφριάς μορφής – δείχνει ότι ή αιτία δέ βρίσκεται στην άγνοια της σωστής τεχνικής, αλλά στους φόβους και τούς φραγμούς πού κάνουν άδύνατη την αγάπη. Φόβος ή μίσος για τό άλλο φύλο βρίσκονται

στή βάση τῶν δυσκολιῶν πού ἐμποδίζουν ἓνα ἄτομο νά δώσει ὁλοκληρωτικά τόν ἑαυτό του, νά ἐνεργήσει αὐθόρμητα καί νά ἐμπιστευτεῖ τόν ἐρωτικό του σύντροφο στήν ἀμεσότητα καί εἰλικρίνεια τῆς σωματικῆς ἐπαφῆς. Ἄν τό σεξουαλικά ἐμποδισμένο ἄτομο μπορέσει ν' ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τό φόβο ἢ τό μίσος καί νά γίνει ἔτσι ἱκανό γιά τήν ἀγάπη, τότε τά σεξουαλικά προβλήματα βρίσκουν τή λύση τους. Ἄν ὄχι, ἡ ὁποια γνώση τῆς σεξουαλικῆς τεχνικῆς δέν προσφέρει καμιά βοήθεια.

Καί ἐνῶ τά δεδομένα τῆς ψυχαναλυτικῆς θεραπευτικῆς δείχνουν τή σφαλερότητα τῆς ιδέας ὅτι ἡ γνώση τῆς σωστῆς τεχνικῆς ὁδηγεῖ στή σεξουαλική εὐτυχία καί τήν ἀγάπη, ἡ θεωρητική βάση τῆς ιδέας ὅτι ἡ ἀγάπη εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀμοιβαίας σεξουαλικῆς ἱκανοποίησης ἐπηρεάστηκε σημαντικά ἀπό τίς θεωρίες τοῦ Φρόντ. Γιά τόν Φρόντ, ἡ ἀγάπη εἶναι βασικά σεξουαλικό φαινόμενο. «Ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ἀνακάλυψε ἐμπειρικά ὅτι ἡ σεξουαλική (γενετήσια) ἀγάπη τοῦ πρόσφερε τή μεγαλύτερη ἡδονή, τόσο μεγάλη πού πῆρε τή θέση τοῦ προτύπου, τοῦ συμβόλου γιά κάθε του χαρά, θά πρέπει, ἀπ' αὐτή τήν αἰτία νά παρακινήθηκε νά ἀναζητήσει ὅλη του τήν εὐτυχία στό ἴδιο αὐτό μονοπάτι τῶν σεξουαλικῶν σχέσεων, νά τοποθετήσει τό γενετήσιο ἐρωτισμό στό κέντρο τῆς ζωῆς του.» Γιά τόν Φρόντ, τό συναίσθημα τῆς ἀδερφικῆς ἀγάπης εἶναι ἐκδήλωση σεξουαλικῆς ἐπιθυμίας, ὅπου τό σεξουαλικό ὁρμέφυτο ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ μιά παρόρμηση πρὸς ἓνα ἀπαγορευμένο ἀντικείμενο. «Ἡ ἀγάπη πρὸς ἓνα ἀπαγορευμένο ἀντικείμενο ἦταν πράγματι ἀρχικά γεμάτη ἀπό αἰσθησιακή ἀγάπη καί στό ὑποσυνείδητο τοῦ ἀνθρώπου παραμένει τέτοια...» Ὅσο ἀφορᾷ τό συναίσθημα τῆς ἔκστασης, τῆς συνένωσης μέ τό σύμπαν («ὠκεάνιο συναίσθημα»), πού εἶναι ἡ οὐσία τῆς μυστικιστικῆς ἐμπειρίας καί ἡ ρίζα τοῦ πιό ἐντονου συναισθήματος τῆς ἐνότητας μέ ἓνα ἄλλο ἄτομο ἢ μέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ἐρμηνεύτηκε ἀπό τόν Φρόντ σάν παθολογικό

φαινόμενο, σάν όπισθοδρομία σέ μία κατάσταση άρχαικού «άπεριορίστου ναρκισσισμού»².

Ένα δήμα πιό πέρα, βρίσκειαι ή αντίληψη τοῦ Φρόνντ ότι ή άγάπη καθαυτή εἶναι ένα παράλογο φαινόμενο. Η διαφορά ανάμεσα στήν παράλογη άγάπη καί στήν άγάπη σάν έκδήλωση τῆς ώριμης προσωπικότητας δέν ύπάρχει γιά τόν Φρόνντ. Σέ κάποια μελέτη του ύποστήριξε ότι ή μεταφορική άγάπη³ δέν εἶναι οὔσιαστικά διαφορετική άπό τό «κανονικό» φαινόμενο τῆς άγάπης. Μέ τό νά νιώσει κανείς έρωτευμένος, πάντοτε πλησιάζει τήν άνωμαλία, πάντοτε συνοδεύεται άπό τήν τύφλωση πρὸς τήν πραγματικότητα, άπό τόν καταναγκασμό καί εἶναι μία μεταφορά άπό τά έρωτικά αντικείμενα τῆς παιδικῆς ήλικίας. Η άγάπη σάν όρθολογικό φαινόμενο, σάν κορυφαία έκδήλωση τῆς ανθρώπινης ώριμότητας δέν άποτελοῦσε αντικείμενο έρευνας γιά τόν Φρόνντ, μά καί δέν τῆς άναγνώριζε πραγματική ύπαρξη.

Παρόλ' αὐτά, θά ἦταν λάθος νά υπερτιμήσουμε τήν επίδραση τοῦ Φρόνντ στή διαμόρφωση τῆς θεωρίας ότι ή άγάπη εἶναι καρπός τῆς σεξουαλικῆς ἔλξης ή μάλλον ότι εἶναι ή ἴδια ή σεξουαλική ἱκανοποίηση πού καθρεφτίζεται στό συνειδητό συναίσθημα. Οὔσιαστικά, ή αἰτιακή αὐτή σχέση ἔχει αντίθετη κατεύθυνση. Οἱ ἰδέες τοῦ Φρόνντ ἐπηρεάστηκαν ἐν μέρει άπό τό πνεῦμα τοῦ 19ου αἰώνα καί επικράτησαν, ὡς ένα σημεῖο, λόγω τοῦ κλίματος πού επικράτησε στά χρόνια μετά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Μερικοί άπό τούς παράγοντες πού ἐπηρεάσαν τόσο τίς λαϊκές ὥσο καί τίς φροῦδικές ἀντιλήψεις ἦταν, πρῶτα πρῶτα, ή ἀντίδραση στά αὐστηρά ἦθη τῆς δικτωριανῆς ἐποχῆς. Ὁ δεῦτερος παράγοντας πού χαρακτηρίζει τίς θεωρίες τοῦ Φρόνντ βρίσκειαι

2. Σ. Φρόνντ, *Civilization and Its Discontents*, σέ ἀγγλική μετάφραση άπό τόν J. Riviere, The Hogarth Press, Ltd., Λονδίνο, 1953.

3. Σ. Φρόνντ, *Gesamte Werke*, Λονδίνο, 1940-52, τόμ. Χ.

στή βασική αντίληψη για τόν άνθρωπο, ὅπως αὐτή διαμορφώνεται ἀπό τήν ἴδια τή δομή τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Για ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι ὁ καπιταλισμός ἀνταποκρίνεται σίς φυσικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ἔπρεπε νά γίνει φανερό ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπό τή φύση του ἀνταγωνιστικός καί γεμάτος ἀπό ἀμοιβαία ἐχθρότητα. Ἐνῶ οἱ οἰκονομολόγοι τό «ἀπέδειξαν» αὐτό μέ τή θεωρία τῆς ἀκόρεστης ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου γιά τό οἰκονομικό κέρδος καί οἱ δαρβινιστές μέ τή θεωρία τοῦ βιολογικοῦ νόμου τῆς ἐπιβίωσης τοῦ ἰσχυροτέρου, ὁ Φρόντ ἐφτασε στό ἴδιο συμπέρασμα μέ τή θεωρία ὅτι ὁ ἄντρας παρακινεῖται ἀπό μιά ἀπεριόριστη ἐπιθυμία γιά τή σεξουαλική κατάκτηση ὅλων τῶν γυναικῶν καί ὅτι μόνο ἡ πίεση τῆς κοινωνίας ἐμποδίζει τόν ἄντρα νά ἐνεργήσει σύμφωνα μέ τίς παρορμήσεις του. Ἡ συνέπεια εἶναι ὅτι οἱ ἄνδρες ἀναγκαστικά ζηλεύουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο καί ὅτι αὐτή ἡ ἀμοιβαία ζήλια κι ὁ ἀνταγωνισμός θά συνεχίζονται ἀκόμα κι ἂν ἐξαφανιστοῦν ὅλες οἱ οἰκονομικές καί κοινωνικές αἰτίες πού τά συντηροῦν ⁴.

Τελικά, ὁ Φρόντ ἐπηρεάστηκε σημαντικά στή σκέψη του καί ἀπό τόν ὕλισμό τῆς μορφῆς πού κυριαρχοῦσε στό 19ο αἰώνα. Πίστευαν τότε ὅτι ὅλα τά πνευματικά φαινόμενα εἶχαν σάν ὑπόβαθρο τά σωματικά φαινόμενα, κι ἔτσι, ἡ ἀγάπη, τό μίσος, ἡ φιλοδοξία, ἡ ζήλια, ἐξηγοῦνταν ἀπό τόν Φρόντ σάν ἐκδηλώσεις τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ σεξουαλικοῦ ἐνστίκτου. Δέν εἶδε ὅτι ἡ βασική πραγματικότητα βρίσκεται στό σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, πρῶτ' ἀπ' ὅλα στήν ἀνθρώπινη κατάσταση, πού εἶναι ἡ κοινή μοίρα ὅλων τῶν ἀνθρώπων, καί κατὰ δεύτερο λόγο σίς συνθήκες, στήν πρακτική τῆς ζωῆς πού καθορίζεται ἀπό τή δοσμένη συγκρότηση τῆς κοινωνίας. Τό ἀποφασιστικό δῆμα πέρα ἀπό τή μορφή αὐτή τοῦ ὕλισμου τό ἔκανε ὁ Μάρξ μέ

4. *The Leaven of Love*, Izette de Forest, Λονδίνο, Collancz, 1954.

τόν «ϊστορικό ύλισμό του», στόν ὁποῖο οὔτε τό σῶμα, οὔτε ἓνα ἔνστικτο ὅπως ἡ ἀνάγκη τῆς τροφῆς ἢ τῆς κατοχῆς χρησιμεύει σάν κλειδί γιά τήν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλά ὁλόκληρη ἡ διαδικασία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ «πρακτική τῆς ζωῆς του».

Σύμφωνα μέ τόν Φρόντ, ἡ ἀπόλυτη καί χωρίς περιορισμούς ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἐνστικτων θά μπορούσε νά δημιουργήσῃ διανοητική ὑγεία καί εὐτυχία. Ἀλλά τά πραγματικά κλινικά δεδομένα ἀποδείχνουν ὅτι οἱ ἄντρες – καί οἱ γυναῖκες – πού ἀφιερώνουν τή ζωή τους στή χωρίς περιορισμούς σεξουαλική ἀπόλαυση δέν κερδίζουν τήν εὐτυχία καί πολύ συχνά ὑποφέρουν ἀπό σοβαρές νευρωτικές καταστάσεις καί ἐσωτερικές συγκρούσεις. Ἡ ὁλοκληρωτική ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἐνστικτώδικων ἐπιθυμιῶν ὅχι μόνο δέν ἀποτελεῖ βάση γιά τήν εὐτυχία, ἀλλά οὔτε κἀν ἐγγύηση γιά τή διανοητική ὑγεία. Ὡστόσο, οἱ ιδέες τοῦ Φρόντ μπόρεσαν νά γίνουν δημοφιλεῖς στήν περίοδο μετά τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ἐξαιτίας τῶν ἀλλαγῶν πού ἔγιναν στό πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπου ἡ ἔμφαση μετατοπίστηκε ἀπό τήν ἀποταμίευση στή δαπάνη καί ἀντί γιά τόν αὐτοπεριορισμό καί τή στέρηση, σάν μέσο γιά τήν οἰκονομική ἐπιτυχία, ἐξαίρεται ἡ κατανάλωση σάν προϋπόθεση γιά μιὰ ὅλο καί πλατύτερη ἀγορά, καί σάν ἡ κυριότερη ἱκανοποίηση γιά τό γεμάτο ἀγωνία, αὐτοματοποιημένο ἄτομο. Τό νά μήν ἀναβάλλεις τήν ἱκανοποίηση ὁποιασδήποτε ἐπιθυμίας ἀποτελοῦσε χαρακτηριστική τάση τόσο στή σφαῖρα τοῦ σέξ ὅσο καί στήν κατανάλωση ὅλης τῆς κλίμακας τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν.

Εἶναι ἐνδιαφέρον νά συγκρίνουμε τίς θεωρίες τοῦ Φρόντ, πού ἀντιστοιχοῦν στό πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ ὅπως ἦταν διαμορφωμένο στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα μας, μέ τίς θεωρητικές ἀντιλήψεις ἐνός ἀπό τούς πιό γνωστούς σύγχρονους ψυχχαναλυτές, τοῦ Χ. Σ. Σάλλιβαν. Στό ψυχχαναλυτικό σύστημα τοῦ Σάλλιβαν βρι-

σκουμε, σέ αντίθεση πρὸς τὸν Φρόντ, μὰ αὐστηρὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ σεξουαλισμὸ καὶ τὴν ἀγάπη.

Ποιά εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ἀγάπης καὶ τῆς οἰκειότητος στὴ θεωρία τοῦ Σάλλιβαν; «Ἡ ἀγάπη – γράφει – εἶναι ἡ μορφὴ σχέσης δύο ἀνθρώπων πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικῆς τους ἀξίας. Ἡ ἐπιβεβαίωση αὐτὴ ἀπαιτεῖ τὴ σχέση ἐκείνη πού ὀνομάζω συνεργασία καὶ μέ τὴν ὁποία ἐννοῶ τὴν καθαρὰ διαμορφωμένη προσαρμογὴ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἑνὸς πρὸς τίς φανερὲς ἀνάγκες τοῦ ἄλλου ἀτόμου, στὴν ἐπιδίωξη ὅλο καὶ πῶ ταυτότητων, δηλαδή ἁμοιβαίων, ἱκανοποιήσεων καὶ τῆς διατήρησης μιᾶς ὅλο καὶ πῶ ὁμοιας ἀναζήτησης ἀσφάλειας.»⁵ Ἄν ἀπαλλάξουμε τὰ λεγόμενα τοῦ Σάλλιβαν ἀπὸ τὴν κάπως μπερδεμένη γλώσσα τους, ἡ οὐσία τῆς ἀγάπης βρῖσκεται σέ μιὰ σχέση συνεργασίας στὴν ὁποία δύο ἄνθρωποι νιώθουν: «Παίζουμε σύμφωνα μέ τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ καὶ προσπαθοῦμε νὰ κρατήσουμε τὸ γόητρό μας καὶ τὸ αἶσθημα ὑπεροχῆς καὶ ἀξίας.»⁶

Ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἰδέα τοῦ Φρόντ γιὰ τὴν ἀγάπη εἶναι μιὰ περιγραφὴ τῆς θέσης τοῦ πατριαρχικοῦ ἄντρα στίς συνθήκες τοῦ καπιταλισμοῦ τοῦ 19ου αἰώνα, ἔτσι καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ Σάλλιβαν καθρεφτίζει τὴ θέση τοῦ ἀλλοτριωμένου, ἀγοραστικοῦ ἀτόμου τοῦ 20οῦ αἰώνα. Εἶναι ἡ περιγραφὴ ἑνὸς «ἐγωισμοῦ εἰς διπλοῦν», ἡ

5. Σάλλιβαν, *The Interpersonal Theory of Psychiatry*, W. W. Norton Co., Νέα Ὑόρκη, 1953, σελ. 246. Πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ὅτι παρόλο πού ὁ Σάλλιβαν δίνει αὐτὸ τὸν ὀρισμὸ σέ σχέση μέ τίς προσπάθειες τῆς προεφηδικῆς ἡλικίας, τίς θεωρεῖ σάν τάσεις ὁλοκλήρωσης πού ἐμφανίζονται στὴν προεφηδική ἡλικία, «καὶ πού τίς ἀποκαλοῦμε ἀγάπη, ὅταν φτάσουν στὴν πλήρη ἀνάπτυξή τους», καὶ λέει ὅτι αὐτὴ ἡ ἀγάπη στὴν προεφηδική ἡλικία ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀπαρχὴ αὐτοῦ, πού στὴν ψυχιατρικὴ ὀρίζεται σάν ὁλοκληρωμένη ἀγάπη.

6. Στὸ ἴδιο, σελ. 246. Ἐνας ἄλλος ὀρισμὸς τῆς ἀγάπης ἀπὸ τὸν Σάλλιβαν, ὅτι ἡ ἀγάπη ἀρχίζει ὅταν ἓνα ἄτομο αἰσθάνεται πῶς οἱ ἀνάγκες ἑνὸς ἄλλου ἀτόμου εἶναι τὸ ἴδιο σημαντικὲς ὅσο καὶ οἱ δικές του – εἶναι λιγότερο χρωματισμένος ἀπὸ τὴν ἐμπορευματικὴ ἀντίληψη ἀπ' ὅ,τι ὁ προηγούμενος.

σχέση δυό ανθρώπων πού συνεταιρίζουν τά κοινά τους συμφέροντα καί συμμαχοῦν ἀπέναντι σ' ἓναν ἐχθρικό καί ἀλλοτριωμένο κόσμο. Στήν πραγματικότητα, αὐτός ὁ ὀρισμός τῆς οἰκειότητας ἔχει καταρχή ἰσχὺ γιὰ τὰ αἰσθήματα ὁποιασδήποτε συνεραζόμενης ομάδας στήν ὁποία τό κάθε ἄτομο «προσαρμόζει τή συμπεριφορά του στίς φανερές ἀνάγκες τῶν ἄλλων στήν ἐπιδίωξη τῶν κοινῶν σκοπῶν» (εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Σάλλιβαν μιᾷ γιὰ φανερές ἀνάγκες, ὅταν τό λιγότερο πού θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς γιὰ τήν ἀγάπη εἶναι ὅτι ἐκφράζει μιὰ ἀνταπόκριση σέ *μή φανερές ἀνάγκες* ἀνάμεσα σέ δυό ἄτομα).

Ἡ ἀγάπη σάν ἀμοιβαία σεξουαλική ἱκανοποίηση καί ἡ ἀγάπη σάν «συνεταιρισμός» καί σάν καταφύγιο ἀπὸ τή μοναξιά εἶναι οἱ δυό «κανονικές» μορφές ἀποσύνθεσης τῆς ἀγάπης στήν κοινωνικά τυποποιημένη παθολογία τῆς ἀγάπης. Ὑπάρχουν πολλές ἐξατομικευμένες μορφές τῆς παθολογίας τῆς ἀγάπης, πού ἔχουν σάν συνέπεια τό συνειδητό μαρτύριο καί θεωροῦνται σάν νευρωτικές ἀπὸ τοὺς ψυχιάτρους ἀλλὰ καί ἀπὸ πολλοὺς κοινούς ἀνθρώπους. Μερικές ἀπὸ τίς πιό συχνές περιγράφονται συνοπτικά στά πιό κάτω παραδείγματα:

Ἡ βασική προϋπόθεση τῆς νευρωτικῆς ἀγάπης βρίσκεται στό γεγονός ὅτι τό ἓνα ἢ καί τά δυό μέρη τοῦ ζεύγους ἔχουν μείνει προσκολλημένοι στήν εἰκόνα ἑνὸς γονιοῦ καί μεταφέρουν τά αἰσθήματα, τίς προσδοκίες καί τοὺς φόβους πού κάποτε ἔτρεφαν πρὸς τόν πατέρα ἢ τή μητέρα στό πρόσωπο πού ἀγαποῦν ὅταν εἶναι πιὰ μεγάλοι. Τά ἄτομα αὐτά ποτέ δέν ξεπέρασαν τό στάδιο τῆς νηπιακῆς ἐξάρτησης καί ἀναζητοῦν τό ἴδιο αὐτό πρότυπο στίς συναισθηματικές ἀπαιτήσεις τῆς ὥριμης ἡλικίας τους. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, τό ἄτομο ἔχει μείνει συναισθηματικά ἓνα παιδί τῶν 2, 5 ἢ 12 χρόνων, ἐνῶ διανοητικά καί κοινωνικά βρίσκεται στήν πραγματική του ἡλικία. Στίς πιό σοβαρές περιπτώσεις, ἡ συναισθηματική ἀνωριμότητα ὁδηγεῖ σέ διαταραχές στήν

κοινωνική του συμπεριφορά. Στίς λιγότερο σοβαρές, ή σύγκρουση περιορίζεται στή σφαίρα τών οικείων, προσωπικών σχέσεων.

Σέ σχέση μέ τήν προηγούμενη έρευνα τής πατροκεντρικής ή μητροκεντρικής προσωπικότητας, τό παρακάτω παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου νευρωτικῆς έρωτικῆς σχέσης, πού εἶναι πολύ συχνή σήμερα, περιγράφει τήν περίπτωση τών άντρών πού στή συναισθηματική τους εξέλιξη έμειναν προσκολλημένοι σέ μιá νηπιακή πρόσδεση στή μητέρα. Αὐτοί εἶναι οἱ άντρες οἱ όποιοι, σά νά λέμε, ποτέ δέν αποκόπηκαν από τή μητέρα. Νιώθουν ακόμα σάν μικρά παιδιά. Έχουν ανάγκη από τής μητέρας τήν προστασία, τήν αγάπη, τή ζεστασιά, τή φροντίδα, τό θαυμασμό. Θέλουν τή χωρίς όρους αγάπη τής μητέρας, πού δέ δίνεται για κανέναν άλλο λόγο παρά μόνο γιατί τή χρειάζονται, γιατί εἶναι παιδιά της, γιατί εἶναι αδύναμοι. Τέτοιοι άντρες εἶναι συχνά πολύ τρυφεροί, γοητευτικοί, όταν προσπαθοῦν νά κάνουν μιá γυναίκα νά τούς αγαπήσει, ακόμα κι όταν τό πετύχουν αὐτό. Άλλά ή σχέση τους μέ τή γυναίκα, (όπως καί μέ όλους τούς άλλους ανθρώπους) παραμένει έπιφανειακή καί άνεύθυνη. Ό σκοπός τους εἶναι ν' αγαπιοῦνται καί όχι ν' αγαποῦν. Συνήθως ύπάρχει μεγάλη δόση ματαιοδοξίας σ' αὐτό τόν τύπο τοῦ άντρα καί μεγάλες ιδέες λίγο ή πολύ κρυμμένες μέσα του. Άν βροῦν τήν κατάλληλη γυναίκα, νιώθουν ασφάλεια, αἰσθάνονται σά νά εἶναι πρῶτοι καί καλύτεροι στόν κόσμο καί μποροῦν νά εκφράσουν πολλή στοργή καί γοητεία καί γι' αὐτό τό λόγο αὐτοί οἱ άντρες εἶναι συχνά τόσο άπατηλοί. Άλλά όταν, ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα, ή γυναίκα πάψει ν' ανταποκρίνεται στίς υπερβολικές τους προσδοκίες, έρχονται στή ζωή τους συγκρούσεις καί δυσαρέσκεια. Άν ή γυναίκα δέν τούς θαυμάζει άδιάκοπα καί προβάλλει άπαιτήσεις για μιá δική της προσωπική ζωή, άν θέλει κι αὐτή ν' αγαπιέται καί νά προστατεύεται, καί σέ άκραίες περιπτώσεις, άν δέν εἶναι διατεθει-

μένη ν' αποσιωπήσει τίς έρωτικές του ιστορίες μέ άλλες γυναίκες (ή ακόμα καί νά τόν θαυμάζει γι' αυτές), ό άντρας αυτός νιώθει πολύ πληγωμένος καί απογοητευμένος· συνήθως, έξηγεί αυτό τό συναίσθημα μέ τή σκέψη ότι ή γυναίκα του «δέν τόν αγαπάει, είναι έγωιστρια καί κυριαρχική». Καθετί πού ύστερεί ώς πρός τήν εικόνα καί τή συμπεριφορά τής στοργικής μητέρας άπέναντι σ' ένα χαριτωμένο παιδί, τό παίρνει σάν απόδειξη έλλειψης αγάπης. Αυτός ό άντρας συνήθως συγγέει τήν τρυφερή συμπεριφορά του καί τήν έπιθυμία του νά ευχαριστήσεται μέ τήν άληθινή αγάπη καί έτσι φτάνει στό συμπέρασμα ότι δέν τόν μεταχειρίζονται σωστά καί δικαία. Φαντάζεται τόν έαυτό του ότι είναι μεγάλος έραστής καί παραπονιέται πικρά γιά τήν άχαριστία πού δείχνει τό ταίρι του.

Σ' έξαιρετικές περιπτώσεις ένα τέτοιο μητροκεντρικό άτομο μπορεί νά προσαρμοστεί χωρίς σοδαρές άνωμαλίες. Άν ή μητέρα του πράγματι τόν αγαπούσε μέ ύπερπροστατευτικό τρόπο (μέ τό νά είναι ίσως κυριαρχική αλλά όχι καί καταστρεπτική), άν θρεϊ μιά γυναίκα μέ τόν ίδιο μητρικό τύπο, άν τά ιδιαίτερα χαρίσματα καί ταλέντα του τοϋ έπιτρέπουν νά χρησιμοποιεί τή γοητεία του καί νά προκαλεί τό θαυμασμό (όπως καμιά φορά συμβαίνει μέ έπιτυχημένους πολιτικούς), «προσαρμόζεται μέ έπιτυχία» από κοινωνική άποψη, χωρίς ποτέ καί νά φτάσει σ' ένα άνώτερο έπίπεδο ώριμότητας. Άλλά, σέ λιγότερο εϋνοϊκές περιστάσεις – καί αυτές φυσικά είναι πιό συχνές – ή έρωτική του ζωή, άν όχι καί ή κοινωνική του, θά είναι μιά σοδαρή απογοήτευση. Συγκρούσεις καί συχνά έντονη άγωνία καί κατάθλιψη έμφανίζονται όταν αυτού τοϋ είδους ό άνθρωπος μένει μόνος.

Σέ μιά ακόμα πιό άκραία παθολογική περίπτωση, ή προσκόλληση στή μητέρα είναι ακόμα πιό έντονη καί παράλογη. Σ' αυτή τήν κατάσταση, ό πόθος, μιλώντας συμβολικά, δέν είναι ή έπιστροφή στήν προστατευτική

άγκαλιά της μητέρας ή στο μητρικό στήθος, αλλά ή έπι-
στροφή στή μήτρα πού όλα τά δέχεται καί όλα τά
καταστρέφει. Άν ή ύγιής εξέλιξη είναι ή έξοδος από τή
μήτρα καί ή ανάπτυξη μέσα στον κόσμο, τό χαρακτηρι-
στικό της σοβαρής αυτής διανοητικής ασθένειας είναι
νά στραφεί προς τή μήτρα καί ν' απορροφηθεί άπ' αυ-
τήν, πράγμα πού σημαίνει νά δραπετεύσει από τή ζωή.
Αυτό τό είδος της προσκόλλησης συνήθως έμφανίζεται
στην περίπτωση πού οί μητέρες σχετίζονται μέ τά παι-
διά τους μέ καταστρεπτικό-απορροφητικό τρόπο. Όρι-
σμένες φορές στο όνομα της αγάπης, κι άλλες στο
όνομα του καθήκοντος, θέλουν νά κρατήσουν τό παιδί,
τόν έφηβο, τόν άντρα μέσα τους. Δέ θά πρέπει νά ανα-
πνέει παρά μόνο διαμέσου αυτών, ούτε ν' αγαπά παρά
μόνο μ' έναν επιφανειακό, σεξουαλικό τρόπο, υποβιβά-
ζοντας έτσι όλες τίς άλλες γυναίκες. Δέ θά πρέπει νά
είναι ελεύθερος καί ανεξάρτητος παρά ένας αιώνιος
ανάπηρος ή παράνομος.

Αυτή ή πλευρά της μητέρας, ή καταστρεπτική καί
απορροφητική, είναι ή άρνητική πλευρά της μητρικής
είκόνας. Η μητέρα μπορεί νά δίνει αλλά καί νά παίρνει
τή ζωή. Είναι ή μόνη πού ξαναζωντανεύει αλλά κι αυτή
πού καταστρέφει. Μπορεί νά κάνει θαύματα αγάπης
άλλά κανείς δέ μπορεί νά πληγώσει τόσο βαθιά όσο
αυτή. Σέ θρησκευτικές παραστάσεις (όπως ή ινδική θεά
Κάλι) καί στο συμβολισμό των όνείρων, οί δυό αυτές
αντίθετες όψεις της μητέρας μπορούν νά βρεθούν συ-
χνά.

Μιά διαφορετική μορφή νευρωτικής παθολογίας βρί-
σκεται σ' εκείνες τίς περιπτώσεις όπου ή κύρια προ-
σκόλληση είναι προς τόν πατέρα. Μιά συχνή περίπτωση
είναι ό άντρας πού ή μητέρα του είναι ψυχρή καί έπι-
φυλακτική, ενώ ό πατέρας του (έν μέρει λόγω της ψυ-
χρότητας της γυναίκας του) συγκεντρώνει όλη του τήν
προσοχή καί τό ενδιαφέρον στο γιό. Είναι «καλός» πα-
τέρας, αλλά ταυτόχρονα έξουσιαστικός. Κάθε φορά πού

είναι ευχαριστημένος από τη διαγωγή του γιου του τόν επαινεί, του κάνει δώρα και είναι στοργικός. Όταν είναι δυσареστημένος, αποτραβιέται ή τόν μαλώνει. Ο γιός, για τόν όποιο ή αγάπη του πατέρα είναι ή μόνη πού έχει, προσδένεται στον πατέρα μέ δουλικό τρόπο. Ο κύριος σκοπός στή ζωή του είναι νά ευχαριστήσει τόν πατέρα και όταν τό πετυχαίνει νιώθει ευτυχισμένος, ασφαλισμένος και ικανοποιημένος. Άλλά όταν κάνει κάποιο λάθος, όταν αποτυχαίνει ή δέν καταφέρνει νά ευχαριστήσει τόν πατέρα νιώθει άδειος και απόκληρος, νιώθει ότι δέν αγαπιέται. Στήν κατοπινή του ζωή, ό τύπος αυτός του άντρα θά προσπαθήσει νά βρεί πατρική μορφή στήν όποία θά προσκολληθεί μέ τόν ίδιο τρόπο. Όλη του ή ζωή γίνεται μιά διαδοχή από άνεδοκατεδόσματα, μεταπτώσεις πού εξαρτώνται από τό άν πέτυχε νά κερδίσει τόν επαινο του πατέρα. Τέτοιοι άντρες είναι συχνά πολύ επιτυχημένοι στήν κοινωνική τους σταδιοδρομία. Είναι ευσυνείδητοι, αξιόπιστοι, πρόθυμοι, μέ τόν όρο ότι τό πατρικό πρότυπο στό όποιο έχουν άφιερωθεί ξέρεi πώς νά τούς μεταχειρίζεται. Άλλά, στίς σχέσεις τους μέ τίς γυναίκες παραμένουν επιφυλακτικοί και ξεκομμένοι. Η γυναίκα δέν έχει γι' αυτούς κεντρική σημασία· συνήθως νιώθουν μιά έλαφριά περιφρόνηση γι' αυτήν, πού συχνά παίρνει τή μορφή πατρικού ένδιαφέροντος για ένα μικρό κορίτσι. Στήν άρχή ίσως έντυπωσιάζουν μιά γυναίκα μέ τόν άνδροπρεπή τους χαρακτήρα, κατόπιν όμως προκαλούν όλο και περισσότερη απογοήτευση, όταν ή γυναίκα πού παντρεύονται άνακαλύπτει ότι είναι προορισμένη νά παίξει ένα δευτερεύοντα ρόλο σέ σχέση μέ τήν πρωταρχική προσκόλληση στό πατρικό πρότυπο πού κυριαρχεί στή ζωή του συζύγου κάθε στιγμή. Εκτός άν συμβαίνει ή γυναίκα αυτή νά έχει μείνει προσκολλημένη στον πατέρα της, κι έτσι μπορεί νά είναι ευτυχισμένη μ' έναν άντρα πού συνδέεται μαζί της όπως μ' ένα ιδιότροπο παιδί.

Πιο περίπλοκη είναι ή περίπτωση της νευρωτικής διαταραχής στην αγάπη πού βασίζεται σέ μιά διαφορετική σχέση τών γονιών, όταν δηλαδή οί γονείς δέν αγαπιούνται, αλλά προσέχουν πολύ νά μήν καθγαδίζουν ούτε νά δείχνουν έξωτερικά σημάδια της δυσαρέσκειάς τους. Ταυτόχρονα ή αποξένωση αυτή τούς στερεί τόν αὐθορμητισμό από τίς σχέσεις μέ τά παιδιά τους. Σ' ἓνα τέτοιο σπίτι, τό μικρό κορίτσι νιώθει μιά ἀτμόσφαιρα «εὐπρέπειας», μᾶς εὐπρέπειας ὅμως πού ποτέ δέν ἐπιτρέπει μιά ἄμεση, στενή ἐπαφή μέ ὅποιονδήποτε από τούς γονεῖς της καί γι'αὐτό τό κοριτσάκι μένει μ' ἓνα αἶσθημα ἀπορίας καί φόβου. Ποτέ δέν εἶναι βέβαιη τί σκέφτονται ἢ τί νιώθουν οί γονεῖς της. Ὑπάρχει πάντα ἓνα στοιχεῖο ἀβεβαιότητας καί μυστηρίου στήν ἀτμόσφαιρα. Σάν ἀποτέλεσμα, τό κοριτσάκι ἀποσύρεται σ' ἓνα κόσμο δικό του, πλάθει ὄνειρα, παραμένει ἀπομακρυσμένο καί ἀργότερα κρατᾷ τήν ἴδια στάση καί στίς ἐρωτικές της σχέσεις.

Ἐπιπλέον, τό ἀποτράβηγμα αὐτό ἔχει σάν συνέπεια τή δημιουργία ἔντονης ἀγωνίας, τοῦ αἰσθήματος ὅτι δέν πατᾷ γερά σπόν κόσμο καί συχνά ὀδηγεῖται σέ μαζοχιστικές τάσεις, σάν τό μόνο μέσο γιά νά δοκιμάσει ἔντονη συγκίνηση. Τέτοιες γυναῖκες συχνά θά προτιμοῦσαν ὁ ἄντρας τους νά ἔκανε σκηνές καί νά φώναζε παρὰ νά κρατᾷ μιά λογική καί μετριοπαθή στάση, γιατί μ' αὐτό τόν τρόπο θά τίς ἐλάφρωνε τουλάχιστο ἀπό τό βαρὺ φορτίο της ἔντασης καί τοῦ φόβου. Ὅχι σπάνια, προκαλοῦν μιά τέτοια συμπεριφορά, ὅχι συνειδητά βέβαια, ἀπό τήν ἀνάγκη νά διακόψουν τή βασανιστική ἀγωνία της συναισθηματικῆς οὐδετερότητας.

Ἄλλες συχνές μορφές παράλογης ἀγάπης περιγράφονται στίς παρακάτω παραγράφους, χωρίς ὅμως τήν ἀνάλυση τών ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν της παιδικῆς ζωῆς πού βρίσκονται στή ρίζα τους.

Μιά μορφή ψευτοαγάπης, πού δέν εἶναι καί τόσο σπάνια καί πού πολλοί ἄνθρωποι τήν παίρνουν σάν τή

«μεγάλη αγάπη», και πιο συχνά την περιγράφουν έτσι τα μυθιστορήματα και οι ταινίες, είναι ή «ειδωλολατρική» αγάπη. Όταν ένα άτομο δεν έχει φτάσει σε επίπεδο τέτοιο ώστε να έχει συναίσθηση της ταυτότητας, του εγώ του, που βασίζεται στη δημιουργική ανάπτυξη των ικανοτήτων του, έχει την τάση να λατρεύει σαν «είδωλο» το πρόσωπο που αγαπά. Το άτομο αυτό είναι αποξενωμένο από τις δικές του δυνάμεις και τις προβάλλει στο αγαπημένο πρόσωπο, το οποίο λατρεύει σαν πηγή όλων των αγαθών (*summum bonum*), όλης της αγάπης, του φωτός, της εὐλογίας. Μέ τη διαδικασία αυτή στερεί τον εαυτό του από κάθε δύναμη, χάνει τον εαυτό του μέσα στον άλλο που αγαπά αντί να τον βρίσκει. Αφού όμως σχεδόν κανένας άνθρωπος δε μπορεί, τελικά, να ανταποκρίνεται παντοτινά στις προσδοκίες του ειδωλολατρικού θαυμαστή ή θαυμάστριά του, ή απογοήτευση θ' ακολουθήσει όπωσδήποτε, και σαν θεραπεία θ' αναζητηθεί ένα καινούργιο είδωλο· μερικές φορές αυτό μπορεί να συνεχίζεται σ' έναν ατέλειωτο κύκλο. Εκείνο που χαρακτηρίζει αυτή τη μορφή της ειδωλολατρικής αγάπης, στην αρχή ιδίως, είναι ή ένταση και το ξάφνιασμα της έρωτικής έμπειρίας. Αυτή ή αγάπη συχνά περιγράφεται σαν ή αληθινή, μεγάλη αγάπη. Αλλά ενώ ή περιγραφή αυτή θέλει να τονίσει την ένταση και το βάθος της αγάπης, εκείνο που φανερώνει είναι ή πείνα και ή απελπισία του «ειδωλόλατρη». Είναι αυτονόητο ότι όρισμένες φορές δυό πρόσωπα βρίσκονται σε μία άμοιβαία «ειδωλολατρία» ή όποια κάποτε, σε άκραίες περιπτώσεις, μās δίνει την εικόνα της «τρέλας εις διπλούν».

Μιά άλλη μορφή ψευτοαγάπης είναι εκείνη που μπορεί να ονομαστεί «ρομαντική» αγάπη. Η οὐσία της βρίσκεται στο γεγονός ότι τη νιώθουν μόνο στη φαντασία τους και όχι στη σχέση μ' ένα άλλο πραγματικό πρόσωπο, σε όρισμένο τόπο και χρόνο. Η πιο διαδομένη μορφή αυτού του τύπου της αγάπης είναι εκείνη

πού συναντᾶμε στήν ἔμμεση ἐρωτική ἱκανοποίηση πού νιώθουν ὅσοι καταναλώνουν ἐρωτικές κινηματογραφικές ταινίες, ἐρωτικά διηγήματα τῶν περιοδικῶν, ἐρωτικά τραγούδια. "Ὅλοι οἱ ἀνεκπλήρωτοι πόθοι γιά ἀγάπη, συνένωση καί οἰκειότητα βρίσκουν τήν ἱκανοποίησή τους στήν κατανάλωση αὐτῶν τῶν προϊόντων. "Ένας ἄντρας ἢ μιά γυναίκα πού στίς σχέσεις μέ τόν/τή σύζυγο εἶναι ἀνίκανοι νά ξεπεράσουν τό ἐμπόδιο, τό φράγμα τῆς μοναξιᾶς τους καί τοῦ χωρισμοῦ τους, συγκινοῦνται μέχρι δακρύων ὅταν συμμετέχουν στή χαρούμενη ἢ τραγική ἐρωτική ἱστορία ἐνός ζευγαριοῦ στό πανί τῆς ὀθόνης. Γιά πολλά ζευγάρια, τό νά παρακολουθοῦν τέτοιες ἱστορίες στήν ὀθόνη εἶναι ἡ μόνη περίπτωση ὅπου νιώθουν ἀγάπη – ὄχι ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο – ἀλλά καί οἱ δύο μαζί σάν θεατές τῆς ἀγάπης κάποιων ἄλλων. Ἐφόσον ἡ ἀγάπη εἶναι φαντασία, ὄνειρο, μποροῦν νά συμμετέχουν. Μόλις κατεβεῖ στό ἐπίπεδο τῆς πραγματικῆς σχέσης ἀνάμεσα σέ δύο πραγματικά πρόσωπα, «παγώνουν».

Μιά ἄλλη πλευρά τῆς ρομαντικῆς ἀγάπης εἶναι ἡ ἀφηρημενοποίησή της ἀπό χρονική ἄποψη. "Ένα ζευγάρι μπορεῖ νά συγκινεῖται βαθιά μέ τίς ἀναμνήσεις τῆς ἀγάπης τους στό παρελθόν – ἄν καί, ὅταν τό παρελθόν αὐτό ἦταν παρόν, δέν ἔνιωθαν καθόλου ἀγάπη – ἢ καί μέ τή φαντασία τῆς μελλοντικῆς τους ἀγάπης. Πάρα πολλά ἀρραβωνιασμένα καί νιόπαντρα ζευγάρια ὀνειρεύονται ὅτι ἡ εὐτυχία τῆς ἀγάπης τους θά γίνει πραγματικότητα στό μέλλον, ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή πού ζοῦν μαζί ἀρχίζουν κιόλας νά πλήττουν ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο. Αὐτή ἡ τάση ταιριάζει μέ μιά γενικότερη τάση, χαρακτηριστική τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ζεῖ στό παρελθόν ἢ στό μέλλον, ὄχι ὅμως στό παρόν. Θυμᾶται μέ συγκίνηση τά παιδικά του χρόνια καί τή μητέρα του ἢ κάνει σχέδια εὐτυχίας γιά τό μέλλον. Εἴτε τό ἄτομο νιώθει τήν ἀγάπη ἔμμεσα συμμετέχοντας στίς πλαστές ἐμπειρίες ἄλλων, εἴτε μεταφέρεται ἀπό τό παρόν στό

παρελθόν ή στο μέλλον, αυτή ή άφηρημένη και άλλο-τριωμένη μορφή αγάπης χρησιμεύει σαν ναρκωτικό που άνακουφίζει τόν πόνο της πραγματικότητας, τή μοναξιά και τό χωρισμό του άτόμου.

Μιά άκόμα μορφή νευρωτικής αγάπης δρίσκεται στή χρησιμοποίηση του μηχανισμού τής προβολής, μέ τό σκοπό ν' άποφύγει κανείς τά δικά του προβλήματα και ν' άσχολεϊται μέ τά έλαττώματα και τίς αδυναμίες του αγαπημένου προσώπου. Τά άτομα, άπ' αυτή τήν άποψη, συμπεριφέρονται σχεδόν όπως και οί ομάδες, τά έθνη και οί θρησκείες. Κάνουν τήν πιό καλή εκτίμηση άκόμα και για τά πιό μικρά έλαττώματα του άλλου και τραβοϋν μπροστά όλο μακαριότητα, άγνοώντας τελείως τά δικά τους έλαττώματα. Εϊναι άπασχολημένοι πάντα μέ τό νά κατηγοροϋν ή νά διορθώνουν τόν άλλο. "Αν δυό άνθρωποι κάνουν τό ίδιο – όπως συχνά συμβαίνει – ή σχέση αγάπης μετατρέπεται σέ σχέση άμοιβαίας προβολής. "Αν είμαι δεσποτικός ή άναποφάσιτος ή άπληστος, κατηγορώ γι' αυτά τό διπλανό μου και, άνάλογα μέ τό χαρακτήρα μου, θέλω νά τόν τιμωρήσω ή νά τόν διορθώσω. "Ο άλλος κάνει τό ίδιο – κι έτσι καταφέρνουν κι οί δυό ν' άγνοοϋν τά άτομικά τους προβλήματα, μέ αποτέλεσμα νά μή μποροϋν νά κάνουν καμιά προσπάθεια πού θά τούς βοηθοϋσε στήν πρόοδό τους.

Μιά άλλη μορφή προβολής εϊναι ή προβολή τών προβλημάτων ενός άτόμου στά παιδιά του. Πρώτ' άπ' όλα μιά τέτοια προβολή εκδηλώνεται συχνά στήν επιθυμία για παιδιά. Σ' αυτή τήν περίπτωση, ό πόθος για άπόκτηση παιδιών χαρακτηρίζεται βασικά από τήν προβολή του προβλήματος τής ύπαρξης ενός άτόμου στά παιδιά του. "Όταν ένα άτομο νιώθει ότι δέν τά κατάφερε νά βρεϊ ή νά δώσει ένα νόημα στή ζωή του, προσπαθει νά βρεϊ τό νόημα αυτό μέσω τής ζωής τών παιδιών του. "Αλλά εϊναι προορισμένο νά άποτύχει και σ' ό,τι άφορᾷ τόν έαυτό του και σ' ό,τι άφορᾷ τά παιδιά. Στήν πρώτη περίπτωση, γιατί τό πρόβλημα τής ύπαρξης

μπορεί νά λυθεί από τόν καθένα μόνο μέσω του̃ ξαυτου̃ του καί ὄχι μέσω ἀντιπροσώπων. Στή δεύτερη, γιατί τό ἄτομο αὐτό δέ θά ἔχει ἀκριβῶς τίς ἰδιαιτερες ἐκεῖνες ιδιότητες πού χρειάζονται γιά νά κατευθύνει τά παιδιά στή δική τους ἔρευνα γιά μιὰ ἀπάντηση. Τά παιδιά χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης σάν ἀντικείμενα προβολῆς στό πρόβλημα τῆς διάλυσης ἑνός ἄτυχου γάμου. Τό συνηθισμένο ἐπιχείρημα τῶν γονιῶν σέ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι ὅτι δέ μποροῦν νά χωρίσουν γιά νά μή στερήσουν ἀπό τά παιδιά τήν εὐτυχία τῆς οἰκογένειας. Μιά λεπτομερής ἔρευνα, ὡστόσο, θά μποροῦσε ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἔντασης καί τῆς δυστυχίας μέσα στήν «ἐνωμένη οἰκογένεια» κάνει μεγαλύτερο κακό στά παιδιά ἀπ' ὅ,τι μιὰ ἀνοιχτή ρῆξη, ἡ ὁποία τουλάχιστο τά διδάσκει ὅτι ἕνας ἄνθρωπος εἶναι ἱκανός νά τερματίσει μιὰ ἀνυπόφορη κατάσταση μέ μιὰ γενναία ἀπόφαση.

Ἐδῶ πρέπει ν' ἀναφέρουμε καί μιὰ ἄλλη συνηθισμένη πλάνη. Τήν ψευδαίσθηση, δηλαδή, ὅτι ἡ ἀγάπη σημαίνει τήν ἀπουσία συγκρούσεων. Ἀκριβῶς ὅπως εἶναι συνηθισμένο γιά τούς ἀνθρώπους νά πιστεύουν ὅτι τά δάσανα καί ἡ στενοχώρια πρέπει ν' ἀποφεύγονται σέ κάθε περίσταση, ἔτσι πιστεύουν ὅτι καί ἡ ἀγάπη σημαίνει τήν ἀπουσία κάθε σύγκρουσης. Καί βρῖσκουν σοβαρή ἐξήγηση γιά τήν ἰδέα τους αὐτή στό γεγονός ὅτι οἱ καθγάδες φαίνονται νά μήν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπό καταστρεπτικές ἀνταποδόσεις πού δέ φέρνουν τίποτε καλό σέ κανέναν ἀπό τούς ἀντιμαχόμενους. Ἀλλ' αὐτό συμβαίνει γιατί οἱ «συγκρούσεις» τῶν πιό πολλῶν ἀνθρώπων εἶναι στό βάθος προσπάθειες ν' ἀποφευχθοῦν οἱ *πραγματικές* συγκρούσεις. Εἶναι διαφωνίες πάνω σέ μικρά ἢ ἀσήμαντα ζητήματα πού λόγω τῆς φύσης τους δέν προσφέρονται σέ λύση ἢ διασάφηση. Οἱ *πραγματικές* συγκρούσεις ἀνάμεσα σέ δυό ἀνθρώπους, ἐκεῖνες πού δέ χρησιμεύουν σάν συγκάλυψη ἢ προβολή, ἀλλά πού τίς νιώθει κανεῖς στά κατάβαθα τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου ὅπου καί ἀνήκουν, δέν εἶναι καταστρεπτι-

κές. Ὁδηγοῦν στήν ἀποκάλυψη, φέρνουν τήν κάθαρση μέσα ἀπό τήν ὁποία καί τά δυό μέρη θγαίνουν μέ πιότερη δύναμη καί πιότερη γνώση. Αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ τώρα νά ξανατονίσουμε κάτι πού ἀναφέραμε πιό πάνω.

Ἡ ἀγάπη εἶναι πραγματοποιήσιμη μόνο ἂν δυό ἄτομα ἐπικοινωνοῦν τό ἓνα μέ τό ἄλλο ἀπό τό κέντρο τῆς ὑπαρξῆς τους, καί ἐπομένως μόνο ἂν τό καθένα νιώθει τόν ἑαυτό του ἀπό τό κέντρο τῆς ὑπαρξῆς του. Μόνο σ' αὐτή τήν «κεντρική ἐμπειρία» ὑπάρχει ἡ ἀνθρώπινη πραγματικότητα, μόνο ἐδῶ εἶναι ἡ ζωή, μόνο ἐδῶ εἶναι τό θεμέλιο τῆς ἀγάπης. Ἡ ἀγάπη πού δοκιμάζεις μ' αὐτό τόν τρόπο εἶναι μιᾶ συνεχῆς πρόκληση. Δέν εἶναι σταθμός ἀνάπαυσης, ἀλλά σημεῖο γιά ξεκίνημα, γιά τήν ὠριμότητα, γιά τή συνεργασία. Ἀκόμα καί τό γεγονός ὅτι ὑπάρχει ἁρμονία ἢ σύγκρουση, χαρά ἢ στενοχώρια, εἶναι δευτερεῦον σέ σχέση μέ τό πρῶτιστο γεγονός ὅτι δυό ἄνθρωποι νιώθουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο μέσα ἀπό τήν οὐσία τῆς ὑπαρξῆς τους, ὅτι εἶναι ἓνα ὁ ἓνας μέ τόν ἄλλο μέ τό νά εἶναι ἓνα μέ τόν ἑαυτό τους, παρὰ μέ τό νά δραπετεύουν ἀπ' αὐτόν. Μόνο μιᾶ ἀπόδειξη ὑπάρχει γιά τήν παρουσία τῆς ἀγάπης: τό βάθος τῆς σχέσης, ἡ ζωντάνια καί ἡ δύναμη καί σά δυό ἄτομα, πού εἶναι ὁ καρπός ἀπό τόν ὁποῖο ἀναγνωρίζουμε τήν ἀγάπη.

Ἀκριδῶς ὅπως δέ μποροῦν ν' ἀγαπηθοῦν μεταξύ τους, τά αὐτόματα δέ μποροῦν ν' ἀγαπήσουν καί τό θεό. *Ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγάπης γιά τό θεό* ἔχει φτάσει στίς ἴδιες διαστάσεις ὅπως καί ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγάπης γιά τόν ἄνθρωπο. Τό γεγονός αὐτό βρίσκεται σέ κραυγαλέα ἀντίθεση μέ τήν ιδέα ὅτι στήν ἐποχή μας παρατηρεῖται μιᾶ θρησκευτική ἀναγέννηση. Τίποτε δέν εἶναι πιό μακριά ἀπό τήν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο πού συμβαίνει (ἂν καί ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις) εἶναι μιᾶ ἐπιστροφή, μιᾶ ὀπισθοδρόμηση πρὸς μιᾶ εἰδωλολατρική ἀντίληψη τοῦ θεοῦ καί ἡ τάση νά μεταμορφωθεῖ ἡ ἀγάπη γιά τό θεό σέ μιᾶ σχέση πού ταιριάζει σ' ἓναν ἀλλοτριωμένο

άνθρώπινο χαρακτήρα. Αυτή τήν επιστροφή εύκολα τή διακρίνουμε. Οί σύγχρονοι άνθρωποι είναι γεμάτοι άγωνία, χωρίς άρχές ή πίστη, δέ βρίσκουν μέσα τους κανένα σκοπό εκτός από τό νά προχωρούν. Γι' αυτό τό λόγο συνεχίζουν πάντα νά παραμένουν παιδιά, νά έλπίζουν στον πατέρα ή στη μητέρα πού θά τρέξει νά τούς βοηθήσει, όταν χρειαστούν βοήθεια.

Είναι αλήθεια ότι και στους θρησκευτικούς πολιτισμούς, όπως στο μεσαίωνα, ό μέσος άνθρωπος άτένιζε τό θεό σαν προσάτη πατέρα και μητέρα. Ταυτόχρονα όμως λογάριαζε τό θεό στά σοβαρά, μέ τήν έννοια ότι ό υπέρτατος σκοπός στη ζωή του ήταν νά ζήσει σύμφωνα μέ τίς άρχές του θεού, νά θεωρεί τή «σωτηρία» σαν τον άνώτατο στόχο στον όποιο όλες οι άλλες δραστηριότητες υπέκυπταν. Σήμερα, πουθενά δέν υπάρχει τέτοια προσπάθεια. Η καθημερινή ζωή είναι έντελώς άσχετη, ξεχωρισμένη από όποιοδήποτε θρησκευτικές αξίες. Είναι αντίθετα αφιερωμένη στον άγώνα για υλικές άνέσεις και για έπιτυχία στην αγορά της προσωπικότητας. Οι άρχές σίς όποιες στηρίζονται οι έγκόσμες προσπάθειές μας είναι ή άδιαφορία και ό έγωισμός (πού συνήθως παίρνει τήν όνομασία «άτομικισμός» ή «άτομική πρωτοβουλία»). Ό άνθρωπος των πραγματικά θρησκευτικών πολιτισμών μπορεί νά συγκριθεί μέ τά παιδιά στην ήλικία των όχτώ χρόνων, πού χρειάζονται τό θεό σαν βοηθό, αλλά πού αρχίζουν νά υίοθετούν τά διδάγματα και τίς άρχές του στη ζωή τους. Ό σύγχρονος άνθρωπος είναι μάλλον σαν παιδί τριών χρόνων, πού κλαίει για τον πατέρα όταν τον χρειάζεται, αλλά πού είναι έντελώς αυτάρκης όταν μπορεί νά παίξει.

Άπ' αυτή τήν άποψη, τή νηπιακή δηλαδή έξάρτηση από μία ανθρωπομορφική εικόνα του θεού χωρίς τή μεταμόρφωση της ζωής σύμφωνα μέ τούς κανόνες του θεού, είμαστε πιο κοντά σέ μία πρωτόγονη ειδωλολατρική φυλή παρά στο θρησκευτικό πολιτισμό του μεσαίωνα. Από άλλη άποψη, ή θρησκευτική μας κατά-

σταση παρουσιάζει χαρακτηριστικά καινούργια πού ταιριάζουν μόνο στη σύγχρονη δυτική κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Μπορώ νά αναφερθώ σέ διαπιστώσεις πού έγιναν σέ προηγούμενο μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει μεταμορφωθεῖ σέ ἐμπόρευμα. Νιώθει τή δύναμη τῆς ζωῆς του σάν ἐπένδυση μέ τήν ὁποία θά πρέπει νά πετύχει τό ἀνώτατο κέρδος, σέ σχέση μέ τή θέση του ἀλλά καί τίς συνθήκες στήν ἀγορά τῆς προσωπικότητας. Εἶναι ἀλλοτριωμένος, ἀποχωρισμένος ἀπό τόν ἑαυτό του, τοὺς συνανθρώπους του καί τή φύση. Ὁ κύριος σκοπός του εἶναι ἡ ἐπωφελής ἀνταλλαγή τῶν ἱκανοτήτων του, τῶν γνώσεών του, τοῦ ἑαυτοῦ του, τοῦ «δέματος τῆς προσωπικότητάς του» μέ ἄλλα ἀντίστοιχα «δέματα» πού κι αὐτά προσφέρονται ἐξίσου γιά μιά ἐντιμη καί ἐπωφελή ἀνταλλαγή. Ἡ ζωὴ δέν ἔχει κανένα σκοπό ἐκτός ἀπό τό νά προχωρεῖ, καμιά ἀρχή ἐκτός ἀπό τήν ἐντιμη ἀνταλλαγή, καμιά ἱκανοποίηση ἐκτός ἀπό τήν κατανάλωση.

Τί ἔννοια μπορεῖ νά ἔχει ἡ ἀντίληψη τοῦ θεοῦ κάτω ἀπό τίς συνθήκες αὐτές; Ἡ ἀρχική θρησκευτική ἔννοια μετατρέπεται σέ μιά ἄλλη πού νά ταιριάζει στόν ἀλλοτριωμένο πολιτισμό τῆς ἐπιτυχίας. Στή θρησκευτική «ἀναγέννηση» τῆς ἐποχῆς μας, ἡ πίστη στό θεό μεταμορφώθηκε σ' ἓνα ψυχολογικό τέχνασμα μέ τό σκοπό νά διαμορφώσει καλύτερα τόν ἄνθρωπο γιά τή συναγωγιστική του προσπάθεια.

Ἡ θρησκεία συμμαχεῖ μέ τήν αὐτο-ὑποβολή καί τήν ψυχοθεραπεία γιά νά βοηθήσει τόν ἄνθρωπο στίς ἐμπορικές του δραστηριότητες. Στά 1920 δέν εἶχαν ἀκόμα καταφύγει στό θεό γιά τό σκοπό τῆς «βελτίωσης τῆς προσωπικότητας». Τό βιβλίο μέ τή μεγαλύτερη ἐπιτυχία στά 1938, *Πῶς νά κάνετε φίλους καί νά ἐπηρεάζετε τοὺς ἀνθρώπους*, τοῦ Νταϊήλ Κάρνερτζι, παρέμεινε σέ αὐτηρά ἐγκόσμιο ἐπίπεδο. Ἡ ἀνάγκη πού ἐκπλήρωνε τό βιβλίο αὐτό στήν ἐποχή του, ἐκπληρώνεται στή δική μας ἐποχή ἀπό τό βιβλίο, μπέστ-σέλλερ, *Ἡ δύναμη τῆς θε-*

τικῆς σκέψης τοῦ αἰδουσιμότατου Ν. Β. Πήλ. Σ' αὐτό τό
θρησκευτικό βιβλίο οὔτε κἀν συζητιέται τό ἄν ἡ κυ-
ρίαρχη ἐνασχόλησή μας μέ τήν ἐπιτυχία βρίσκεται σέ
συμφωνία μέ τό πνεῦμα τῆς μονοθεϊστικῆς θρησκείας.
Ἀντίθετα, ἐνῶ ὁ κυρίαρχος αὐτός σκοπός δέν ἀμφισβη-
τεῖται καθόλου, ἡ πίστη στό θεό καί ἡ προσευχή συστή-
νονται σάν μέσα γιά ν' αὐξήσουμε τήν ἱκανότητά μας
γιά ἐπιτυχία. Ἀκριβῶς ὅπως οἱ σύγχρονοι ψυχίατροι
συνιστοῦν χαρούμενη διάθεση στόν ὑπάλληλο, γιά νά
εἶναι πιό ἐλκυστικός στούς πελάτες, μερικοί κληρικοί
συνιστοῦν ἀγάπη γιά τό θεό γιά νά ἔχεις ἐπιτυχία στή
ζωή. «Κάνε τό θεό συνεταῖρο σου» σημαίνει νά κάνεις
τό θεό συνεταῖρο στίς ἐργασίες σου μᾶλλον, παρά νά
ἐνωθεῖς μαζί του μέσω τῆς ἀγάπης, τῆς δικαιοσύνης καί
τῆς ἀλήθειας. Ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἀδερφική ἀγάπη ἔχει
ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἀπρόσωπη ἐντιμότητα, ἔτσι καί
ὁ θεός ἔχει μεταμορφωθεῖ σ' ἕναν ἀπομακρυσμένο Γε-
νικό Διευθυντή τοῦ Σύμπαντος Α.Ε. Ξέρετε ὅτι βρί-
σκεται ἐκεῖ, διευθύνει τό πρόγραμμα (ἄν καί θά μπο-
ροῦσε ἀσφαλῶς νά ἐκτελεῖται καί χωρίς αὐτόν), ποτέ
δέν τόν βλέπετε, ἀλλά ἀναγνωρίζετε τήν ἡγεσία του ἐνῶ
«ἐκτελεῖτε τό μέρος σας».

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

Ἀφοῦ ἐξετάσαμε τή θεωρητική πλευρά τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης, ἔχουμε τώρα μπροστά μας ἕνα πολύ δυσκολότερο πρόβλημα, τό πρόβλημα τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης. Μποροῦμε ὅμως νά μάθουμε ὁτιδήποτε γιά μιὰ τέχνη, ἂν δέν τήν ἐξασκήσουμε;

Ἡ δυσκολία τοῦ προβλήματος μεγαλώνει ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ πιά πολλοί ἄνθρωποι σήμερα, καί πολλοί ἐπομένως ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, προσδοκοῦν νά πάρουν ὁδηγίες γιά τό πῶς «νά μάθουν μόνοι τους», καί στήν περίπτωσή μας αὐτό σημαίνει νά διδαχτοῦν πῶς ν' ἀγαποῦν. Φοβᾶμαι ὅτι καθένas πού θά προσεγγίσει αὐτό τό κεφάλαιο μέ τέτοιο πνεῦμα, πολύ θ' ἀπογοητευτεῖ. Ἡ ἀγάπη εἶναι μιὰ προσωπική ἐμπειρία, πού μπορεῖ νά δοκιμάσει ὁ καθένas μόνο μέσω τοῦ ἑαυτοῦ του καί γιά τόν ἑαυτό του. Πράγματι, σπάνια ὑπάρχει ἄνθρωπος πού νά μήν ἔχει δοκιμάσει αὐτή τήν ἐμπειρία μ' ἕνα στοιχειώδη τρόπο, τουλάχιστο σάν παιδί, σάν ἔφηβος ἢ σάν ἐνήλικος. Ἐκεῖνο πού ἡ συζήτηση τῆς ἐφαρμογῆς τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης μπορεῖ νά κάνει, εἶναι νά ἐξετάσει τίς προϋποθέσεις τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης, καί τούς δρόμους, θά λέγαμε, πού ὁδηγοῦν σ' αὐτήν καί τήν ἀσκηση αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων καί προσεγγίσεων. Τά δῆματα πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή μπορεῖ κανεὶς νά τά κάνει ἀποκλειστικά μονάχος του καί ἡ συζήτηση σταματᾷ πρὶν κάνει τό ἀποφασιστικό δῆμα.

Ὅμως πιστεύω ὅτι ἡ συζήτηση αὐτῶν τῶν τρόπων προσέγγισης μπορεῖ νά βοηθήσει γιά τήν κατάκτηση τῆς

τέχνης – τουλάχιστο για όσους έχουν απελευθερώσει τον εαυτό τους από τό νά περιμένουν «έτοιμες οδηγίες».

Ἡ ἄσκηση κάθε τέχνης ἔχει ὀρισμένες γενικές απαιτήσεις, ἄσχετα ἂν ἀσχολούμαστε μέ τήν ξυλουργική τέχνη, τήν ἰατρική, ἢ τήν τέχνη τῆς ἀγάπης. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ ἐκμάθηση μᾶς τέχνης ἀπαιτεῖ *πειθαρχία*. Ποτέ δέ θά γίνω καλός σέ κάτι, ἂν δέν τό κάνω μέ πειθαρχημένο τρόπο. Καθετί πού κάνω μόνο ὅταν ἔχω «κέφι», μπορεῖ νά εἶναι ἕνα ὥραῖο καί διασκεδαστικό παιχνίδι, ἀλλά ποτέ δέ θά μέ ὀδηγήσει νά γίνω κύριος τῆς τέχνης αὐτῆς. Ἀλλά τό πρόβλημα δέν εἶναι μόνο ἡ πειθαρχία στήν ἄσκηση μᾶς τέχνης (δηλαδή ἡ καθημερινή ἄσκηση γιά ὀρισμένο ἀριθμό ὥρων) ἀλλά ἡ πειθαρχία σ' ὅλη μας τή ζωή. Μπορεῖ κανεῖς νά σκεφτεῖ ὅτι τίποτε δέν εἶναι εὐκολότερο νά μάθει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἀπό τήν πειθαρχία. Μήπως δέν περνᾷ ὀχτώ ὥρες τήν ἡμέρα μέ τόν πιό πειθαρχημένο τρόπο σέ μιᾷ δουλίᾳ πού εἶναι αὐστηρά ρουτινιέρικη; Τό γεγονός ὡσὸσο εἶναι ὅτι ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἔχει πάρα πολύ λίγη αὐτοπειθαρχία ἔξω ἀπό τή σφαῖρα τῆς ἐργασίας. Ὅταν δέν ἐργάζεται, θέλει νά τεμπελιάζει, νά παραλύει, ἢ γιά νά χρησιμοποιήσουμε μιᾷ εὐπρεπέστερη λέξη νά «ρελαξάρεi», νά χαλαρώνει. Αὕτῃ ἀκριβῶς ἡ ἐπιθυμία γιά τεμπελιά εἶναι, σέ μεγάλο βαθμό, μιᾷ ἀντίδραση κατά τῆς ρουτινοποίησης τῆς ζωῆς. Ἀκριβῶς ἐπειδή ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑποχρεωμένος ἐπὶ ὀχτώ ὥρες τήν ἡμέρα νά ξοδεύει τήν ἐνέργειά του γιά σκοπούς ὄχι δικούς του καί μέ τρόπους ὄχι δικούς του, ἀλλά προκαθορισμένους γι' αὐτόν ἀπό τό ρυθμό τῆς ἐργασίας, ἀντιδρᾷ, καί ἡ ἀντίδρασή του αὕτῃ παίρνει τή μορφή μᾶς παιδιάστικης αὐτοαπόλαυσης. Ἐπιπλέον, στόν ἀγώνα κατά τῆς ἐξουσίας ἔχει γίνει δύσπιστος πρός κάθε πειθαρχία καί πρός αὐτήν πού ἐπιβάλλεται ἀπό τήν παράλογη ἐξουσία καί πρός τήν ὀρθή πειθαρχία πού ἐπιβάλλει ὁ ἴδιος στόν εαυτό του. Χωρίς μιᾷ τέτοια πειθαρχία ὅμως ἡ ζωή

συντρίβεται, γίνεται χαοτική και της λείπει ή συγκέντρωση.

Τό ότι ή *συγκέντρωση* είναι απαραίτητος όρος για την κατάκτηση μιᾶς τέχνης, δέν είναι ανάγκη νά τό αποδείξουμε. "Οποιος προσπάθησε ποτέ νά μάθει μιᾶ τέχνη τό ξέρει. "Ομως, περισσότερο καί από τήν αὐτοπειθαρχία, ή συγκέντρωση είναι σπάνια στόν πολιτισμό μας. Ἀντίθετα ὁ πολιτισμός μας ὁδηγεῖ σ' ἓνα μή συγκεντρωμένο καί διασκορπισμένο τρόπο ζωῆς πού δύσκολα παραλληλίζεται μέ κάτι ἄλλο. Κάνετε πολλά πράγματα μαζί. Διαβάζετε, ἀκοῦτε ραδιόφωνο, μιλάτε, καπνίζετε, τρῶτε, πίνετε. Εἶστε ἕνας καταναλωτής μέ ἀνοιχτό στόμα, γεμάτος ὄρεξη καί ἔτοιμος νά καταπιεῖτε τό καθετί, εἰκόνες, ποτά, γνώσεις. Αὕτη ή ἔλλειψη συγκέντρωσης φαίνεται ὁλοκάθαρα στή δυσκολία πού ἔχουμε νά μείνουμε μόνοι μέ τόν ἑαυτό μας. Τό νά μείνουν ἡρεμοί, χωρίς νά μιᾶνε, νά καπνίζουν, νά διαβάζουν, νά πίνουν, είναι σχεδόν ἀδύνατο γιά τούς πιό πολλούς ἀνθρώπους. Γίνονται νευρικοί καί ἀνήσυχoi καί νιώθουν τήν ἀνάγκη νά κάνουν κάτι μέ τό στόμα τους ἤ μέ τά χέρια τους. (Τό κάπνισμα είναι ἓνα ἀπό τά συμπτώματα αὐτῆς τῆς ἔλλειψης συγκέντρωσης, γιατί ἀπασχολεῖ τό χέρι, τό στόμα, τό μάτι καί τή μύτη.)

Ἕνας τρίτος παράγοντας είναι ή *ὑπομονή*. Πάλι, ὁποιος προσπάθησε ποτέ νά μάθει μιᾶ τέχνη, ξέρει ὅτι ή ὑπομονή είναι ἀπαραίτητη ἂν θέλεις ν' ἀποτελειώσεις κάτι. Ἄν κυνηγᾷς τό γρήγορο ἀποτέλεσμα, ποτέ δέ θά μάθεις μιᾶ τέχνη. "Ομως, γιά τό σύγχρονο ἄνθρωπο, εἶναι τόσο δύσκολο νά ἀσκήσει τήν ὑπομονή ὅσο καί τήν πειθαρχία καί τή συγκέντρωση. Ὁλόκληρο τό βιομηχανικό μας σύστημα ὑποθάλλει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: τήν ταχύτητα. Ὅλες μας οἱ μηχανές ἔχουν αὐτό τό σκοπό: τήν ταχύτητα. Τό αὐτοκίνητο καί τό ἀεροπλάνο μᾶς φέρνουν γρήγορα στόν προορισμό μας, κι ὅσο γρηγορότερα, τόσο τό καλύτερο. Ἡ μηχανή πού μπορεῖ νά παράγει τήν ἴδια ποσότητα στό μισό χρόνο, είναι δύο

φορές καλύτερη από την παλιά και άργη μηχανή. Βεβαίως, υπάρχουν σοβαροί οικονομικοί λόγοι γι' αυτό. 'Αλλά, όπως συμβαίνει και σε πολλούς άλλους τομείς, οι άνθρωπινες αξίες καθορίζονται από τις οικονομικές αξίες. "Ό,τι είναι καλό για τις μηχανές, πρέπει να είναι καλό και για τον άνθρωπο, έτσι λέει ή λογική. 'Ο σύγχρονος άνθρωπος νομίζει ότι χάνει κάτι – τό χρόνο – όταν δεν κάνει γρήγορα τις δουλιές του. "Όμως δεν ξέρει τί να κάνει μέ τό χρόνο πού κερδίζει, εκτός από τό να τόν σκοτώνει.

Τελικά, προϋπόθεση για να μάθεις μιὰ τέχνη είναι τό *υπέρτατο ενδιαφέρον* για την κατάκτηση της τέχνης αυτής. "Αν ή τέχνη αυτή δεν είναι κάτι πού έχει *υπέριστα* σημασία, ο μαθητευόμενος ποτέ δέ θά τή μάθει. Θά παραμείνει στην καλύτερη περίπτωση ένας καλός *ερασιτέχνης*, αλλά ποτέ δέ θά γίνει *μάστορας*, *δάσκαλος*. Αυτή ή προϋπόθεση είναι τόσο *άπαραίτητη* για την τέχνη της *άγάπης* όσο και για κάθε άλλη τέχνη. Φαίνεται *ώστόσο* ότι ή *άναλογία* μεταξύ *μαστόρων* και *ερασιτεχνών* *ξυγίζει* πολύ *βαρύτερα* *υπέρ* των *ερασιτεχνών* στην τέχνη της *άγάπης* παρά στίς *περιπτώσεις* των άλλων τεχνών.

"Ένα *άκόμα σημείο* πρέπει να *προσεχτεί* όσο *άφορᾷ* τις γενικές προϋποθέσεις για την *έκμάθηση* μιᾶς τέχνης. Δεν πρέπει ν' *άρχίζει* κανείς να *μαθαίνει* μιὰ τέχνη *άμεσα*, αλλά *έμμεσα*. Πρέπει να *μαθαίνει* κανείς *πολλά* *άλλα* – και *πολλές φορές* *άσχετα* – *πράγματα*, πρίν *άρχίσει* την *ίδια* την τέχνη. "Ένας μαθητευόμενος στην *ξυλουργική* *άρχίζει* *μαθαίνοντας* να *πλανίζει* τό *ξύλο*, ένας μαθητευόμενος σό *πιάνο* *άρχίζει* *άσκούμενος* στίς *κλίμακες*. "Ένας μαθητής στην τέχνη *Ζέν* τοῦ *τόξου* *άρχίζει* μέ *άναπνευστικές άσκήσεις*¹. "Αν *θέλει* κανείς να γίνει *κύριος* μιᾶς τέχνης, πρέπει ν' *άφιερώσει* τή *ζωή* του σ' αυτήν, ή *τουλάχιστο* να τή *συνδέσει* μ' αυτήν. Τό

1. *Zen in the Art of Archery*. E. Herrigel, Λονδίνο, Routledge, 1954.

ἄτομό του τότε γίνεται ἓνα ὄργανο στήν ἄσκηση τῆς τέχνης καί πρέπει νά τό διατηρεῖ ἔτοιμο σύμφωνα μέ τά ειδικά καθήκοντα πού ἔχει νά ἐπιτελέσει. Ὅσο ἀφορᾷ τήν τέχνη τῆς ἀγάπης, αὐτό σημαίνει ὅτι ὅποιος ἐπιθυμεῖ νά γίνει τεχνίτης στήν τέχνη αὐτή, πρέπει ν' ἀρχίσει ἀσκούμενος στήν πειθαρχία, τή συγκέντρωση καί τήν ὑπομονή σ' ὅλες τίς φάσεις τῆς ζωῆς του.

Πῶς ἀσκεῖ κανεῖς τήν πειθαρχία; Οἱ παπποῦδες μας θά ἦταν περισσότερο ἐξοπλισμένοι γιά ν' ἀπαντήσουν στό ἐρώτημα αὐτό. Οἱ συστάσεις τους ἦταν νά σηκώνεσαι νωρίς τό πρωί, νά μήν ἀφήνεσαι σέ περιττές πολυτέλειες, νά δουλεύεις σκληρά. Αὐτός ὁ τύπος τῆς πειθαρχίας εἶχε φανερές ἀτέλειες. Ἦταν ἄκαμπτος καί αὐταρχικός, εἶχε σάν ἄξονά του τίς ἀρετές τῆς λιτότητας καί τῆς οἰκονομίας, καί ἀπό πολλές ἀπόψεις ἦταν ἐχθρικός στή ζωή. Ἀλλά σάν ἀντίδραση σ' αὐτή τή μορφή πειθαρχίας, δημιουργήθηκε μιά αὐξανόμενη τάση δυσπιστίας πρός κάθε πειθαρχία καί μετατροπῆς τῆς ἐλεύθερης ζωῆς μας σέ τεμπέλικη καί ἀπειθαρχητή, σάν ἀντίδοτο στό ρουτινιέριο τρόπο ζωῆς πού μᾶς ἐπιβάλλεται στήν ὀχτάωρη ἐργασία μας. Τό νά σηκώνεσαι μιά ὀρισμένη ὥρα, ν' ἀφιερώνεις ἓναν ὀρισμένο χρόνο τήν ἡμέρα σέ δραστηριότητες ὅπως ὁ διαλογισμός, τό διάδασμα, ἡ μουσική, ὁ περίπατος, νά μήν ἀφήνεσαι, τουλάχιστο πέρα ἀπό ἓνα ὄριο, σέ ἀπασχολήσεις φυγῆς ὅπως οἱ ἱστορίες μυστηρίου καί ὁ κινηματογράφος, νά μήν παρατρῶς καί νά μήν παραπίνεις, εἶναι μερικοί φανερά χρήσιμοι καί στοιχειώδεις κανόνες. Εἶναι οὐσαῶδες ἐξάλλον, ἡ πειθαρχία νά μήν ἀσκεῖται σάν κανόνας πού ἐπιβάλλεται ἀπ' ἑξῶ, ἀλλά νά γίνει μιά ἐκφραση τῆς δικῆς σου θέλησης. Νά τή νιώθεις σάν εὐχαρίστηση καί νά συνηθίζεις τόν ἑαυτό σου σ' ἓνα τρόπο συμπεριφορᾶς πού πραγματικά θά σοῦ ἔλειπε ἂν σταματοῦσες νά τόν ἐφαρμόζεις. Εἶναι μιά ἄτυχη πλευρά τῆς δυτικῆς ἀντίληψης γιά τήν πειθαρχία (καί τήν κάθε ἀρετή) τό ὅτι ἡ ἐφαρμογή της

πρέπει νά εἶναι κάπως ὀδυνηρή καί μόνο ἂν εἶναι ὀδυνηρή μπορεῖ νά εἶναι «καλή». Ἡ Ἀνατολή ἔχει ἀναγνωρίσει ἀπό πολύ πρῖν ὅτι καθετί πού εἶναι καλό γιά τόν ἄνθρωπο – γιά τό σῶμα καί τήν ψυχή του – πρέπει ἐπίσης νά εἶναι καί εὐχάριστο, ἂν καί στήν ἀρχή πρέπει νά ξεπεραστοῦν ὀρισμένες ἀντιστάσεις.

Ἡ συγκέντρωση εἶναι ἀκόμα πιά δύσκολο νά ἐφαρμοστεῖ στόν πολιτισμό μας, ὅπου τό καθετί φαίνεται νά ἐνεργεῖ ἐναντίον τῆς ικανότητος γιά συγκέντρωση. Τό πιά σημαντικό βῆμα γιά νά μάθεις τή συγκέντρωση εἶναι νά μάθεις νά μένεις μόνος μέ τόν ἑαυτό σου – χωρίς νά διαβάζεις, ν' ἀκοῦς ραδιόφωνο, νά καπνίζεις ἢ νά πίνεις. Πράγματι ἡ ικανότητα νά μένεις μόνος μέ τόν ἑαυτό σου εἶναι ταυτόσημη μέ τή συγκέντρωση – καί αὕτη ἡ ικανότητα εἶναι ἀκριβῶς μιά προϋπόθεση γιά τήν ικανότητα ν' ἀγαπᾷς. Ἄν εἶμαι προσκολλημένος σ' ἓνα πρόσωπο ἐπειδή δέ μπορῶ νά σταθῶ στά δικά μου πόδια, τό πρόσωπο αὐτό μπορεῖ νά εἶναι σωτήρας μου, ἀλλά ἡ σχέση μας δέν εἶναι σχέση ἀγάπης. Ὅσο κι ἂν φαίνεται παράδοξο, ἡ ικανότητα νά μένεις μόνος εἶναι προϋπόθεση γιά νά μπορεῖς ν' ἀγαπᾷς. Ὅποιος προσπαθῇ νά μείνει μόνος, θ' ἀνακαλύψει πόσο δύσκολο εἶναι. Θ' ἀρχίσει νά νιώθει ἀνησυχία, νευρικότητα ἢ καί σημαντική ἀγωνία. Θά ἔχει τήν τάση νά δικαιολογήσει τήν ἀπροθυμία του γιά τή συνέχιση αὐτῆς τῆς ἄσκησης, κάνοντας τή σκέψη ὅτι δέν ἔχει καμιά ἀξία, εἶναι ἀνόητη, παίρνει πολλή ὥρα κλπ. Ἐπίσης θά παρατηρήσει ὅτι ὁ νοῦς του γεμίζει καί κατέχεται ἀπό σκέψεις σχετικές μέ τό τί θά κάνει ἀργότερα, ἢ μέ κάποια δυσκολία στήν ἐργασία του ἢ μέ τό πού θά πάει τό βράδι ἢ τόσα ἄλλα πού γεμίζουν τό νοῦ του ἀντί νά τοῦ ἐπιτρέπουν νά τόν ἀδειάσει.

Θά βοηθοῦσε ἴσως νά ἀρχίσει κανεῖς μέ λίγες ἀπλές ἀσκήσεις, ὅπως τό νά καθῇσει σέ μιά χαλαρή στάση, (οὔτε παράλυτη, οὔτε ἄκαμπτη), νά κλείσει τά μάτια του καί νά προσπαθῇ νά δεῖ μιά ἄσπρη ὁθόνη καί νά

διώξει κάθε σκέψη και εικόνα που παρεμβάλλει, ύστερα να δοκιμάσει να παρακολουθήσει την αναπνοή του. Να μην τή σκέφτεται, ούτε να τή διάζει, απλώς να τή παρακολουθεί και ταυτόχρονα να τή νιώθει. 'Ακόμα, να προσπαθήσει κανείς να έχει μία συναισθηση του «εγώ». 'Εγώ=ό εαυτός μου, σάν κέντρο των δυνάμεών μου, σάν δημιουργός του δικού μου κόσμου. Θα έπρεπε να κάνει κανείς μία τέτοια άσκηση συγκέντρωσης κάθε πρωί, είκοσι λεπτά τουλάχιστο (και αν είναι δυνατό περισσότερο) και τό βράδι πριν πάει να πλαγιάσει².

'Εκτός όμως από τίς ασκήσεις αυτές, πρέπει να μάθει κανείς να συγκεντρώνεται σ' αυτό που κάνει, στή μουσική που ακούει, στο διάβασμα, στή συνομιλία μέ κάποιον άλλο, στή θέα ενός πράγματος. 'Η δραστηριότητα εκείνης της στιγμής πρέπει να είναι τό μόνο πράγμα που έχει σημασία, στο όποιο να είναι ολοκληρωτικά δοσμένος. 'Αν κανείς είναι συγκεντρωμένος, λίγη σημασία έχει τό τί κάνει. Σημαντικά και άσημαντα πράγματα αποκτούν μία νέα διάσταση πραγματικότητας από τό γεγονός ότι έχουν τήν πλήρη προσοχή μας. 'Η εκμάθηση της συγκέντρωσης απαιτεί τό ν' αποφεύγεις όσο τό δυνατό τήν τετριμμένη συνομιλία, που δέν είναι πηγαία, γνήσια. 'Αν δυό άνθρωποι μιλάνε για τήν ανάπτυξη ενός δέντρου που και οί δυό γνωρίζουν ή για τή γεύση του ψωμιού που έφαγαν μαζί ή για μία κοινή εμπειρία της δουλιās τους, μπορεί ή κουβέντα τους να είναι δημιουργική αν βέβαια νιώθουν τό ζήτημα και δέ μιλάνε άφηρημένα. 'Αντίθετα, μία συζήτηση μπορεί να αναφέ-

2. 'Η 'Ανατολή – και ιδιαίτερα οί ινδικές λατρείες – έχει να παρουσιάσει μία σημαντική συνεισφορά τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο, πάνω στο θέμα αυτό. Τά τελευταία χρόνια έχουν γίνει και στή Δύση ορισμένα βήματα σ' αυτή τήν κατεύθυνση. 'Η πιο σημαντική προσπάθεια, κατά τή γνώμη μου, γίνεται από τή σχολή Gindler, που σκοπός της είναι τό να οδηγήσει τό άτομο να νιώσει τό σώμα του. Για τήν κατανόηση της μεθόδου Gindler βλέπε επίσης και τή δουλιά της Charlotte Selver, στίς διαλέξεις και παραδόσεις της στο New School της Ν. 'Υόρκης.

ρεται σέ θέματα θρησκείας ή πολιτικής και νά είναι άσήμαντη. Αυτό συμβαίνει όταν οί δυό άνθρωποι μιλάνε μέ κλισέ, έτοιμες δηλαδή σκέψεις χωρίς ή καρδιά τους νά είναι σ' αυτά πού λένε. Έξίσου σημαντικό μέ τήν άποφυγή τής άσήμαντης κουθέντας είναι και ή άποφυγή τής κακής συντροφιᾶς. Καί δέν έννοώ μόνο τούς κακούς και καταστρεπτικούς ανθρώπους, πού πρέπει νά τούς άποφεύγεις γιατί μόνο δηλητήριο και κατάθλιψη προκαλούν μέ τήν παρουσία και τίς ενέργειές τους. Έννοώ επίσης τούς ζωντανούς νεκρούς, τούς ανθρώπους πού οί ψυχές τους είναι νεκρές παρόλο πού τό σώμα τους είναι ζωντανό, πού οί κουθέντες και οί σκέψεις τους είναι τετριμμένες και οί όποιοι φλυαρούν αντί νά μιλάνε και νά σκέφτονται, έπαναλαμβάνοντας γνώμες κλισέ. Όμως, δέν είναι πάντα εύκολο νά τούς άποφεύγεις, ούτε πάντα αναγκαίο. Άν έσύ δέν αντιδράσεις μέ τό γνωστό τρόπο – δηλαδή μέ άσημαντολογίες και κλισέ – άλλα άμεσα και ανθρώπινα, τότε συχνά θά δείς αυτούς τούς ανθρώπους ν' αλλάζουν συμπεριφορά, βοηθημένοι από τήν έκπληξη πού τούς έφερε τό σοκ του άπροσδόκητου.

Τό νά είσαι συγκεντρωμένος σέ σχέση μέ τούς άλλους, σημαίνει πρωταρχικά νά μπορείς ν' άκούς. Οί περισσότεροι άνθρωποι άκούνε τούς άλλους, ή και δίνουν συμβουλές, χωρίς πραγματικά ν' άκούνε τούς άλλους. Δέν παίρνουν στά σοβαρά τά λόγια του συνομηλητή τους, ούτε τή δική τους άπάντηση επίσης. Άποτέλεσμα: ή κουθέντα τούς κουράζει. Καί πιστεύουν στήν πλάνη ότι θά κουράζονταν περισσότερο αν άκουγαν μέ συγκέντρωση. Τό αντίθετο όμως είναι ή αλήθεια. Κάθε δραστηριότητα πού γίνεται μέ συγκέντρωση, ξαγρυπνά τον άνθρωπο (αν και κατόπιν ακολουθει μά φυσική, ευεργετική κούραση), ενώ κάθε δραστηριότητα χωρίς συγκέντρωση σέ άποκοιμίζει, και ταυτόχρονα σέ έμποδίζει νά κοιμηθείς εύκολα στό τέλος τής ημέρας.

Νά είσαι συγκεντρωμένος, σημαίνει νά ζεις γεμάτα

στό παρόν, ἔδῳ καί τώρα, καί νά μή σκέφτεσαι τί θά κάνεις μετά, ἐφόσον τώρα κάνεις κάτι. Δέ χρειάζεται νά ποῦμε ὅτι ἡ συγκέντρωση πρέπει νά ἀσκεῖται πρῶτα πρῶτα ἀπό ἀνθρώπους πού ἀγαπᾶνε ὁ ἕνας τόν ἄλλο. Πρέπει νά μάθουν νά εἶναι κοντά, μαζί, χωρίς νά φεύγουν μακριά, ὅπως γίνεται συνήθως μέ πολλούς τρόπους. Ἡ ἀρχή στήν ἐκμάθηση τῆς συγκέντρωσης θά εἶναι δύσκολη. Φαίνεται πῶς ποτέ δέ θά μπορέσεις νά φτάσεις στό σκοπό σου. Αὐτό βέβαια δείχνει ἀπλῶς πόσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ὑπομονή. Ἄν δέν ξέρεις ὅτι τό καθετί ἔχει τήν ὥρα του καί θέλεις νά διαάσεις τά πράγματα, τότε σ' ἀλήθεια ποτέ δέ θά πετύχεις στή συγκέντρωση, οὔτε στήν τέχνη τῆς ἀγάπης. Γιά νά πάρεις μιᾶ ἰδέα τί θά πεῖ ὑπομονή, παρατήρησε μονάχα ἕνα μωρό πού μαθαίνει νά περπατᾷ. Πέφτει, ξαναπέφτει καί ξανά τό ἴδιο καί ὅμως συνεχίζει προσπαθώντας, καλυτερεύοντας, μέχρι τήν ἡμέρα πού θά περπατᾷ χωρίς νά πέφτει. Τί θά μπορούσε ἀλήθεια νά κάνει ὁ ἐνήλικος, ἂν εἶχε τήν ὑπομονή καί τή συγκέντρωση τοῦ μωροῦ σέ σκοπούς σημαντικούς γι' αὐτόν!

Δέ μπορεῖ κανεῖς νά μάθει τή συγκέντρωση ἂν δέ γίνει *εὐαίσθητος στόν ἑαυτό του*. Τί σημαίνει αὐτό; Πρέπει τάχα νά σκεφτόμαστε τόν ἑαυτό μας ὅλη τήν ὥρα, ν' ἀναλύουμε τίς ἐνέργειές μας ἢ κάτι ἄλλο; Εὐκολα καταλαβαίνει κανεῖς τί θά πεῖ νά εἶσαι *εὐαίσθητος* σέ μιᾶ μηχανή. Ὁ κάθε ὁδηγός π.χ. εἶναι *εὐαίσθητος* στό αὐτοκίνητό του. Ἀκόμα κι ὁ παραμικρός, παράξενος θόρυβος γίνεται ἀντιληπτός, καθὼς κι ἡ ἀλλαγὴ στήν ἐπιφάνεια τοῦ δρόμου, καί ἡ κυκλοφορία τῶν αὐτοκινήτων μπροστά καί πίσω του. Ὅμως, δέν τά σκέφτεται ὅλ' αὐτά. Τό μυαλό του θρίσκεται σέ κατάσταση χαλαρῆς ἐπαγρύπνησης, ἀνοιχτό σ' ὅλες τίς πιθανές ἀλλαγές τίς σχετικές μέ τήν κατάσταση στήν ὁποία εἶναι συγκεντρωμένος, στό νά ὁδηγεῖ τό αὐτοκίνητό του μέ ἀσφάλεια.

Ἄν ἐξετάσουμε τήν περίπτωση τῆς *εὐαισθησίας* πρὸς

κάποιον άλλο άνθρωπο, βρίσκουμε ολοφάνερο παράδειγμα στην ευαισθησία της μητέρας προς τό μωρό της. Ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τίς σωματικές ἀλλαγές, ἀνάγκες, ἀνησυχίες, πρίν ἀκόμα ἐκφραστοῦν φανερά. Ξυπνᾷ μέ τό κλάμα τοῦ μωροῦ, ἐνῶ ἕνας πίο δυνατός θόρυβος δέ θά τήν ξυπνοῦσε. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ μητέρα εἶναι ευαίσθητη πρὸς τίς ἐκδηλώσεις της ζωῆς τοῦ παιδιοῦ της. Δέ νιώθει ἀνησυχία ἢ στενοχώρια, ἀλλά μιά ἰσορροπημένη ἐπαγρύπνηση, ἔτοιμη νά δεχτεῖ κάθε σημαντική εἰδοποίηση πού θά ἔρθει ἀπό τό παιδί. Μέ τόν ἴδιο τρόπο μπορεῖ νά εἶναι κανεῖς ευαίσθητος μέ τόν ἑαυτό του. Ἄν νιώθεις κούραση ἢ κατάθλιψη, ἀντί νά ἐγκαταλείψεις σ' αὐτήν καί νά τήν ὑποστηρίζεις μέ στενόχωρες, θλιβερές σκέψεις, πρόχειρες πάντα, καλύτερα νά ρωτᾷς: Τί συνέβη; Γιατί εἶμαι ἄθυμος; Τό ἴδιο κι ὅταν εἶσαι ἐρεθισμένος ἢ ὀργισμένος ἢ τείνεις στήν ὄνειροπόληση, ἢ σέ διάφορες μορφές φυγῆς. Σέ καθεμιά ἀπό αὐτές τίς περιπτώσεις τό σημαντικό εἶναι νά τίς ἀντιλαμβάνεσαι καί νά μήν τίς δικαιολογεῖς μέ τούς χίλιους δύο τρόπους πού αὐτό εἶναι δυνατό. Ἐπιπλέον, νά εἶσαι ευαίσθητος στήν ἐσωτερική σου φωνή, πού θά σοῦ πεῖ – πολλές φορές τήν ἴδια στιγμή – γιατί κατέχεσαι ἀπό ἀγωνία, κατάθλιψη, νεῦρα.

Τό συνηθισμένο ἄτομο ἔχει μιά ευαισθησία ἀπέναντι στίς σωματικές διαδικασίες, ἀντιλαμβάνεται τίς παραμικρές ἀλλαγές, τούς ἐλάχιστους πόνους. Ἡ ἴδια ευαισθησία πρὸς τίς πνευματικές λειτουργίες μας εἶναι πολύ δυσκολότερη. Τό πρῶτο εἶναι εὐκόλο γιατί ὁ καθένας ἔχει σχηματίσει μιά ἰδέα, μιά εἰκόνα γιά τό τί σημαίνει νά εἶσαι καλά, ἀπό ἄποψη σωματικῆς υγείας. Τό δεύτερο εἶναι δύσκολο γιατί οἱ πίο πολλοί ἄνθρωποι ποτέ δέν ἔχουν γνωρίσει κάποιον πού οἱ πνευματικές του λειτουργίες νά εἶναι ἰδανικές. Παίρνουν τήν ψυχική ζωή καί τίς ἀντιδράσεις τῶν γονιῶν καί συγγενῶν τους καί ἀτόμων τοῦ περιβάλλοντός τους σάν κανονικές, καί στό βαθμό πού δέ διαφέρουν ἀπ' αὐτούς, νιώθουν κα-

νονικοί και αδιάφοροι στο να παρατηρήσουν οτιδήποτε. Υπάρχουν πολλοί π.χ. που ποτέ δεν είδαν έναν άνθρωπο γεμάτο με αγάπη, ή έναν άνθρωπο με αμέτρητη προσωπικότητα, ή με θάρρος ή με συγκέντρωση. Είναι ολοφάνερο ότι για να είσαι ευαίσθητος στον εαυτό σου, πρέπει να έχεις την εικόνα της τέλει, όρθης ανθρωπίνης λειτουργίας. Αλλά πώς μπορεί να έχει κανείς μία τέτοια εμπειρία, αν δεν την είχε ζήσει στα παιδικά του χρόνια ή αργότερα; Το ερώτημα αυτό, στο οποίο δεν υπάρχει μία εύκολη απάντηση, σχετίζεται με ένα κρίσιμο παράγοντα στο εκπαιδευτικό μας σύστημα.

Ενώ διδάσκουμε γνώσεις, χάνουμε εκείνη τη διδαχή που είναι ή πιο σημαντική για την ανάπτυξη του ανθρώπου. Τη διδαχή που μπορεί να δοθεί και μόνο με την απλή παρουσία ενός ώριμου ατόμου που αγαπά. Σε παλιότερες εποχές του δικού μας πολιτισμού, ή στην Κίνα και την Ινδία, ο πιο άξιος και πιο τιμημένος άνθρωπος ήταν εκείνος που είχε εξαιρετικές πνευματικές αρετές. Επιπλέον, ο δάσκαλος δεν ήταν μόνο, ή κύρια, πηγή πληροφοριών αλλά προορισμό του είχε να μεταδώσει ορισμένες ανθρωπίνες στάσεις. Στή σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία – και το ίδιο ισχύει για το ρωσικό κομμουνισμό – οι άνθρωποι που κερδίζουν τό θαυμασμό και προβάλλονται σαν παράδειγμα είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από φορείς ανώτερων πνευματικών ιδιοτήτων. Είναι κύρια εκείνοι που δίνουν στο κοινό μία εφήμερη ικανοποίηση. Αστέρρες του κινηματογράφου, εκτελεστές ραδιοφωνικών προγραμμάτων, άρθρογράφοι του τύπου, σπουδαία πρόσωπα της οικονομικής ή πολιτικής ζωής – αυτά είναι τα υποδείγματα για μίμηση. Το κύριο προσόν τους είναι συχνά ότι πέτυχαν να γίνουν τα πρόσωπα της ημέρας, ν' αποτελέσουν θέμα στο δελτίο ειδήσεων. Ωστόσο, ή κατάσταση δέ φαίνεται να είναι ολότελα απελπιστική. Αν σκεφτούμε τό γεγονός ότι ένας άνθρωπος σαν τον Άλμπερτ Σβάιτσερ έγινε διάσημος σίς Ήνωμένες Πολιτείες της Αμερικής,

άν αντιληφθοῦμε τίς ἄπειρες δυνατότητες νά ἐξοικειώσουμε τή νεολαία μας μέ σύγχρονες καί ἱστορικές προσωπικότητες πού δείχνουν μέ τό παράδειγμά τους τί μποροῦν νά πετύχουν οἱ ἄνθρωποι σάν ἄνθρωποι καί ὄχι σάν «γελωτοποιοί» – στήν πλατιά ἔννοια τῆς λέξης – ἄν σκεφτοῦμε τά μεγάλα ἔργα τῆς λογοτεχνίας καί τῆς τέχνης ὅλων τῶν ἐποχῶν, τότε διαγράφεται ἡ δυνατότητα νά δημιουργήσουμε μιὰ εἰκόνα τῆς σωστῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καί ν' ἀναπτύξουμε μιὰ εὐαισθησία ἀπέναντι στή νοσηρή συμπεριφορά. Ἐάν δέν πετύχουμε νά διατηρήσουμε ζωντανό ἓνα πρότυπο καί μιὰ εἰκόνα τῆς ὥριμης ζωῆς, τότε, σ' ἀλήθεια, θ' ἀντιμετωπίσουμε τήν πιθανότητα ὅλη μας ἡ πολιτιστική παράδοση νά συντριβεῖ. Αὕτη ἡ παράδοση δέ βασιζέται κύρια στή μεταδίδαση ὁρισμένων εἰδῶν γνώσης, ἀλλά ὁρισμένων ἀνθρώπινων χαρακτηριστικῶν. Ἐάν οἱ ἐρχόμενες γενεές δέ βλέπουν πιά αὐτά τά ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, ὁ πέντε χιλιάδων χρόνων πολιτισμός μας θά καταρρεῦσει, ἀκόμα κι ἂν οἱ γνώσεις μεταδιδαστοῦν καί ἀναπτυχθοῦν πιό πολύ.

Μέχρι τώρα ἀναφέρθηκα στό τί χρειάζεται γιά τήν ἄσκηση ὁποιασδήποτε τέχνης. Τώρα θά ἐξετάσω ἐκεῖνες τίς ιδιότητες πού ἔχουν ιδιαίτερη σημασία γιά τήν τέχνη, τήν ἱκανότητα, τῆς ἀγάπης. Σύμφωνα μέ ὅσα εἶπα γιά τή φύση τῆς ἀγάπης, ἡ κύρια προϋπόθεση γιά νά φτάσουμε στήν ἀγάπη εἶναι τό *ξεπέρασμα* τοῦ *ναρκισσισμοῦ* μας. Ἡ ναρκισσιστική κατάσταση εἶναι ἐκεῖνη ὅπου πιστεύει κανεῖς σάν πραγματικό μόνο αὐτό πού νιώθει μέσα του, ἐνῶ τά φαινόμενα τοῦ ἔξω κόσμου δέν εἶναι πραγματικά ἀπό μόνα τους, ἀλλά τά νιώθει μόνο ἀπό τήν ἄποψη ἂν εἶναι ὠφέλιμα ἢ ἐπιζήμια σ' αὐτόν. Ὁ ἀντίθετος ἀπό τό ναρκισσισμό πόλος εἶναι ἡ ἀντικειμενικότητα. Ἡ ἱκανότητα δηλαδή νά βλέπεις τούς ἀνθρώπους καί τά πράγματα ὅπως εἶναι, ἀντικειμενικά, καί νά εἶσαι σέ θέση νά ξεχωρίζεις αὕτη τήν ἀντικειμενική εἰκόνα ἀπό τήν εἰκόνα πού σχηματίζεται σύμφωνα

μέ τις επιθυμίες και τούς φόβους σου. Όλες οι μορφές της ψύχωσης δείχνουν τη σέ υπερβολικό βαθμό ανικανότητα του νά είναι κανείς αντικειμενικός. Για τό παράφρον άτομο ή μόνη πραγματικότητα πού υπάρχει, είναι αυτή πού έχει μέσα του, ή πραγματικότητα τών επιθυμιών και τών φόβων του. Βλέπει τόν έξωτερικό κόσμο σάν σύμβολο του έσωτερικού του κόσμου, σάν δημιούργημά του. Τό ίδιο κάνουμε όλοι όταν όνειρευόμαστε. Στά όνειρά μας φτιάχνουμε γεγονότα, σκηνοθετούμε δράματα, πού είναι ή έκφραση τών επιθυμιών και φόβων μας (καθώς και της κρίσης και της διαίσθησής μας καμιά φορά) και όσο κοιμόμαστε είμαστε βέβαιοι ότι αυτά είναι πραγματικά σάν τήν πραγματικότητα πού βλέπουμε ξύπνιοι.

Ό παράφρονας ή ό όνειροπόλος άποτυχαίνει τέλεια στό νά έχει αντικειμενική εικόνα του έξωτερικού κόσμου. Όσοσο όλοι μας είμαστε λίγο ή πολύ παράφρονες, λίγο ή πολύ όνειροπόλοι. Ό καθένας μας έχει μιá μή αντικειμενική αντίληψη του κόσμου, μιá άποψη παραμορφωμένη από τό ναρκισσισμό του. Παραδείγματα πολλά μπορεί νά βρεί ό καθένας παρατηρώντας τόν έαυτό του, τούς διπλανούς του, ακόμα και διαβάζοντας τίς έφημερίδες. Ποικίλλουν βέβαια στό βαθμό της ναρκισσιστικής παραμόρφωσης της πραγματικότητας. Μιá γυναίκα π.χ. τηλεφωνεί στό γιατρό της για νά του πεί ότι θέλει νά τόν επισκεφτεί στό γραφείο του τό ίδιο απόγευμα. Ό γιατρός άπαντά ότι δέν είναι έλεύθερος τό απόγευμα, αλλά θά μπορέσει νά τη δεχτεί τήν έπομένη. Αυτή επιμένει: γιατρέ μου, τό σπίτι μου είναι μόνο πέντε λεπτά από τό γραφείο σας. Δέ μπορεί νά καταλάβει ότι τό γεγονός πώς μένει δίπλα, δέν προσθέτει τίποτε στό χρόνο του γιατρού. Άντιλαμβάνεται τήν όλη κατάσταση ναρκισσιστικά: έφόσον αυτή γλιτώνει χρόνο, θά πεί ότι κι ό άλλος γλιτώνει χρόνο. Η μόνη πραγματικότητα γι' αυτήν είναι ό έαυτός της.

Λιγότερο υπερβολικές – ή ίσως μόνο λιγότερο φανε-

ρές – αυτές οι παραμορφώσεις της πραγματικότητας παρουσιάζονται σίς διαπροσωπικές σχέσεις. Πόσοι γονείς δέν αντιλαμβάνονται τίς αντιδράσεις του παιδιού τους μέ μέτρο τήν ύπακοή του, τήν εὐχαρίστηση πού τούς προκαλεῖ, τήν πίστωση πού αντιπροσωπεύει γι' αὐτούς κλπ. ἀντί νά διερευνοῦν ἡ ἔστω νά ἐνδιαφέρονται προσωπικά γιά τό τί νιώθει τό παιδί μέσα στόν ἑαυτό του καί γιά τόν ἑαυτό του; Πόσοι σύζυγοι δέν ἔχουν μιά εἰκόνα τῆς γυναίκας τους σάν ἐξουσιαστικῆς ἐπειδή ἡ δική τους προσκόλληση στή μητέρα τους τούς κάνει νά ἐρμηνεύουν κάθε ἀπαίτηση σάν περιορισμό τῆς ἐλευθερίας τους; Πόσες σύζυγοι δέν πιστεύουν γιά τόν ἄντρα τους ὅτι εἶναι ἄχρηστος καί βλάκας, γιατί ἐκεῖνος δέν ἀνταποκρίνεται στή φανταστική εἰκόνα ἐνός λαμπροῦ ἱππότη πού αὐτές εἶχαν φτιάξει στά παιδικά τους χρόνια;

Ἡ ἴδια ἔλλειψη ἀντικειμενικότητας παρατηρεῖται καί σίς σχέσεις ἀνάμεσα στά ἔθνη. Θεωροῦμε ὅτι τό ἔθνος μας ἀντιπροσωπεύει ὅ,τι καλό καί εὐγενικό, καί τό ξένο μπορεῖ σέ μιά μέρα μέσα ν' ἀποδειχτεῖ ὅτι εἶναι ἐχθρικό καί διεφθαρμένο. Μ' ἓνα μέτρο κρίνουμε τίς δικές μας ἐνέργειες, μέ ἄλλο τίς ἐνέργειες τοῦ ξένου ἔθνους. Ἀκόμα κι οἱ καλές πράξεις τοῦ ἐχθροῦ κρίνονται σάν δείγμα ἰδιαίτερης διαβολικότητας πού ἔχουν σκοπό νά ἐξαπατήσουν κι ἐμᾶς καί τόν κόσμο, ἐνῶ οἱ δικές μας κακές πράξεις εἶναι ἀναγκαῖες καί δικαιώνονται ἀπό τούς εὐγενικούς σκοπούς πού ὑπηρετοῦν. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι τόσο σίς σχέσεις ἀνάμεσα στά ἔθνη ὅσο καί ἀνάμεσα στά ἄτομα ἡ ἀντικειμενικότητα εἶναι ἡ ἐξαίρεση καί κανόνας εἶναι ἡ ναρκισσιστική παραμόρφωση τῆς πραγματικότητας.

Ἡ ἰδιότητα, τό ὄργανο τῆς ἀντικειμενικῆς σκέψης εἶναι ἡ *λογική*. Ἡ ψυχική στάση πού παρακολουθεῖ τή λογική εἶναι ἡ ταπεινοφροσύνη. Τό νά εἶσαι ἀντικειμενικός, νά χρησιμοποιεῖς τή λογική σου, εἶναι δυνατό μόνο ἂν ἔχεις φτάσει σέ μιά στάση ταπεινοφροσύνης, ἂν

ἔχεις ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τά ὄνειρα τῆς παντογνωσίας καί παντοδυναμίας πού ἔχεις ὅταν εἶσαι παιδί.

Στό δικό μας θέμα, αὐτό σημαίνει: ἡ ἀγάπη ἐξαρτιέται ἀπό τή σχετική ἔλλειψη ναρκισσισμοῦ καί ἀπαιτεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς ταπεινοφροσύνης, τῆς ἀντικειμενικότητας καί τοῦ λογικοῦ. Ὅλη μας ἡ ζωὴ πρέπει ν' ἀφιερωθεῖ σ' αὐτό τό σκοπό. Ταπεινοφροσύνη καί ἀντικειμενικότητα εἶναι ἀξεχώριστα, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ ἀγάπη. Δέ μπορῶ νά εἶμαι ἀληθινά ἀντικειμενικός πρός τήν οἰκογένειά μου, ἂν δέ μπορῶ νά εἶμαι ἀντικειμενικός πρός τόν ξένο, καί ἀντίστροφα. Ἄν θέλω νά μάθω τήν τέχνη τῆς ἀγάπης, πρέπει νά ἐπιδιώξω τήν ἀντικειμενικότητα σέ κάθε κατάσταση καί νά γίνω εὐαίσθητος στίς καταστάσεις πού δέν εἶμαι ἀντικειμενικός. Πρέπει νά προσπαθῆσω νά δῶ τή διαφορὰ ἀνάμεσα στήν εἰκόνα πού ἔχω γιά ἓνα πρόσωπο καί τή συμπεριφορὰ του, καθὼς εἶναι ναρκισσιστικά ἀλλοιωμένα, καί στήν πραγματικότητα τοῦ προσώπου, ὅπως αὐτὴ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τά δικά μου συμφέροντα, ἀνάγκες καί φόβους. Τό νά κατακτήσεις τήν ἱκανότητα γιά ἀντικειμενικότητα καί λογική, εἶναι ὁ μισός δρόμος γιά νά κατακτήσεις τήν τέχνη τῆς ἀγάπης, ἀλλά πρέπει νά κατακτηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀντικειμενικότητα σέ σχέση μέ ὄλους ἐκείνους μέ τούς ὁποίους ἔρχεσαι σ' ἐπαφή. Ἄν θελήσεις νά κρατήσεις τήν ἀντικειμενικότητά σου μόνο γιά τό ἀγαπημένο πρόσωπο καί νομίζεις ὅτι δέ σοῦ χρειάζεται αὐτὴ στίς σχέσεις σου μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο, σύντομα θ' ἀνακαλύψεις ὅτι ἀποτυχαίνεις καί στό ἓνα καί στό ἄλλο πεδίο.

Ἡ ἱκανότητα ν' ἀγαπᾶς ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἱκανότητά σου ν' ἀπελευθερωθεῖς ἀπό τό ναρκισσισμό καί ἀπό τήν αἰμομικτική προσκόλλησι στή μητέρα καί στή φυλή. Ἐξαρτιέται ἀπό τήν ἱκανότητά μας νά ὠριμάσουμε, νά διαμορφώσουμε ἓνα δημιουργικό προσανατολισμό στίς σχέσεις μας μέ τόν κόσμο καί μέ τόν ἑαυτό μας. Αὐτὴ ἡ διαδικασία τῆς ἀπελευθέρωσης, τῆς ἀνα-

γέννησης, τοῦ ξυπνήματος ἀπαιτεῖ μιά ιδιότητα σάν ἀπαραίτητη προϋπόθεση: *τὴν πίστη*. Ἡ ἀσκησις τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης ἀπαιτεῖ τὴν ἀσκησις τῆς πίστεως.

Τί εἶναι πίστις; Εἶναι ἄραγε ἀναγκαστικά θέμα πίστεως σὸ θεό ἢ σέ θρησκευτικά δόγματα; Εἶναι ἀναγκαστικά ἀντίθετη καὶ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴ λογικὴ καὶ τὴν ὀρθολογικὴ σκέψιν; Ὅμως γιὰ ν' ἀρχίσουμε νὰ καταλαβαῖνουμε τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως, πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ὀρθολογικὴ ἀπὸ τὴν ὑπέρλογον πίστη. Μὲ τὴν ὑπέρλογον πίστη ἐννοῶ τὴν πίστη (σ' ἓνα πρόσωπο ἢ μιά ιδέα) ποὺ βασίζεται στὴν ὑποταγὴ σέ μιά ὑπέρλογον ἐξουσία. Ἀντίθετα, ὀρθολογικὴ πίστις εἶναι ἡ πεποίθησις ποὺ βασίζεται στὴν ἐμπειρία τῆς σκέψεως καὶ τῶν αἰσθημάτων μας. Δὲν εἶναι πρωταρχικά πίστις σέ κάτι ἄλλο ἢ ἡ ιδιότητα τῆς βεβαιότητος καὶ σταθερότητος ποὺ ἔχουν οἱ πεποιθήσεις μας. Πίστις εἶναι ἓνα γνώρισμα τοῦ χαρακτήρα ποὺ διαποτίζει ὅλη τὴν προσωπικότητά μας καὶ ὄχι μιά εἰδική πίστις.

Ἡ ὀρθολογικὴ πίστις ριζώνει στὴ δημιουργικὴ πνευματικὴ καὶ συναισθηματικὴ δραστηριότητα. Στὴν ὀρθολογικὴ σκέψιν, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἡ πίστις δὲν ἔχει καμιά θέση, ἡ ὀρθολογικὴ πίστις εἶναι ἓνα σημαντικό στοιχεῖο. Πῶς φτάνει ὁ ἐπιστήμονας π.χ. σέ μιά νέα ἀνακάλυψιν; Ξεκινᾷ μὴπως κάνοντας συνέχεια πειράματα, συγκεντρώνοντας γεγονότα χωρὶς νὰ ἔχει μιά εἰκόνα, ἓνα ὄραμα τοῦ τί προσδοκᾷ νὰ βρεῖ; Πολύ σπάνιον νὰ ἔγινε ὅποιαδήποτε σπουδαία ἀνακάλυψιν μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Οὔτε ποτέ οἱ ἄνθρωποι ἔφτασαν σέ σημαντικά συμπεράσματα ἐνῶ κυνηγοῦσαν ἀπλῶς μιά φαντασία. Ἡ διαδικασία τῆς δημιουργικῆς σκέψεως σέ κάθε πεδίο τῆς ἀνθρώπινης προσπάθειας συχνὰ ξεκινᾷ μ' αὐτὸ ποὺ θὰ ὀνομάζαμε «λογικὸ ὄραμα» ποὺ ἀποτελεῖ καθεαυτὸ προϊόν σημαντικῆς προηγούμενης μελέτης, βαθιᾶς σκέψεως καὶ παρατήρησης. Ὅταν ὁ ἐπιστήμονας κατορθώσει νὰ μαζέψῃ ἀρκετά δεδομένα, ἢ νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἓνα μαθηματικὸ τύπο ὥστε νὰ κάνει τὸ ἀρχικὸ του ὄραμα

άρκετά πιθανό, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἔφτασε σέ μιά δοκιμαστική υπόθεση. Μιά προσεχτική ἀνάλυση τῆς υπόθεσης αὐτῆς μέ τό σκοπό νά διακρίνει τά ἐπακόλουθά της, καί ἡ συσώρευση τῶν δεδομένων πού τήν υποστηρίζουν, ὁδηγοῦν σέ μιά πιό δυνατή υπόθεση καί τελικά ἴσως στήν ἐνταξή της σέ μιά πλατύτερης κλίμακας θεωρία.

Ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης εἶναι γεμάτη ἀπό περιστατικά πίστες στή λογική καί ὁράματα ἀλήθειας. Ὁ Κοπέρνικος, ὁ Κέπλερ, ὁ Γαλιλαῖος καί ὁ Νεύτων ἦταν ὅλοι ἐμποτισμένοι μέ μιά ἀκλόνητη πίστη στό λογικό. Γιαυτό ὁ Μπροῦνο κάηκε στήν πυρά καί ὁ Σπινόζα υπέστη τόν ἀφορισμό. Σέ κάθε δῆμα ἀπό τή σύλληψη ἑνός λογικοῦ ὁράματος μέχρι τή διατύπωση μᾶς θεωρίας, ἡ *πίστη* εἶναι ἀπαραίτητη. Πίστη στό ὄραμα σάν ἕναν ὀρθολογικά ἄξιο σκοπό γιά πραγμάτωση, πίστη στήν υπόθεση σάν μιά πιθανή καί εὐλογοφανή πρόταση, καί πίστη στήν τελική θεωρία, τουλάχιστο μέχρι νά ἐπιτευχθεῖ μιά γενική ἀποδοχή τῆς ἀξίας της. Αὐτή ἡ πίστη βασίζεται στή δική σου πείρα, στήν πεποίθηση γιά τήν ικανότητά σου νά σκεφτεῖς, νά παρατηρήσεις, νά κρίνεις. Ἐνῶ ἡ υπέρλογη πίστη σημαίνει ν' ἀποδεχτεῖς κάτι σάν ἀληθινό, μόνο καί μόνο γιατί μιά αὐθεντία ἢ ἡ πλειοψηφία λέει ἔτσι, ἡ λογική πίστη βασίζεται σέ μιά ἀνεξάρτητη πεποίθηση βασισμένη στήν ἀτομική δημιουργική παρατήρηση, καί σκέψη, καί *ἐνάντια* στή γνώμη τῆς πλειοψηφίας.

Σκέψη καί κρίση δέν εἶναι τά μόνα πεδία ἐμπειρίας ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ λογική πίστη. Στή σφαίρα τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἡ πίστη εἶναι μιά ἀπαραίτητη ιδιότητα κάθε σοδαρῆς ἀγάπης ἢ φιλίας. Τό νά ἔχεις πίστη σ' ἕνα ἄλλο πρόσωπο, σημαίνει νά εἶσαι βέβαιος γιά τό ἀξιόπιστο καί τή σταθερότητα τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν του, τοῦ πυρήνα τῆς προσωπικότητάς του, τῆς ἀγάπης του. Μ' αὐτό δέν ἐννοῶ ὅτι ἕνα πρόσωπο δέ μπορεῖ ν' ἀλλάξει γνώμη γιά ὅποιοδήποτε ζήτημα, ἀλλά ὅτι οἱ

βασικές του κατευθύνσεις παραμένουν ίδιες, ότι π.χ. ο σεβασμός του για την ανθρώπινη ζωή και αξιοπρέπεια είναι μέρος του έαυτού του, χωρίς να υπόκειται σε αλλαγή.

Μ' αυτή την έννοια έχουμε πίστη στον έαυτό μας. Έχουμε συνείδηση της ύπαρξης ενός εγώ, ενός πυρήνα στην προσωπικότητά μας που είναι άμετάβλητος και έπιξεϊ σ' όλη μας τή ζωή σέ πείσμα τών ποικίλων περιστάσεων και άσχετα μέ όρισμένες αλλαγές στίς γνώμες και τά αισθήματα. Είναι αυτός ο πυρήνας που άποτελεί τήν πραγματικότητα πίσω από τή λέξη «εγώ», και σόν όποιο βασιζεται ή πεποίθηση για τήν ταυτότητά μας. Άν δέν έχουμε πίστη στή σταθερή παρουσία του έαυτού μας, τό αίσθημα της ταυτότητάς μας άπειλείται και έξαρτιόμαστε από τούς άλλους, πού ή έπιδοκιμασία τους γίνεται τότε ή βάση για τό αίσθημα της ταυτότητας. Μόνο αυτός πού πιστεύει σόν έαυτό του μπορεί νά είναι πιστός στούς άλλους, γιατί μόνο αυτός μπορεί νά είναι βέβαιος ότι θά είναι ίδιος και σό μέλλον όπως και σήμερα, και συνεπώς ότι θά νιώθει και θά ενεργεί όπως σήμερα. Πίστη σόν έαυτό μας είναι ή προϋπόθεση για τήν ικανότητά μας νά δίνουμε ύποσχέσεις, και έφόσον, όπως είπε ο Νίτσε, ο άνθρωπος καθορίζεται από αυτή τήν ικανότητα, ή πίστη είναι μά από τίς προϋποθέσεις της ανθρώπινης ύπαρξης. Έκείνο πού ένδιαφέρει σέ σχέση μέ τήν άγάπη είναι ή πίστη στή δική μας άγάπη, στήν ικανότητά της νά προκαλεί άγάπη στούς άλλους, και στήν αξιοπιστία της.

Μιά άλλη έννοια της πίστης σ' ένα πρόσωπο αναφέρεται στήν πίστη πού έχουμε στίς δυνατότητες τών άλλων. Η πιο θεμελιώδης μορφή της είναι ή πίστη της μάνας σό νεογέννητο παιδί της: ότι θά ζήσει, θά μεγαλώσει, θά περπατήσει, θά μιλήσει. Όσοόσο, αυτή ή εξέλιξη γίνεται μέ τόση κανονικότητα ώστε ή προσδοκία της νά μή χρειάζεται πίστη. Άλλιώς είναι τά πράγματα μέ κείνες τίς δυνατότητες πού μπορούν ν' άποτύχουν.

Ἡ ἱκανότητα τοῦ παιδιοῦ ν' ἀγαπήσει, νά εὐτυχήσει, νά χρησιμοποιήσῃ τό λογικό του, καί εἰδικότερα, τά καλλιτεχνικά χαρίσματα του κ.ἄ. Αὐτά εἶναι σπόροι πού βλασταίνουν καί ὠριμάζουν ἂν δοθοῦν οἱ κατάλληλες συνθήκες καί προϋποθέσεις, καί καταπνίγονται ἂν αὐτές λείψουν.

Ἵσως ἡ πιό σημαντική ἀπό αὐτές τίς προϋποθέσεις εἶναι νά ἔχει πίστη σ' αὐτές τίς δυνατότητες τό σπουδαιότερο πρόσωπο στή ζωή τοῦ παιδιοῦ. Ἡ παρουσία αὐτῆς τῆς πίστεως ἀποτελεῖ τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἐκπαίδευση καί στή χειραγώγηση, τή μηχανική ἀγωγή. Ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ταυτόσημη μέ τό νά βοηθᾷ τό παιδί ν' ἀντιληφθεῖ τίς δυνατότητές του³. Τό ἀντίθετο εἶναι ἡ μηχανική ἀγωγή, πού βασίζεται στήν ἀπουσία πίστεως γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων καί στήν πεποίθηση ὅτι ἓνα παιδί θά γίνῃ σωστό μόνο ἂν οἱ ἐνήλικοι δάλουν μέσα του ὅ,τι εἶναι ἐπιθυμητό καί καταπιέσουν ὅ,τι φαίνεται νά εἶναι ἀνεπιθύμητο. Δέν ὑπάρχει ἀνάγκη πίστεως στό ρομπότ, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ζωή μέσα του.

Ἡ πίστη στούς ἄλλους ἔχει τό ἀποκορύφωμά της στήν πίστη στήν *ἀνθρωπότητα*. Στό δυτικό κόσμο, αὐτή ἡ πίστη ἐκφράστηκε μέ θρησκευτικούς ὅρους στήν ἰουδαιοχριστιανική θρησκεία, καί στήν κοσμική γλώσσα βρῆκε τήν ἰσχυρότατη ἐκφρασή της στίς οὐμανιστικές πολιτικές καί κοινωνικές ιδέες τῶν τελευταίων ἑκατὸν πενήντα χρόνων. Ὅπως ἡ πίστη στό παιδί, ἔτσι κι αὐτή βασίζεται στήν ιδέα ὅτι οἱ δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τέτοιες πού ἂν δοθοῦν οἱ κατάλληλες συνθήκες αὐτός θά μπορέσῃ νά οἰκοδομήσῃ μιά κοινωνική τάξη πού νά κυβερνᾶται ἀπό τίς ἀρχές τῆς ἰσότητος, τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἀγάπης. Ὁ ἄνθρωπος δέν κατάφερε

3. Ἡ λατινική ρίζα τῆς λέξης education (ἐκπαίδευση) εἶναι e-ducere, πού στήν κυριολεξία σημαίνει ὁδηγῶ πρὸς τά ἔξω ἢ ἀναδύω κάτι πού ὑπάρχει δυνάμει.

ἀκόμα νά οἰκοδομήσει μιά τέτοια τάξη, καί γι'αυτό ἡ πεποίθηση ὅτι θά μπορέσει νά τό κάνει ἀπαιτεῖ πίστη. Ἀλλά σάν κάθε ἄλλη ὀρθολογική πίστη, κι αὐτή δέν εἶναι εὐσεβής πόθος σέ μορφή σκέψεων, ἀλλά βασίζεται στήν πραγματικότητα τῶν προηγούμενων κατορθωμάτων τῆς ἀνθρωπότητας καί στήν ἐσώτερη πείρα κάθε ἀτόμου, στήν πείρα του τῆς λογικῆς καί τῆς ἀγάπης.

Ἐνῶ ἡ ὑπέρλογη πίστη βασίζεται στήν ὑποταγή σέ μιά δύναμη πού τή νιώθεις συντριπτικά ἰσχυρή, παντογνώστρια καί παντοδύναμη, καί στήν παραίτηση ἀπό τή δική σου ἰσχὺ καί δύναμη, ἡ ὀρθολογική πίστη βασίζεται στήν ἀντίθετη πείρα. Πιστεύουμε σέ μιά σκέψη γι'αὐτή εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς δικῆς μας παρατήρησης καί σκέψης. Ἐχουμε πίστη στίς δυνατότητες τῶν ἄλλων, τίς δικές μας καί τῆς ἀνθρωπότητας γι'αὐτή, καί μόνο στό βαθμό πού, ἔχουμε διώσει τήν ἀνάπτυξη τῶν δικῶν μας δυνατοτήτων, τήν πραγματικότητα τῆς ἀνάπτυξης μέσα μας, τήν ἰσχὺ τῆς δύναμης τοῦ λογικοῦ μας καί τῆς ἀγάπης μας. *Ἡ δάση τῆς ὀρθολογικῆς πίστεως εἶναι ἡ δημιουργικότητα.* Νά ζεῖς μέ τήν πίστη σου σημαίνει νά ζεῖς δημιουργικά. Κατά συνέπεια, ἡ πίστη στή δύναμη (μέ τήν ἔννοια τῆς ἐξουσίας) καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς δύναμης εἶναι τό ἀντίστροφο τῆς πίστεως. Τό νά πιστεύεις στήν ὑπάρχουσα ἐξουσία εἶναι ταυτόσημο μέ τή δυσπιστία γι'αὐτήν ἀνάπτυξη τῶν δυνατοτήτων πού εἶναι ἀκόμα ἀπραγματοποίητες. Εἶναι μιά πρόρρηση τοῦ μέλλοντος βασισμένη μόνο στό ἐκδηλωμένο παρόν. Ἀλλά αὐτό εἶναι μεγάλη παρεξήγηση, τέλεια παράλογη στή θεώρηση τῶν ἀνθρώπινων δυνατοτήτων καί τῆς ἀνθρώπινης ἐξέλιξης. Δέν ὑπάρχει λογική πίστη στή δύναμη. Ὑπάρχει ὑποταγή καί, ἀπό τήν πλευρά αὐτῶν πού κατέχουν τή δύναμη, ἐπιθυμία νά τή διατηρήσουν. Ἐνῶ σέ πολλούς ἡ δύναμη φαίνεται νά εἶναι τό πιό πραγματικό πράγμα, ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἀπέδειξε ὅτι εἶναι τό πιό ἀσταθές ἀνθρώπινο ἐπίτευγμα. Ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι πίστη καί δύναμη ἀποκλείονται

άμοιβαία, όλες οι θρησκείες και τα πολιτικά συστήματα που αρχικά οικοδομήθηκαν πάνω στην πίστη, διαφθείρονται και τελικά χάνουν τη δύναμή τους αν βασιστούν στη δύναμη ή συμμαχήσουν μ' αυτήν.

Τό νά πιστεύεις απαιτεί θάρρος, ικανότητα νά αναλαμβάνεις ένα κίνδυνο, νά είσαι έτοιμος ακόμα και νά δεχτείς πόνο και απογοήτευση. "Οποιος έμμένει στην ασφάλεια και στη βεβαιότητα σαν πρωταρχικούς όρους της ζωής, δέ μπορεί νά έχει πίστη. "Οποιος περικλείει τόν έαυτό του σ' ένα σύστημα άμυνας όπου ή απόσταση και ή κατοχή είναι τά μέσα ασφάλειάς του, φυλακίζει τόν έαυτό του. Τό ν' αγαπιέσαι και ν' αγαπάς απαιτεί θάρρος, τό θάρρος νά δίνεις σέ ορισμένες αξίες υπέρτατη σημασία και νά τολμάς νά μετράς τά πάντα μ' αυτές τίς αξίες.

Αυτό τό θάρρος είναι πολύ διαφορετικό από κείνο πού ό διαβόητος κείνος καυχσιάρης, ό Μουσολίνι, έννοούσε όταν χρησιμοποιούσε τό σύνθημα «Νά ζεις επικίνδυνα». Τό είδος του δικού του θάρρους είναι τό θάρρος του μηδενισμού. Βασίζεται σέ μιά καταστροφική στάση απέναντι στη ζωή, στην προθυμία της απόρριψης της ζωής εξαιτίας της ανικανότητάς του νά την αγαπήσει. Τό θάρρος της απελπισίας είναι τό αντίθετο του θάρρους της αγάπης, ακριβώς όπως ή πίστη στη δύναμη είναι τό αντίθετο της πίστης στη ζωή.

Ύπάρχει κάτι πού νά μπορεί νά άσκήσει κανείς σχετικά μέ την πίστη και τό θάρρος; Πράγματι ή πίστη μπορεί νά άσκείται κάθε στιγμή. Χρειάζεται πίστη για ν' αναθρέψεις ένα παιδί. Χρειάζεται πίστη για ν' αποκοιμηθείς· χρειάζεται πίστη για ν' αρχίσεις οποιαδήποτε δουλιά. Άλλά όλοι έχουμε αυτό τό είδος πίστης. "Οποιος δέν την έχει, ύποφέρει από αγωνία, υπερένταση για τό παιδί του, ή από άυπνία, ή από ανικανότητα νά κάνει οποιαδήποτε δημιουργική δουλιά. Ή είναι καχύποπτος, επιφυλακτικός στό νά έξοικειωθεί μέ κάποιον άλλο, ή ύποχονδριακός, ή ανίκανος νά κάνει

σχέδια μακρᾶς προοπτικῆς. Νά ἐμμένεις στή γνώμη σου γιά ἓνα πρόσωπο, ἀκόμα κι ὅταν ἡ κοινή γνώμη ἢ κά-ποιοι ἀπρόβλεπτοι παράγοντες φαίνονται νά τήν ἀνα-τρέπουν, νά ἐμμένεις στίς πεποιθήσεις σου ἀκόμα κι ἂν δέν εἶναι δημοφιλεῖς, αὐτό ἀπαιτεῖ πίστη καί θάρρος. Τό νά παίρνεις τίς δυσκολίες, τίς ἀποτυχίες καί τίς θλίψεις τῆς ζωῆς σάν μιά πρόκληση πού τό ξεπέρασμά της σέ κάνει πιό δυνατό, κι ὄχι σάν μιά ἀδίκη τιμωρία πού δέν ἔπρεπε νά σοῦ συμβεῖ, αὐτό ἀπαιτεῖ θάρρος καί πίστη.

Ἡ ἄσκηση τῆς πίστεως καί τοῦ θάρρους ἀρχίζει μέ μικρές λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τό πρῶτο βῆμα εἶναι νά ἐπισημάνεις πού καί πότε χάνεις τήν πί-στη, νά διερευνήσεις τίς δικαιολογίες πού χρησιμοποιοῖς γιά νά καλύψεις αὐτή τήν ἀπώλεια τῆς πίστεως, ν' ἀνα-γνωρίσεις πού ἐνεργεῖς δειλά, καί πάλι πῶς τό δικαιο-λογεῖς αὐτό. Ν' ἀναγνωρίσεις πῶς κάθε προδοσία τῆς πίστεως σέ ἀδυνατίζει καί πῶς ἡ αὐξανόμενη ἀδυναμία ὀδηγεῖ σέ καινούργια προδοσία, καί οὕτω καθεξῆς, σ' ἓνα φαῦλο κύκλο... "Υστερα θά ἀναγνωρίσει ἐπίσης κα-νεῖς ὅτι ἐνῶ συνειδητά φοβᾶται μήπως δέν ἀγαπηθεῖ, ὁ πραγματικός, ἂν καί συχνά ὑποσυνειδήτος φόβος, εἶναι μήπως ἀγαπήσει. Ν' ἀγαπήσεις σημαίνει νά δώσεις τόν ἑαυτό σου χωρίς ἐγγύηση, νά δώσεις τόν ἑαυτό σου ὁλοκληρωτικά μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἀγάπη σου θά γεννή-σει ἀγάπη στό ἀγαπημένο πρόσωπο. Ἡ ἀγάπη εἶναι πράξη πίστεως κι ὅπου ὑπάρχει λίγη πίστη, ὑπάρχει λίγη ἀγάπη. Δέ μπορῶ νά πῶ τίποτε περισσότερο γιά τήν ἄσκηση τῆς πίστεως, ἀλλά εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅποιος ἀλη-θινά τό ἐπιθυμεῖ, μπορεῖ νά μάθει νά ἔχει πίστη, ὅπως ἓνα παιδί μαθαίνει νά περπατᾷ.

Μιά ιδιότητα ἀπαραίτητη γιά τήν ἄσκηση τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης, πού μέχρι τώρα μόνο τήν ὑπαινίχθηκα, εἶ-ναι ἡ δραστηριότητα. Εἶπα πρίν, ὅτι δέν ἐννοῶ μέ τή δραστηριότητα «τό νά κάνεις κάτι», ἀλλά μιά ἐσωτε-ρική δράση, τή δημιουργική χρησιμοποίηση τῶν δυνά-

μεών σου. Ἡ ἀγάπη εἶναι μιά δράση. Ἄν ἀγαπῶ, βρίσκομαι σέ μιά διαρκή κατάσταση ἐνεργητικῆς σχέσης μέ τό ἀγαπημένο πρόσωπο, ἀλλά ὄχι μόνο μ' αὐτό. Γιατί θά μοῦ εἶναι ἀδύνατο νά συνδέσω τόν ἑαυτό μου μέ τό ἀγαπημένο πρόσωπο ἐνεργητικά ἂν εἶμαι ὀκνηρός, ἂν δέ βρίσκομαι σέ κατάσταση συνεχοῦς ἐπαγρύπνησης, ἐπίγνωσης, ἐτοιμότητος. Ὁ ὕπνος εἶναι ἡ μόνη κατάλληλη κατάσταση γιά τήν ἀδράνεια. Ἡ ἐγρήγορση δέν ἐπιτρέπει τήν ὀκνηρία. Τό παράδοξο φαινόμενο μέ τούς πιό πολλούς ἀνθρώπους σήμερα εἶναι ὅτι εἶναι μισοκοιμισμένοι ὅταν εἶναι ξύπνιοι καί μισοξύπνιοι ὅταν κοιμούνται ἤ ὅταν θέλουν νά κοιμηθοῦν. Τό νά εἶσαι ὁλότελα ξύπνιος εἶναι ἡ προϋπόθεση γιά νά μήν πλήττεις ἤ νά μήν εἶσαι πληκτικός, καί πράγματι, τό νά μήν πλήττεις ἤ νά μήν εἶσαι πληκτικός εἶναι μιά ἀπό τίς κύριες προϋποθέσεις γιά τήν ἀγάπη. Τό νά εἶσαι δραστήριος στή σκέψη καί στό αἶσθημα, μέ τ' ἄφτιά σου καί τά μάτια σου ὀρθάνοιχτα ὅλη τή μέρα, ν' ἀποφεύγεις τήν ἐσωτερική ὀκνηρία, μέ τή μορφή τοῦ νά εἶσαι δεκτικός, ἀποταμιευτικός, ἤ ἀπλῶς νά χάνεις τόν καιρό σου, εἶναι ἕνας ἀπαραίτητος ὁρος γιά τήν ἀσκήση τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης. Εἶναι πλάνη νά πιστεύεις ὅτι μπορεῖς νά χωρίσεις τή ζωή μέ τέτοιο τρόπο ὥστε νά εἶσαι δραστήριος, δημιουργικός στή σφαῖρα τῆς ἀγάπης, καί μή δημιουργικός στούς ἄλλους τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἡ δημιουργικότητα δέν ἐπιτρέπει τέτοιο καταμερισμό ἐργασίας. Ἡ ἱκανότητα γιά τήν ἀγάπη ἀπαιτεῖ μιά κατάσταση ἔντασης, ἐγρήγορσης, δυναμωμένη ζωτικότητα, πού μπορεῖ νά εἶναι τό ἀποτέλεσμα μόνο ἑνός ἐνεργητικοῦ, δημιουργικοῦ προσανατολισμοῦ σέ πολλούς ἄλλους τομεῖς τῆς ζωῆς. Ἄν δέν εἶσαι δημιουργικός στούς ἄλλους τομεῖς, δέ θά εἶσαι οὔτε στήν ἀγάπη.

Ἡ ἔρευνα τῆς τέχνης τῆς ἀγάπης δέ μπορεῖ νά περιοριστεῖ στό προσωπικό πεδίο τῆς ἀπόκτησης καί ἀνάπτυξης ἐκείνων τῶν χαρακτηριστικῶν καί τῶν στάσεων πού περιέγραψα στό κεφάλαιο αὐτό. Συνδέεται ἀξεχώ-

ριστα μέ τό κοινωνικό πεδίο. Ἐάν ἀγάπη σημαίνει νά ἔχεις μιά στάση ἀγάπης πρὸς τὸν καθένα, ἂν ἡ ἀγάπη εἶναι γνῶρισμα τοῦ χαρακτήρα, πρέπει νά ὑπάρχει ὄχι μόνο στίς σχέσεις σου μέ τὴν οἰκογένεια καὶ τοὺς φίλους, ἀλλὰ καὶ μ' ὅσους συνδέεσαι μέσω τῆς ἐργασίας σου, τοῦ ἐπαγγέλματός σου. Δέν ὑπάρχει «καταμερισμός ἐργασίας» ἀνάμεσα στὴν ἀγάπη γιὰ δικούς καὶ στὴν ἀγάπη γιὰ ξένους. Ἀντίθετα, ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πρώτης εἶναι ἡ ὑπαρξὴ τῆς δεύτερης. Τό νά πάρεις στά σοβαρά αὐτὴ τὴν ἐπίγνωση σημαίνει πράγματι μιά πολύ δραστικὴ ἀλλαγὴ στίς κοινωνικὲς σου σχέσεις ἀπὸ τίς συνηθισμένες. Ἐνῶ μιά τεράστια ποσότητα λόγου ξοδεύεται γιὰ τό θρησκευτικὸ ἰδανικὸ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, οἱ σχέσεις μας στὴν πραγματικότητα καθορίζονται, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐντιμότητος. Ἐντιμότης σημαίνει νά μὴ χρησιμοποιοῦς δόλο καὶ ἀπάτη στὴν ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν, καὶ στὴν ἀνταλλαγὴ αἰσθημάτων. «Σοῦ δίνω ὅσα μοῦ δίνεις» σέ ὑλικά ἀγαθὰ ἀλλὰ καὶ σέ ἀγάπη, εἶναι τό κυρίαρχο ἠθικὸ ἀξίωμα στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία. Μπορεῖ ἀκόμα νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἠθικῆς τῆς ἐντιμότητος εἶναι ἡ ἰδιαίτερη ἠθικὴ συμβολὴ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας.

Οἱ αἰτίες αὐτοῦ τοῦ γεγονότος βρίσκονται στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Στίς προκαπιταλιστικὲς κοινωνίες, ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν καθορίζεται εἴτε μέ τὴν ἄμεση βία, εἴτε μέ τὴν παράδοση, ἢ μέ προσωπικοὺς δεσμοὺς ἀγάπης καὶ φιλίας. Στόν καπιταλισμό, ὁ παράγοντας πού καθορίζει τὰ πάντα εἶναι ἡ ἀνταλλαγὴ στὴν ἀγορά. Εἴτε ἀναφερόμαστε στὴν ἀγορὰ ἀγαθῶν, εἴτε στὴν ἀγορὰ ἐργασίας ἢ ὑπηρεσιῶν, κάθε πρόσωπο ἀνταλλάσσει ὅ,τι ἔχει γιὰ πώλησις ἔναντι αὐτοῦ πού θέλει ν' ἀποκτήσει, κάτω ἀπὸ τίς συνθηκὲς τῆς ἀγορᾶς, χωρὶς χρῆσις βίας ἢ δόλου.

Ἡ ἠθικὴ τῆς ἐντιμότητος συγγέεται εὐκόλα μέ τὴν ἠθικὴ τοῦ «Χρυσοῦ Κανόνα». Τό ἀξίωμα «κάνε σοὺς

άλλους ό,τι θά ήθελες νά κάνουν αυτοί σ' έσένα» μπορεί νά έρμηνευτεί μέ τή σημασία «νά είσαι έντιμος στίς συναλλαγές σου μέ τούς άλλους». Στήν πραγματικότητα όμως, διατυπώθηκε άρχικά σάν μιá δημοφιλής παράφραση του βιβλικού «'Αγάπα τόν πλησίον σου ώς σεαυτόν». 'Αλήθεια όμως, ή ιουδαιοχριστιανική μορφή άδερφικής αγάπης είναι όλότελα διαφορετική από τήν ήθική τής έντιμότητας. Έννοεί ν' αγαπάς τόν πλησίον σου, δηλαδή νά νιώθεις υπεύθυνος γι' αυτόν καί ένα μ' αυτόν, ένω ή ήθική τής έντιμότητας έννοεί νά μή νιώθεις υπεύθυνος καί ένα μ' αυτόν, αλλά μακρινός καί ξεχωριστός. Σημαίνει νά σέδεσαι τά δικαιώματα του πλησίον αλλά όχι νά τόν αγαπάς. Δέν είναι συμπτωματικό πού ό «Χρυσός Κανόνας» έγινε τό πιο δημοφιλές θρησκευτικό αξίωμα σήμερα. Έπειδή μπορεί νά έρμηνευτεί μέ τούς όρους τής ήθικής τής έντιμότητας, είναι τό μοναδικό θρησκευτικό αξίωμα πού ό καθένας καταλαβαίνει καί έπιθυμεί νά τό άσκήσει. 'Αλλά ή άσκηση τής αγάπης πρέπει ν' άρχίσει μέ τήν άναγνώριση τής διαφορās ανάμεσα στήν έντιμότητα καί τήν αγάπη.

Έδω, ώστόσο, προβάλλει ένα σημαντικό έρώτημα. 'Αν όλόκληρο τό κοινωνικό μας σύστημα καί ή οικονομική μας όργάνωση βασίζονται στήν επίδιώξη του άτομικού συμφέροντος του καθενός, άν διέπονται από τήν άρχή τής άτομικής ωφέλειας πού μετριάζεται μόνο από τήν ήθική άρχή τής έντιμότητας, πώς μπορείς νά κάνεις έπιχειρήσεις, πώς μπορείς νά δράσεις στά πλαίσια τής σημερινής κοινωνίας καί ταυτόχρονα νά εφαρμόσεις τήν αγάπη; Μήπως αυτό δέ σημαίνει νά εγκαταλείψεις όλα σου τά κοσμικά συμφέροντα καί νά μοιραστείς τή ζωή των πιο φτωχών; Αυτό τό πρόβλημα τέθηκε καί λύθηκε μέ ριζικό τρόπο από τούς χριστιανούς καλόγερους, καί από πρόσωπα όπως ό Τολστί, ό 'Αλμπερτ Σβάιτσερ καί ή Σιμόν Βείλ. 'Υπάρχουν άλλοι⁴ πού συμμαρίζονται

4. Πρβλ. καί τό άρθρο του Μαρκούζε «The Social Implications of Psychoanalytic Revisionism», *Dissent*, Ν. 'Υόρκη, καλοκαίρι του 1955.

τήν άποψη τής βασικής αντίφασης, του άσυμβίβαστου ανάμεσα στην άγάπη και στην κανονική έγκόσµια ζωή μέσα στην κοινωνία µας. Φτάνουν στο σύµπερασμα ότι τό νά µιλᾷς γι' άγάπη σήµερα σημαίνει µόνο νά συµµετέχεις στή γενική άπάτη. Ίσχυρίζονται ότι µόνο ένας µάρτυρας ή ένας τρελός µπορουν ν' άγαπούν στο σημερινό κόσµο, έποµένως και ή όλη συζήτηση περί άγάπης δέν εἶναι τίποτ' άλλο εκτός από κήρυγµα. Αυτή ή πολύ άξιοπαρατήρητη άποψη προσφέρεται εύκολα γιά τή δικαιολόγηση του κυνισµού. Άληθινά, τή συµµερίζεται ένδόµυχα και ό καθηµερινός άνθρωπος πού νιώθει έτσι: «θά 'θελα νά εἶµαι ένας καλός χριστιανός – αλλά θά ήµουν ύποχρεωµένος νά πεθάνω τής πείνας άν τό έννοούσα αυτό σοβαρά». Αυτός ό «ριζοσπαστισµός» όδηγεί στον ήθικό μηδενισµό. Τόσο οί «ριζοσπαστικοί στοχαστές» όσο κι ό καθηµερινός άνθρωπος εἶναι αυτόµατα χωρίς άγάπη και ή µόνη διαφορά τους εἶναι ότι ό δεύτερος δέν έχει επίγνωση, ένω οί πρῶτοι τό ξέρουν και άναγνωρίζουν τήν ιστορική άναγκαιότητα του γεγονότος αυτού.

Έχω τήν πεποίθηση ότι ή παρατήρηση γιά τό απόλυτα άσυµβίβαστο τής άγάπης και τής «κανονικής» ζωής δέν εἶναι σωστή παρά µόνο µέ µιά άφηρηµένη έννοια. Η άρχή πού διέπει τήν καπιταλιστική κοινωνία και ή άρχή τής άγάπης εἶναι άσυµβίβαστες. Άλλά ή σύγχρονη κοινωνία, άν τή δοῦµε συγκεκριµένα, εἶναι ένα περίπλοκο φαινόµενο. Ένας πωλητής ενός άχρηστου έμπορεύµατος π.χ. δέ µπορεῖ νά εργαστεί χωρίς νά ψεύδεται. Ένας έµπειρος εργάτης, ένας χηµικός ή ένας γιατρός ιατροεῖ. Επίσης ένας άγρότης, ένας εργάτης, ένας δάσκαλος και πολλοί τύποι έµπόρων µπορουν νά επιχειρήσουν ν' ασκήσουν τήν άγάπη χωρίς νά πάψουν νά δροῦν οίκοномικά. Άκόµα κι άν άναγνωρίζεις τό άσυµβίβαστο τής άρχής του καπιταλισµού και τής άρχής τής άγάπης, πρέπει νά παραδεχτείς ότι ό καπιταλισµός εἶναι από µόνος του µιά περίπλοκη και συνεχῶς

μεταβαλλόμενη δομή πού ακόμα αφήνει μεγάλα περιθώρια μή προσαρμογής και προσωπικής ευρύτητας.

Λέγοντας αυτό ωστόσο, θέλω να αφήσω να έννοη-
θει ότι μπορούμε να προσδοκούμε ότι τό παρόν κοινω-
νικό σύστημα θά συνεχιστεί έπ' άπειρο και ταυτόχρονα
νά έλπίζουμε στην πραγματοποίηση του ιδανικού της
αγάπης πρós τόν άδερφό μας. Άνθρωποι ικανοί για
αγάπη, στό σημερινό σύστημα, είναι αναγκαστικά οί
έξαιρέσεις. Άναγκαστικά ή αγάπη είναι ένα περιθω-
ριακό φαινόμενο στή σημερινή δυτική κοινωνία. Όχι
τόσο γιατί οί πολλές άπασχολήσεις δέ θά επέτρεπαν μία
στάση αγάπης, αλλά γιατί τό πνεύμα μιās κοινωνίας μέ
κέντρο τήν παραγωγή και τήν άπληστία για τά έμπο-
ρεύματα, είναι τέτοιο πού μόνο ό άπροσάρμοστος, ό
άσυμμόρφωτος μπορεί να προστατέψει τόν έαυτό του
άποτελεσματικά ένάντια σ' αυτό. Αυτοί πού σοβαρά
ένδιαφέρονται για τήν αγάπη και τή θεωρούν σαν τή
μόνη όρθή άπάντηση στό πρόβλημα της ανθρώπινης
ύπαρξης, πρέπει δέβαια να φτάσουν στό συμπέρασμα
ότι είναι αναγκαίο να γίνουν σημαντικές και ριζικές
άλλαγές στό κοινωνικό μας οίκοδόμημα, αν ή αγάπη
πρόκειται να γίνει ένα κοινωνικό και όχι έξαιρετικά
άτομικό, περιθωριακό φαινόμενο. Μόνο νύξεις μπορούν
να γίνουν για τήν κατεύθυνση τέτοιων άλλαγών μέσα
στά όρια του βιβλίου αυτού⁵. Η κοινωνία μας κυβερ-
νείται από τή γραφειοκρατία των διευθυντών και τούς
έπαγγελματίες πολιτικούς. Οί άνθρωποι ενεργοούν κάτω
από μαζικές πεποιθήσεις, οί σκοποί τους είναι να
παράγουν περισσότερα και να καταναλώνουν περισσό-
τερα, σαν αυτοσκοποί. Όλες οί δραστηριότητες υπό-
κεινται σε οικονομικούς στόχους, τά μέσα έχουν γίνει
σκοποί. Ό άνθρωπος είναι ένα αυτόματο, καλοθρεμμέ-
νο, καλοντυμένο, αλλά χωρίς καμιά υπέρτατη σχέση μέ

5. Στο βιβλίο μου *Η ύγιής κοινωνία* προσπάθησα τά πραγματευτώ
λεπτομερειακά αυτό τό θέμα (στά έλλην. εκδόσεις Μπουκουμάνη).

αυτό πού είναι ή ιδιαίτερη ανθρώπινη ποιότητα καί λειτουργία του. Ἄν ὁ ἄνθρωπος πρόκειται νά γίνει ικανός ν' ἀγαπᾶ, πρέπει νά τοποθετηθεῖ στήν ὑπέρτατη θέση. Ἡ οἰκονομική μηχανή πρέπει νά τόν ὑπηρετεῖ, ὄχι νά τήν ὑπηρετεῖ αὐτός. Πρέπει νά γίνει ικανός νά συμμετέχει στήν πείρα, στήν ἐργασία καί ὄχι μόνο στά κέρδη, στήν καλύτερη περίπτωση. Ἡ κοινωνία πρέπει νά ὀργανωθεῖ ἔτσι πού ή κοινωνική, γεμάτη ἀγάπη φύση τοῦ ἀνθρώπου νά μήν ξεχωρίζεται ἀπό τήν κοινωνική του ὑπαρξη, ἀλλά νά γίνεται ἕνα μ' αὐτήν. Ἄν εἶναι ἀλήθεια, ὅπως προσπάθησα νά δείξω, ὅτι ή ἀγάπη εἶναι ή μόνη ὑγιής καί ικανοποιητική ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, τότε κάθε κοινωνία πού ἀποκλείει, σχετικά, τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγάπης, ὀφείλει τελικά νά καταστραφεῖ ἀπό τήν ἴδια της τήν ἀντίφαση πρὸς τίς βασικές ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Πράγματι, τό νά μιλᾷς γι' ἀγάπη δέν εἶναι κήρυγμα, γιά τόν ἀπλό λόγο ὅτι μιλᾷς γιά τήν ὑπέρτατη καί πραγματική ἀνάγκη κάθε ἀνθρώπινου ὄντος. Ἐπειδή αὐτή ή ἀνάγκη ἔχει ἐπισκιασθεῖ, δέ θά πεῖ ὅτι δέν ὑπάρχει. Τό ν' ἀναλύσεις τή φύση τῆς ἀγάπης ἰσοδυναμεῖ μέ τό ν' ἀνακαλύψεις τή γενική της ἀπουσία σήμερα καί νά ἐπικρίνεις τίς κοινωνικές συνθήκες πού εἶναι ὑπεύθυνες γι' αὐτή τήν ἀπουσία. Τό νά πιστεύεις στή δυνατότητα τῆς ἀγάπης σάν κοινωνικοῦ φαινομένου καί ὄχι ἐξαιρετικῆς, ἀτομικῆς ἐκδήλωσης, εἶναι μία ὀρθολογική πίστη βασισμένη στή διόραση μέσα στήν ἴδια τήν ἀνθρώπινη φύση.

τοῦ ἀνθρώπου μέ μιά νέα ἀντικειμενικότητα, ὁ Φρόνυτ ἀναγνώρισε ὅτι ἡ πίστη σ' ἓνα παντοδύναμο, πάνσοφο Θεό εἶχε τή ρίζα της στήν ἀπόγνωση τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης καί στήν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου ν' ἀντιμετωπίσει τήν ἀπόγνωσή του πιστεύοντας σ' ἓνα σπλαχνικό πατέρα πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τό Θεό στόν οὐρανό. Εἶδε πώς μόνο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά σώσει τόν ἑαυτό του. Τά λόγια τῶν μεγάλων δασκάλων, ἡ συμπαράσταση τῶν γονιῶν, τῶν φίλων καί τῶν ἀγαπημένων μποροῦν νά τόν βοηθήσουν – ἀλλά μποροῦν νά τόν βοηθήσουν μόνο στό νά τολμήσει ν' ἀποδεχτεῖ τήν πρόκληση τῆς ὑπαρξης καί ν' ἀντιδράσει σ' αὐτήν μέ ὅλη του τή δύναμη καί μέ ὅλη του τήν καρδιά.

Σειρά ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

Α.Σ. Νήλ

Αὐτοβιογραφία

Θεωρία καί πράξη τῆς ἀντιαυταρχικῆς ἐκπαίδευσης (Σάμμερχιλ: τό ἐπαναστατικό παράδειγμα ἑνός ἐλεύθερου σχολείου)

Τό πράσινο σύννεφο

Σάμμερχιλ: Ὑπέρ καί Κατά

(15 ψυχολόγοι καί παιδαγωγοί κρίνουν

τόν Α.Σ. Νήλ καί τό ἐλεύθερο

σχολεῖο του)

Ἐλευθερία – ὄχι ἀναρχία!

Νήλ Πόστμαν – Τσάρλς Βάινγκάρτνερ

Ἡ ἐκπαίδευση σάν μέσο ἀνατροπῆς τοῦ κατεστημένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ

ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ 1, 106 79 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ. 36.18.502 – 36.30.669

Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΑΓΑΠΗΣ

«Ἡ ἀγάπη», γράφει ὁ Ἔριχ Φρόμ, «εἶναι ἡ μόνη ικανοποιητικὴ ἀπάντηση στό πρόβλημα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης».

Ὡστόσο, οἱ πιά πολλοί ἀπό μᾶς εἶναι ἀνήμποροι ν' ἀναπτύξουν τὴν ικανότητά τους γιὰ ἀγάπη σέ βαθμὸ τέτοιο, πού ἡ ἀγάπη νά εἶναι σύνθεση ὠριμότητας, αὐτογνωσίας καὶ θάρρους.

Ἡ τέχνη τῆς ἀγάπης, ὅπως κάθε ἄλλη τέχνη, ἀπαιτεῖ ἐξάσκηση καὶ συγκέντρωση. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ κάθε ἄλλη τέχνη, ἀπαιτεῖ πηγαία διόραση καὶ κατανόηση.

Σ' αὐτό τό καταπληκτικό βιβλίο, ὁ δρ Φρόμ ἐρευνᾷ τὴν ἀγάπη ἀπ' ὅλες τίς πλευρές. Ὅχι μόνο τὴ ρομαντικὴ ἀγάπη, πού περιβάλλεται ἀπὸ τόσες πλάνες, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγάπη τῶν γονιῶν γιὰ τὰ παιδιὰ, τὴν ἀδερφικὴ ἀγάπη, τὴν ἐρωτικὴ ἀγάπη, τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν ἑαυτό μας καὶ τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ Θεό.